

„Indivisibiliter ac Inseparabiliter”
„Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul”

A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából rendezett
tudományos konferencia előadásai

Beregszász, 2017. november 16.

„Indivisibiliter ac Inseparabiliter”

„Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul”

A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából rendezett
tudományos konferencia előadásai

Beregszász, 2017. november 16.

Szerkesztette:
Szakál Imre

„RIK-U” Kft.
Beregszász–Ungvár
2018

A kötetben a 2017. november 16-án Beregszászban megtartott „*Indivisibiliter ac Inseparabiliter*” – „*Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul*” című tudományos konferencián elhangzott előadások írott változatai kaptak helyet. A tudományos fórumot a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszéke szervezte a kiegyezés 150. évfordulója alkalmából. A kiadványt a történész kollégáknak és a téma iránt érdeklődőknek egyaránt ajánljuk.

Készült a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Kiadói Részlegének, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének
és Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának műhelyeiben.

Szerkesztette:

Szakál Imre (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola)

Az előszót írta:

Csatáry György (II. RF KMF, Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont)

Lektorálta:

Orosz István akadémikus, professor emeritus (Debreceni Egyetem)

Korrektúra: G. Varcaba Ildikó

Tördelés: Lukács Attila, Tótin Viktória, Dobos Sándor

Borítóterv: Lukács Attila

ETO-besorolás: a II. RF KMF Apáczai Csere János Könyvtára

A kiadásért felelnek:

Orosz Ildikó (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola)

Dobos Sándor (II. RF KMF, Kiadói Részleg)

Az előadások írott változatainak a tartalmáért a szerzők a felelősek.

**A kötet megjelenését támogatta
a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács.**

Kiadó: „RIK-U” Kft.

88000 Ungvár, Gagarin u. 36. E-mail: print@rik.com.ua

Nyomdai munkák: Kálvin Nyomda

90202 Beregszász, Kossuth tér 4. E-mail: kalvin.nyomda@gmail.com

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
LIGETI DÁVID	
<i>A kiegyezés katonai előzményei. A Magyar Királyság az Osztrák Császárság háborúiban 1859 és 1866 között.....</i>	9
MOLNÁR FERENC	
<i>A kiegyezés és a ruszin mozgalom.....</i>	22
CSATÁRY GYÖRGY	
<i>A kiegyezés hatása Északkelet-Magyarország tudományos életére. A történelemtudomány</i>	37
ANKA LÁSZLÓ	
<i>A harminc évig kormányzó Szabadelvű Párt (1875–1905).....</i>	54
PILKHOFFER MÓNICA	
<i>Nemzeti stílustörekvések az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében</i>	81
SZAMBOROVSKYNÉ NAGY IBOLYA	
<i>„Politikai község mint erkölcsi testület.” Közösségi építkezés Nagyberegen a dualizmus alkonyán</i>	97
BRAUN LÁSZLÓ	
<i>Változások a mezőgazdaságban és a modern hegyvidéki gazdálkodás kialakításának kísérlete.....</i>	117
CSERNICKÓ ISTVÁN – FEDINEC CSILLA	
<i>A mai Kárpátalja területének történeti-nyelvi viszonyai a 19–20. század fordulóján, kitekintéssel a mára</i>	141
KEREPESZKI RÓBERT	
<i>Egy „mintakarrier” indulása a „boldog békeidőkben”. Darányi Kálmán pályakezdése a dualizmus utolsó harmadában</i>	183
PALLAI LÁSZLÓ	
<i>A Monarchia pénzügyi helyzete az első világháború idején.....</i>	201
A KÖTET SZERZŐI.....	214

ELŐSZÓ

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán a magyarság sorsát befolyásoló történelmi eseményekre rendszeresen megemlékezünk. Ilyen esemény volt a kiegyezés létrejötte is, melynek 150. évfordulóját méltattuk ezúttal. A történelmi konferencia keretein belül lehetőséget biztosítottunk a dualista állam kialakulásának és körülményeinek történetével foglalkozó kutatások bemutatására. A szakmai konferencián ismertették kutatásaik eredményeit a VERITAS Történetkutató Intézet, a Pécsi Tudományegyetem, a Debreceni Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, az Ungvári Nemzeti Egyetem és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola korral foglalkozó szakemberei. Meggyőződésünk, hogy a kívülálló számára is érdekes összefüggéseket és adatokat tartalmazó előadások túlléptek a megemlékezés szintjén, és beilleszkedtek a szakmai konferenciák sorába.

Az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezés megítélésének kérdése ma is élénken foglalkoztatja a történészeket, a mellette és ellene megfogalmazott elvek napjainkban is vitákat gerjeszthetnek. A két nézet, ami hagyományosan egymásnak feszül a kiegyezés kérdésében, egyrészt a Kossuth által fémjelzett álláspont, mely szerint maga a kiegyezés áru-lás és megalkuvás volt, mivel nem voltak biztosítva az ország független nemzeti fejlődésének feltételei. A forradalmár Kossuth a létrehozott rendszer nem látta működőképesnek sem gazdasági, sem nemzetiségi okokból. Másrészt a Deák-féle látásmód, amelynek lényege az volt, hogy meg kellett tenni mindazt, amit az akkori körülmények megengedtek. A kiegyezésben a Deák-pártiak éppen a nyugathoz való felzárkózás gazdasági-szellemi lehetőségét látták, valamint azt, hogy a birodalmon belül a magyarság is megerősödhet. A Deák nevéhez fűződő kiegyezéssel a magyar kultúra egyértelműen nyert: ötven éven át – a feszültségek ellenére – békésen fejlődhetett a Monarchia és benne Magyarország. A gazdasági és tudományos eredmények vitathatatlanok. A magyar nemzettel való szorosabb kapcsolat elsősorban a Monarchia érdeke volt, amit megkövetelt az 1867-et megelőző hadi és gazdasági helyzet, szükség volt a közösen épített egységre. Ezzel párhuzamosan a többi nemzetiséget kihagyták a szerződésből – kivéve a horvát kiegyezést –, mellyel a magyarokat kiváltságos nemzetnek mondták ki, s ez feszültségeket gerjesztett a nemzetiségekkel szemben. A későbbiekben jelentősen megmutatkozott az egyezés korlátozó hatása, amely az első világháborúba való sodródás által végzetes helyzetbe hozta az országot. Ugyanakkor egyértelmű az is, hogy a fél évszázaddal később történt eseményeket nem róhatjuk fel a kiegyezőknek. A kiegyezést követő több

mint ötven év a fejlődés korszakát biztosította Magyarországnak, ennek köszönhetően felzárkózhatott a fejlett államokhoz. Megerősödhetett az egész gazdaság, a magyar ipar, a tudományos élet – rövid időn belül mind látványos sikereket ért el. Deák szerint a legtöbbet hozták ki abból, amit a helyzet kínált. A két állam közötti szerződés rövid távon beváltotta a hozzá fűzött reményeket, de hosszú távon a függetlenségről való lemondás súlyos következményekkel járt.

A felvetett kérdésekre manapság sem egyértelmű a válasz, mert a kérdés filozófiája az, hogy meg kell-e alkudnunk a „cél” érdekében, vagy – vállalva a „megaláztatást” – mindenáron tartsunk-e ki elveink mellett. A történelemben mindkettőre találhatunk elegendő példát, éppen ezért sem bélyegezhetjük meg a kor jeles politikusait.

*Dr. Csátáry György,
a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának vezetője*

LIGETI DÁVID
A KIEGYEZÉS KATONAI ELŐZMÉNYEI.
A MAGYAR KIRÁLYSÁG AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁG HÁBORÚIBAN
1859 ÉS 1866 KÖZÖTT

Bevezetés

A Habsburg Birodalom az 1848–49. évi forradalmak, és különösen a magyar szabadságharc leverését követően egyik legsúlyosabb krízisét élte át. E válságnak fontos katonapolitikai aspektusai voltak, amelyek döntő szerepet játszottak a birodalom 19. század közepén vívott háborúiban. Jóllehet a kiegyezés létrejöttét a történeti köztudatban – mindenekelőtt Deák kompromisszumkész személyisége révén – a békés átalakulások között tartjuk számon, a megállapodás létrejötte korántsem volt békés fejleménynek következménye. A kiegyezéshez vezető út vérrel volt övezve, és annak megkötése az 1859. évi szárd-francia–osztrák, majd az 1866. évi poroszolasz–osztrák háború nélkül nem lett volna lehetséges. Jelen tanulmányban az Osztrák Császárság ezen háborúit a kiegyezés szemszögéből vizsgálom.

Az 1848/49. évi magyar forradalom és szabadságharc leverése a Habsburg Birodalom leghosszabb 19. századi fegyveres konfliktusa volt, még ha volumene nem közelítette meg az I. Napóleon ellen vívott ún. koalíciós háborúkét.¹ I. Ferenc József osztrák császár megrendült helyzetét igazolta, hogy a felkelés leverése csak orosz segítséggel történhetett meg, mégpedig egy akkora cári intervenció révén, amelynek mértéke még a napóleoni háborúk idején bevetett seregek létszámát is meghaladta.² Mindennek révén hazánk sorsa az európai hatalmi erőegyensúly közvetlen függvénye lett, és ez a tény a Kossuth Lajos vezette magyar emigráció számára is egyértelművé vált. A Magyar Királyság függetlenségének kivívása így csak külső nagyhatalom támogatása mellett tűnt lehetségesnek.

Ez a tétel már az 1853 és 1856 között vívott krími háborúban is érvényesült. Az Orosz Birodalom háborúja az Oszmán Birodalommal hamarosan egy szélesebb körű konfliktussá változott, miután Nagy-Britannia, Franciaország és a Szárd–Piemonti Királyság interveniált a törökök mel-

¹ A Habsburg Birodalom kb. 376 ezer katonája esett el 1792 és 1815 között, ezzel szemben az 1848–49. évi harcok „mindössze” ezen érték mintegy egytizedét tették ki. <http://necrometrics.com/wars19c.htm#Napoleonic> (letöltés ideje: 2018. január 31.)

² ROSONCZY ILDIKÓ: A magyarországi orosz intervenció előtörténetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002/3. sz., 826. p.

lett. Ebben a helyzetben az Osztrák Császárság semlegességet deklarált, sőt megszállta a dunai fejedelemségeket, vagyis Havasalföldet és Moldvát. Bár nagyobb harccselekményekre nem került sor, a birodalom költségvetését alaposan megterhelte, hogy a hadművelet végrehajtásához nem kevesebb mint 300 000 katonát mozgósítottak.³ Összehasonlításképp: a császári-királyi hadsereg 1849-ben mintegy 170 ezer harcost tudott a magyarországi hadszíntéren összpontosítani. Mindennek ellenére az 1850-es évek katonai szempontból többé-kevésbé visszaadták Ausztriának a bécsi kongresszust követő három évtized nyugalját.

Mindeközben a leverett magyar szabadságharc miatt a birodalom magyar származású katonáira, és főként tisztjeire igen kemény idők vártak. Haynau 1849 őszén egyenesen így fogalmazott: „A lázadók minden főnökét, ide számítva az önálló csapattestek vezetőit is, fel kell akasztani. Mindazokat az egyéneket, akik a felkelők sorai közt harcoltak és azelőtt a cs. kir. osztrák hadseregben szolgáltak, agyon kell lőni. [...] Mindazokat az egyéneket, akik tisztként harcoltak a felkelők soraiban, de azelőtt nem voltak a cs. kir. tisztek, méltóságukra, származásukra és a felkelő hadseregben viselt rangjukra való tekintet nélkül közemberként be kell sorozni a hadseregbe, és a német vagy szláv ezredekbe kell beosztani.”⁴

A császári-királyi tábornoki kar brutalitása mellett az 1850-es években a birodalom sikerrel integrálta a haderőbe a magyar származású újoncokat. Mindeközben az 1849-ben külföldre menekült magyarok zöme más államok haderejéhez csatlakozott, illetve sokan beléptek a Magyar Légióba, amelyet az 1859-es háború idején Klapka György tábornok állított fel.⁵ Nemzeti történelmünk ősi balsorsa, vagyis hogy népünk tagjai két ellentétes táborban találták magukat, megismétlődött.

Az 1859. évi háború háttere

Annak érdekében, hogy Ferenc József a 19. század közepén vívott háborúinak hátterét jobban megértsük, érdemes számba vennünk a birodalom

³ BENCZE LÁSZLÓ: Solferino. Az 1859-es észak-itáliai háború előzményei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000/3. sz. 551. p. (a továbbiakban: BENCZE)

⁴ DOBÁK ANDRÁS: „Azt hittük a győzelem urai leszünk, s íme lealáztatás szolgái lettünk”: a besorozott honvédek élete a cs. kir. hadseregben 1849–1851-ben. *Levéltári Közlemények*, 1998, 1–2. sz. 159. p.

⁵ HERMANN RÓBERT: Perczel Mór levelei Csány László kormánybiztoshoz. *Századok*, 2011, 3. sz. 659. p.

etnikai összetételét. A Habsburg Birodalom ekkor 7,8 millió német, 5,6 millió olasz, 4,9 millió magyar, 3,9 millió cseh–morva lakossal rendelkezett,⁶ így az impérium második népkötő eleme az olasz volt. A napóleoni háborúk után kvázi kárpótlásként megszerzett Lombard–Velencei Királyság a Habsburg Birodalom legfejlettebb ipari és mezőgazdasági területei közé tartozott. Így az észak-olasz területek megtartása annak ellenére is kifizetődő volt, hogy a birodalom legsúlyosabb belső feszültségei itt jelentkeztek.

Ellentétben hazánk helyzetével az olasz függetlenségi mozgalom nemzetközileg sokkal jobban beágyazott volt, mindenekelőtt azért, mert egy külső hatalom, a Szárd–Piemonti Királyság támogatta. Ennek jegyében 1848 és 1849 folyamán Torino kétszer is megtámadta a Habsburg Birodalmat, de annak ellenére sem sikerült az észak-olasz *Risorgimento* megvalósítása, hogy általános felkelés robbant ki mind itt, mind pedig a Magyar Királyságban. Ferenc József legkiválóbb tábornoka, Radetzky tábornagy 1852-ben memorandumban figyelmeztette az uralkodót, hogy nagyhatalmi támogatás nélkül el fogja veszíteni császári koronája leggazdagabb tartományait.⁷ Az ifjú uralkodó neoabszolutista rendszerének legfőbb hiátusa az volt, hogy egész egyszerűen túl gyenge hadsereggel tudta biztosítani annak hátterét. Az észak-italiai, de még inkább a magyar passzív rezisztencia tovább apasztották a szűkös erőforrásokat.

A krími háború 1856. évi lezárását követően, a háború sikerétől valóssággal megrészegülő III. Napóleon francia császár nyíltan az olasz egységes állam megteremtésére törekvő Szárd–Piemonti Királyság mellé állt. Joggal állapította meg gróf Tisza István: „Ebben az egész, sarkaiból kivett, ingadozó, háborgó világban Napóleontól fél, Napóleontól vár mindent mindenki. Ő áll az események középpontjában; remény és félelem, rokonszenv és gyűlölség, forradalom és reakció egyaránt reá függeszti tekintetét.”⁸ A háború kitörése lényegében 1858-ra bizonyossá vált, a fő kérdés már csak az maradt, hogy Ausztria egyedül marad-e ebben a küzdelemben. Az 1848-ban megalakított Német Szövetség ugyanis – elviekben – védelmi szervezatként garانتálta: ha egy német államot támadás ér, a többi fegyveresen is kiáll mellette. Napóleon legnagyobb diplomáciai sikere abban állt,

⁶ GALÁNTAI JÓZSEF: *A kiegyezés*. Budapest, 1967, Kossuth, 22. p.

⁷ BENCZE LÁSZLÓ: Solferino I. rész. Az 1859-es háború előzményei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000/3. sz. 548. p.

⁸ TISZA ISTVÁN: Sadowától Sedanig. *Magyar Figyelő*, 1912/2. sz. 258. p.

hogy semlegesíteni tudta Poroszországot, amely arra hivatkozva tagadhatta meg az Osztrák Császárság melletti háborút, hogy a Lombard–Velencei Királyság nem volt része a szövetségnek. Ausztria helyzete így sokban emlékeztetett az első világháború kitörésére: az olaszok és románok 1914-ben szintén a *casus foederis* hiányára hivatkozva nem léptek be a konfliktusba, mivel szövetségük védelmi jellegű volt – 1914 júliusában pedig a Monarchia támadta meg Szerbiát.

A kiegyezés létrejöttében így igen fontos szerepet játszott a Habsburg Birodalom két sikertelen háborúja, amelyek során előbb Franciaországgal, utóbb pedig Poroszországgal konfrontálódott, miközben mindkét alkalommal háborúba keveredett a Risorgimentóra törekvő Szárd–Piemonti Királysággal. A magyar emigráció hamar felismerte ezt a ténytet, és ezért látta a szabadságharc újrakezdésének, végső soron pedig Ausztria szétzúzásának zálogát.

Erisz almáját Napóleon 1859. február 7-én dobta be, amikor egy parlamenti beszédében „a megoldatlan itáliai kérdés” rendezésére szólított fel.⁹ Két héttel később ultimátummal felérő jegyzéket juttatott el Ferenc Józsefhez, amelyben felszólította az osztrák császárt, hogy mondja fel az itáliai kliensállamaival kötött védelmi szerződését. A francia uralkodó ezzel felrúgta az 1815 óta érvényben lévő nemzetközi rendszer egyik legfontosabb elemét, vagyis az itáliai politikai rendszer alapját, egyben egy olyan nemzeti háború szikráját pattintotta ki, amely forradalmi jellegével alapvetően kérdőjelezte meg a monarchikus és legitimista Európa ideáját.¹⁰ A torinói kormány élénk agitációba kezdett, és nyíltan együttműködött Giuseppe Garibaldival.

Az 1859. évi szárd–francia–osztrák háború végül formálisan Ausztria ultimátumával kezdődött; e diplomáciai lépésnek ugyanolyan végzetes következményei lettek, mint az 55 évvel későbbi, Szerbiának küldött demarsznak. Ferenc József az olasz agitáció felfüggesztését, továbbá a forradalmi csapatok felosztását követelte. Az osztrák császár ezzel revideálta azt a korábbi – téves – nézőpontját, hogy az olasz kérdés csupán gróf Cavour és körének konstrukciója.¹¹ Miután ez nem teljesült, a császár utasította Gyu-

⁹ BENCZE, 563. p.

¹⁰ JÜRGEN ANGELOW: *Von Wien nach Königgrätz*. München, 1996, R. Oldenbourg, 191. p. (a továbbiakban: ANGELOW)

¹¹ ANGELOW, 195. p.

lai Ferenc tábornagot, hogy leckéztesse meg Piemontot. III. Napóleon azonnal interveniált, és mivel Ausztria volt pro forma a támadó fél, a Német Szövetség államai, köztük Poroszország semlegességet nyilvánított.

1859. május 5-én III. Napóleon fogadta Kossuth Lajost. Megbeszélésük fő célja és témája az volt, hogyan lehetne kiterjeszteni a háborút Magyarországra. A volt kormányzó grandiózus, ám nem túl reális javaslata volt, hogy a francia császár a konfliktust a Pó mellől egészen a Duna és Tisza partjáig terjessze ki. III. Napóleon ezt nem a realitások hiányával hárította el, hanem azzal, hogy fél az angol intervenciótól. Kossuth erre biztosította, hogy politikai agitációval biztosítani fogja a konzervatív angol kormány bukását, az új liberális vezetés pedig áldását fogja adni az Osztrák Császárság felbomlasztására. A magyar forradalom egykori vezére azonban elhárította azt a kérést, hogy megfelelő katonai garanciák nélkül felkelést robbantson ki a Székelyföldön. „Én nemzetem vérével nem fogok könnyelműen játszani” – jelentette ki.¹² Azonban a kossuthi radikalizmus semmit sem csökkent 1849 óta; az azt firtató kérdésre, hogyan tudja összeegyeztetni republikánus nézeteit egy francia császárral való szövetséggel, így válaszolt. „Hát bizony rossz, igen rossz hazafi volnék, ha politikai doktrínáim miatt vonakodnám elfogadni a kezét, akárki keze is legyen az, mely hazámat e nagy háborúban, e küzdelemben a létért segíteni ajánlkozik [...] én a szövetséget e célra nemcsak császároktól, királyoktól, szultánoktól vagy akármi néven nevezhető despotától, de még magát az örökkévaló ördögtől is elfogadnám, csak vigyáznék magamra, hogy el ne vigyen”.¹³

III. Napóleon 562 ezer fős¹⁴ hadseregéből éppen 200 ezer katonával kívánta támogatni Piemontot: Ausztriának így most éppen akkora intervenció haderővel kellett számolnia, mint tíz évvel korábban, csakhogy most a birodalom ellen, nem pedig mellett vonult fel ekkora haderő. A francia hadsereg fegyverzetben felülmúlta a fekete-sárga haderő arzenálját: ekkor állították szolgálatba az első vontcsöví Lahitte nevű lövegeket, amelyek mind tűzgyorsaságban, mind lőtávban felülmúlták a császári-királyi tüzérségi eszközöket.¹⁵ Bár a gyalogsági pusák terén ekvivalens volt a francia

¹² SOMOGYI ÉVA: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867*. Budapest, 1981, Gondolat, 102–103. pp. (a továbbiakban: SOMOGYI)

¹³ SOMOGYI, 107. p.

¹⁴ COLONEL H. C. WILLY: *The campaign of Magenta and Solferino 1859*. Minneapolis, 1996, Absinthe Press. 4. p.

¹⁵ BENCZE, 555. p.

Minié, valamint az osztrák Lorenz modell, a magasabb iskolázottságú francia gyalogság tűzgyorsasága felülmúlta Ferenc József egységeit.

Hazánk 14 gyalog-, 3 huszárezreddel, valamint a 23. tábori vadászászlóaljjal vett részt a háborúban,¹⁶ így minden gyalogsági regiment hadba vonult, amelyet a Magyar Királyság állított ki. Tekintettel arra, hogy a Habsburg Birodalom nem tartotta nyilván katonái nemzetiségét, nem tudjuk meghatározni, pontosan hány magyar vett részt a fekete-sárga hadsereg háborújában. Azt a szempontot figyelembe véve, hogy a hazánkban állomásozó császári-királyi 3. hadsereg zömében idegen etnikumú katonákból állt, feltételezhető: népességarányunknál nagyobb mértékben vettünk részt az észak-itáliai háborúban.

Solferino

A konfliktus rövid, de igen véres csatákat hozott. Az észak-itáliai hadszíntéren Gyulai Ferenc tábornok Magentánál vereséget szenvedett június 4-én. A csata elvesztésében kulcsszerepet játszott a magyar szabadságharc erdélyi hadszínterén csapnivaló teljesítményt nyújtó Clam-Gallas tábornok, aki kivéreztetve saját csapatait próbálta védeni a nehezen védhető olasz falut. A Habsburg Birodalom több mint tízezer katonát veszített, a franciák ezzel szemben 4500 főt. A magentai csatavesztés révén a kezdeményezés III. Napóleon kezébe ment át. Ferenc József ekkor valószínűleg élete egyik legnagyobb hibáját elkövetve úgy döntött, maga veszi át a hadsereg főparancsnokságát. A sors különös játékának tekinthető, hogy a 29 éves monarcha e lépését ugyanennyi idősen követte majd az I. világháború során I. Károly császár. Ferenc József mielőbb egy döntő csatát és győzelmet szeretett volna kicsikarni, így húsz nappal később sor került a solferinói csatára. A francia–szárd, valamint a Habsburg csapatok ezen összecsapása a legvéresebb csata volt Európában Waterloo óta, mi több annak volumene csak az ötven évvel korábbi wagrami, illetve essling-asperni csatához volt mérhető. A fekete-sárga csapatok több mint 22 ezer, ellenségeik pedig 17 ezer embert veszítettek.¹⁷ Magentához hasonlóan rengeteg sebesült halt meg a szervezetlen és felkészületlen orvosi ellátás következtében: világossá vált, hogy az ipari fejlődés következtében rövidebb idő alatt még véresebb har-

¹⁶ HARTAI ERNŐ: Az 1859. évi olasz háború és a magyar légio. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1954/3–4. sz. 269. p. ALPHONS WREDE: *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*. I. kötet. Wien, 1898, Seidel adatai alapján.

¹⁷ WILLY, 152–153. pp.

cok vívhatók, mint a napóleoni háborúk idején. A solferinói mészárlás hívta életre a Vöröskereszt létrehozásának szándékát, miután Henri Dunant svájci üzletember a csatamezőn járt.¹⁸

Két súlyos vereségét elkönnyelve Ferenc József engedni volt kénytelen, ahogy a győztes III. Napóleon is. Félő volt ugyanis, hogy az események ismét forradalmasítják Európát, ez pedig senkinek sem állt érdekében. A zürichi békeszerződés értelmében Ausztria elveszítette Lombardia zömét, itáliai befolyása megrendülése pedig új lendületet adott az olasz egységülési folyamatnak szerte az egész Appennini-félszigeten.

Ám épp ez a helyzet rendítette meg alapjaiban az osztrák császár neoabszolutista rendszerét, egyben elindult az a folyamat, amely megteremtette a Habsburg Birodalom belső politikai átalakulását. Mivel engedni a liberális törekvéseknek a császár számára egyenlő volt a forradalom felidézésével, így csak legélesebb személyi ellenállásával szemben volt keresztülvihető a birodalom lépésről lépésre való átalakítása alkotmányos állammá.¹⁹ E lépések megtételét a harcmezőkön való kudarc katalizálta, valamint az a tény, hogy népszerűsége még a fekete-sárga érzelmű társadalmi körökben is megrendült. Bécsben például tömegtüntetésre került sor Solferinót követően, hogy a császár mondjon le a trónról öccse, Miksa javára.²⁰ A háború elvesztésének közvetlen következménye volt az 1860. október 20-án kiadott októberi diploma, majd az 1861 elején kiadott februári pátens, amelyek véget vetettek az osztrák neoabszolutista törekvéseknek.²¹

A birodalom katonai elitjében is szép számban találunk magyarokat, akik még 1848-ban is kitartottak a dinasztia ügye mellett. A már említett Gyulai tábornok mellett az események kulcsszereplője volt Benedek Lajos tábornok. A polgári származású soproni születésű generális az egyik legtehetségesebb törzstisztnek mutatkozott az 1848/49. évi harcokban: sokan valósággal egy ifjú Radetzkyt láttak benne. Benedek vitézül helytállt az 1859. évi háborúban. Annak ellenére, hogy szolgálata szinte mindvégig Észak-Itáliához kötötte, a soron következő nagy háború idején őt bízták meg az északi hadsereg parancsnokságával.

¹⁸ VÉRTES LÁSZLÓ–FEHÉR JÁNOS: Henry Dunant születésének 175. évfordulójára. *Orvosi Hetilap*, 2003/24. sz. 1693–1695. pp.

¹⁹ GALÁNTAI, 33. p.

²⁰ Uo.

²¹ A dokumentumok eredeti közlése: *Wiener Zeitung*, 1860. okt. 21. ill. február 27. vö. GALÁNTAI, 38–39. p.

Konzekvenciák

A szárd–francia–osztrák háború arra is rámutatott, hogy az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság viszonyának rendezése során a legfontosabb közös ügy a hadügy. Deák éppen e terület végett tudott végig konzekvensen érvelni amellet, hogy a kiegyezés alapjának a Pragmatica Sanctionak kell lennie. „E védelmi szövetezés alapította meg a birodalmat, megvédte a legsúlyosabb veszélyek között, és növelte erejét és hatalmát. E védelmi szövetezés, mely soha nem szólott hatalmai állásról, tette lehetővé, hogy Ausztria nagyhatalom lett: e szövetezés [...] közös védelmi és önvédelmi volt, tehát inkább békére, mint harcra számítva; s mint a tények mutatják, mégsem következett be az, hogy Ausztria nagyhatalmi állása, noha benne sem volt a Pragmatica Sanctióban, megcsonkított, sőt azáltal igen növekedett” – állapította meg 1866 februárjában.²²

Ausztria 1859-es vereségét követően északon is viharfellegek gyülekeztek. A Német Szövetségben a szakadás jelei mutatkoztak, különösen Poroszország politikája végett. Otto von Bismarck kancellár helyesen ismerte fel, hogy esély kínálkozik egy porosz vezetésű egységes német állam létrehozására, és hogy a Habsburgokat ki lehet szorítani Közép-Európa nyugati feléről. 1864-ben azonban a két állam még szövetségüknek megfelelően háborúzott Dániával, Schleswig-Holstein védelmében. A háborúban Ferenc József mindössze egyetlen hadtesttel vett részt.

A német kérdés még szorosabban összefonódott hazánk sorsával, mint a Risorgimento folyamata. Ahogy Halász Imre a kiegyezést követően megfogalmazta: „Az egész magyar ügy s annak később beállott újabb evolúciója [ti. a kiegyezés] magasabb történelmi távlatból nézve nem egyéb, mint a német kérdésnek pendantja.”²³ Maga a dualizmus szó is ennek állított emléket: az 1860-as évek elején ezt a fogalmat a Német Szövetségre használták, utalva Poroszország és a Habsburg Birodalom vezető szerepére.

1865 őszén a magyar politikai elit, mindenekelőtt Andrássy Gyula helyesen ismerte fel, hogy „a fejedelem a monarchia nagyhatalmi állása biztosítása végett kíván egyezkedni”.²⁴

Königgrätz

Mint láttuk, a szárd–piemonti és porosz diplomácia már hét évvel korábban aktívan együttműködött, 1866. április 8-án pedig katonai szövetséget

²² SARLÓS BÉLA: *Deák és a kiegyezés*. Budapest, 1987, Gondolat, 144–145. pp. (a továbbiakban: SARLÓS)

²³ GALÁNTAI, 33. p.

²⁴ SARLÓS, 131. p.

is kötött a két állam. Ezzel a porosz kancellár átlépte a Rubicont, és ezzel bekövetkezett a német szövetség „point of no return” állapota.²⁵ A háború elkerülhetetlenné vált; Franciaország semlegességet nyilvánított.

Délen az olaszok, akik tizennyolc év leforgása alatt negyedszer kerültek hadiállapotba Ausztriával,²⁶ pont ezen időszak dicstelen hagyományainak megfelelően vereséget szenvedtek az Albrecht főherceg vezette Habsburg-csapatoktól. A második custozzai csatában Ferenc József katonái súlyos vereséget mértek az olaszokra, akik a tengeren is veszítették a Tegethoff admirális vezette flottától.

Ám miközben délen győztek a fekete-sárga csapatok, északon más-képp alakult a hadiszerencse. A Helmut von Moltke tábornagy vezette porosz csapatok – kihasználva az elsőrendű vasútvonalakat – villámgyors mozgósítással meglepték a Habsburg-csapatokat. Miután a porosz vezérkari főnök sikerrel elválasztotta a délnémet csapatokat a dunai monarchia erőitől, a „getrennt marschieren, vereint schlagen” (külön felvonulva, együttesen lecsapni) elvének megfelelően döntő csata bontakozott ki a csehországi Königgrätz és Sadowa térségében.

1866. július 3-án a két főserég összecsapása fekete-sárga katasztrófával végződött. Ennek legfontosabb összetevője az volt, hogy a poroszok már hátultöltős ismétlőpuskát alkalmaztak, amelynek révén tűzgyorsaságuk ötszöröse volt, mint amit a Habsburg csapatok tudtak produkálni. A szuronyroham primátusára épülő császári-királyi harcmodort a szó legszorosabb értelmében lekaszálta az ellenség: a küzdelem fő súlypontjain percenként tízezernyi golyó szántotta a levegőt, valamint a rohamozó Habsburg-katonákat. Utólagos számítások szerint a porosz gyalogság megközelítően 200 ezer lövést adott le a csata során, így lényegében mindössze egy lövés jutott minden katonára²⁷ – ez részint a fegyelemnek, részint a tűzérés letális hatásának volt betudható. A gyalogság hősies küzdelme, a tűzérés sokszor a poroszokét is felülmúló teljesítménye, valamint a fekete-sárga lovas-ság vakmerő és önfeláldozó rohamai ellenére, az északi hadsereg csapatai egyetlen nap alatt állományuk 30%-át elvesztették. Königgrätz a 19. század Európájának legnagyobb csatája volt, több katona (megközelítően 450 ezer fő) vett benne részt, mint az 1813. évi lipcsei, „népek csatájában”.²⁸

²⁵ ANGELOW, 244. p.

²⁶ 1849 tavaszán valójában „csak” fegyverszünet volt érvényben a két fél között

²⁷ Ezzel szemben a franciák – még elöltöltős fegyverekkel – kb. 10 lövést adtak le katonánként. GORDON A. CRAIG: *Königgrätz*. Wien–Hamburg, 1966, Paul Zsolnay Verlag, 286. p. (a továbbiakban: CRAIG)

²⁸ CRAIG, 11. p.

Jóllehet számunkra már egyértelmű és szinte magától értetődő az Osztrák Császárság königgrätzi kudarca, a porosz vezérkart is erős kétségek gyötörték a csata idején. Maga Bismarck számol be arról, hogy amíg nem bukkant fel a porosz trónörökös csoportja, és a centrumban felbomlott a porosz hadrend, maga már a csata elvesztésének következményein rágódott. „Volt egy szorongással teli pillanat, egy olyan pillanat amelytől a birodalom jövője függött. Mi történt volna velünk, ha elveszítjük ezt a csatát?”²⁹

A csata elvesztése Ferenc József uralkodásának legnagyobb kudarcává vált. A vereséget követően így írt anyjának, Zsófia főhercegnőnek: „Még mindig csak rossz álomnak tűnik az, hogy a sors üldözött bennünket. Reményeink néhány óra alatt szertefoszlottak, derék szerencsétlen seregünk legjobb erői elpusztultak vagy megnyomorodtak. [...] Ha ellenünk van az egész világ, és nincs egyetlen barátunk sem, kevés kilátásunk lehet a sikerre. De mindaddig védekeznünk kell, amíg ez csak lehetséges, mindvégig teljesíteni kötelességünket, hogy aztán becsülettel halhassunk meg.”³⁰

Königgrätz hatása a magyar kiegyezésben megkerülhetetlen tényező. Már a vereség után közvetlenül felismerte Deák, hogy „a mostani események a magyar ügyet az európai viszonyokkal hozzák összeköttetésbe”.³¹ A csata a magyar hadtörténelem legfontosabb olyan vereségévé lépett elő, amely – paradox módon – kedvezően befolyásolta a nemzet sorsát.

A magyar emigráció, élén Kossuthal természetesen nem a porosz haditechnikai és harcászati fölényben látta a fekete-sárga bukás okát. A volt kormányzó így fogalmazott 1869-ben: „De ma már mindenki tudja, s a ki előbb nem tudta volna, azt Sadova megtaníthatá, hogy az erő a népeknél van; s hadseregeknél csak akkor, ha a népnek, melyből származnak, eszméit s érzelmeit képviselvén, lelkesedve vannak az ügyért, melyért küzdenek.”³² Két évvel korábban pedig így fogalmazott: „A magyar katona nemzetünk érdekeivel ellenkező ily célért nem lelkesülhetett.”³³ Kossuth nézeteit azonban a két hadjárat tapasztalatai nem igazolták vissza: jóllehet számos magyar katonánál találtak dezertálásra, illetve átállásra biztató röpiratot, fel-

²⁹ GERD FESSER: *Königgrätz – Sadowa. Bismarcks Sieg über Österreich*. Berlin, 1994, Brandenburgisches Verlagshaus, 94. p.

³⁰ SOMOGYI, 197. p.

³¹ SARLÓS, 152. p.

³² *Kossuth Lajos iratai VIII. kötet*. Budapest, 1900, Athenaeum, VIII. 207. p. (a továbbiakban: Kossuth és kötetszám)

³³ KOSSUTH, VIII. 85. p.

hívást, a hazánk területéről rekrutált állomány harci szelleme nem maradt el más etnikumukétól. Nemegyszer akadt példa pont ennek ellenkezőjére: Solferinónál Benedek épp saját magyarságára utalva tudta harcra ösztökélni a színmagyar császári-királyi 39. gyalogezredet,³⁴ és így megmentette a fősereget a bekerítéstől. Königgrätznél pedig a birodalom legképzettebb katonáit magában tömörítő bécsi hadtest fogta előbb menekülőre számos magyar gyalogezrednél.

Keserű tanulság volt a magyar emigráció számára, hogy érdemben sem az 1859-es, sem az 1866-os háborúba nem tudott beavatkozni, jóllehet ez végig fontos cél volt Kossuth táborának. Jól jellemezte ezt a helyzetet Türr István tárgyalása Bismarckkal 1866. június 10-én, ahol a tábornok kényszerűen ismerte el, hogy „a háború kezdetére Magyarország nem tud hadsereget felállítani, egyedül kisebb felkelések szítása lehet reális cél, amelyek révén akadályozni lehet a k. k. haderő élelmiszer-ellátását”.³⁵ Kossuth legfontosabb kudarca az volt, hogy nem sikerült tömeges dezertálásra bírni a fekete-sárga csapatoknál küzdő magyarokat.³⁶

Königgrätzcel értelemszerűen még nem szükségszerűen érhetett véget a háború. Az Itáliában szinte intakt állapotban lévő Habsburg-haderő átcsoportosítása már meg is kezdődött, de a poroszok hirtelen békülékeny lépést tettek, amikor az északi katasztrófához mérten enyhe feltételekkel kínáltak előbb fegyverszünetet, majd békét Ferenc Józsefnek. A Habsburg Monarchia számára nagy fenyegetést jelentő Klapka-légió mögül pillanatok alatt kihátrált Bismarck, így a magyar szabadságharc újrakezdésének esélye, amely 1866-ban volt a legközelebb a megvalósuláshoz, elúszott.

A dunai monarchia veszteségei fordított arányban álltak a hadszíntéri eredményekkel: míg északon egyetlen négyzetkilométernyi területet sem veszített a birodalom, addig délen át kellett adnia az Olasz Királyságnak Lombardia maradékát, valamint az egész Veneto tartományt. A porosz vezérkari főnök így értékelte a történeteket: „Ezt a háborút nem területi nye-

³⁴ OSKAR REGELE: *Feldzeugmeister Benedek*. Wien, 1960, Amalthea, 152. p.

³⁵ FESSER, 89. p.

³⁶ Utóbbi tényt ironikus módon igazolja, hogy a solferinói csata monográfusa, Bencze László, említést sem tesz könyvében Kossuth szervezkedéseiről – mivel ennek hatásával nem találkozhatott bécsi kutatásai során. BENCZE LÁSZLÓ: *Solferino*. Budapest, Paktum, 2001. A tömeges dezertálás jelenségét vallja, ugyanakkor forrással nem igazolja: HIDAS I. PÉTER: Pacifikálás. I. Ferenc József hadserege Magyarországon, 1849–1859. *Történelmi Szemle*, 1993/3–4. sz. p. 255.

reségért, gyarapodásért vagy anyagi nyereségért, hanem egy eszmei jó, a hatalmi állásért vívták. A legyőzött Ausztriának fel kellett hagynia a németországi hegemonia gondolatával.”³⁷ Ezzel az olasz etnikum az egyik legcsekélyebb számú nemzetiséggé vált a birodalomban, miközben a szlávok aránya nagymértékben növekedett.

Záró gondolatok

A konfliktust lezáró prágai béke megnyitotta az utat az 1879. évi kettős szövetség megkötéséhez, miközben megszüntette a német dualizmust, valamint magát a Német Szövetséget is. Mindez azonban nem változtatott azon a szomorú tényen, hogy térségünk – így hazánk is – másodrendű szereplő lett az 1871-ben létrejövő Német Birodalom árnyékában. Ezt a tényt szinte prófétai módon ismerte fel a *Die Presse* publicistája, még a königgrätzi vereséget követően: „Amennyiben államunk a békekonferenciáról még területi veszteség nélkül kerülne ki, és ha nem is kellene feladnia Venetót, német hatalmi állása [...] odalett. [...] Poroszország szava lett a döntő tényező közép-európai kérdésekben, és Ausztria legfeljebb kelet felé terjesztheti ki befolyását.”³⁸ Mindennek logikus és szükségszerű következménye lett a német dualizmus osztrák–magyar kettős rendszerré való átalakítása.³⁹

Kossuth a Habsburg Birodalom gyors összeomlásával számolt a königgrätzi vereség után: „Igenis, az a konok magyar nemzet sehogysem akart meghalni, akármennyi vérért vették, akármint kiverték agyvelejét; nemcsak, mert a vérkiszivattyúzás s agyondöngetés nem éppen a legsikeresebb mód hűséges lelkesedést ébreszteni: [mindebből] lett Solferino és Königgrätz és teljes politikai, financiai, katonai banqueroute [csőd].”⁴⁰ Az egykori kormányzó naturalista idézetében ténybeli túlzás nélkül foglalta össze azon emberi, morális és anyagi veszteségeket, amelyeket hazánk áldozott a Habsburg Birodalom részeként 1859 és 1866 között.

Ennek megfelelően a magyar olvasó számára szinte bántó a tény, de a nemzetközi közvélemény sem a 19. század közepén, sem pedig napjainkban lényegében nem számol hazánk szerepével ezekben a konfliktusokban. Ennek megfelelően a kiegyezés fontossága sincs kellő mértékben az európai köztudatban. Az Osztrák Császárságról mind a kortárs, mind napjaink

³⁷ CRAIG, 15.

³⁸ *Die Presse*, 1866. július 13. p. 1.

³⁹ CRAIG, 282. p.

⁴⁰ KOSSUTH, VII. 395–399. pp.

embere Ausztriaként beszélt a dualizmus rendszerének születés után is, és a minket igencsak érdeklő problematika – vagyis a magyar szabadság ügye – nem számít a külvilág számára. Ennek végzetes következményei csak fél évszázaddal később, az első világháborút lezáró békediktátumok megkötése idején váltak nyilvánvalóvá.

Az Osztrák Császárság 19. század közepén megvívott háborúinak legfontosabb tanúsága az lett, hogy 1867 kompromisszuma épp Solferino és Königgrätz következményeként lett *megosztó*. Deák és a bécsi udvar kompromisszumát ugyanis két antagonisztikus célért harcoló, de egyformán magyar – vagyis 1848/49 honvédjének, valamint 1859 és 1866 császári-királyi közlegényének áldozatvállalása tette lehetővé.

MOLNÁR FERENC

A KIEGYEZÉS ÉS A RUSZIN MOZGALOM¹

A 18. század utolsó negyedétől Közép-Kelet-Európa népei között kibontakozott az a folyamat, amelyet a történetírás nemzeti ébredésnek, megújulásnak nevez, vagyis kezdetét vette e térségben a modern nemzetek kialakulása. Ez nemcsak a magyaroknál, hanem a velük együtt élő jelentősebb etnikai kisebbségeknél is tapasztalható volt. A nemzetté válás feltételeit illetően Magyarország népei nem álltak azonos szinten. A hét „fő nemzetiség” közül lélekszámban a ruszin volt a legkisebb, s mind anyagi, mind pedig kulturális tekintetben a legszegényebb népcsoportként tartották őket számon.² Társadalmuk csonka, más szóval hiányos struktúrájú volt, túlnyomó többségben parasztokból állt. Nemesség és polgárság híján görögkatolikus papságuk töltötte be az elit szerepét. Nemzeti kultúrájuk, irodalmuk kifejlesztésére az egyházi szervezet – a Munkácsi és az Eperjesi Görögkatolikus Egyházmegye – nyújtottak megfelelő keretet és bázist.³

A ruszin mozgalom 1848-ban került először a történelem színpadára.⁴ A neoabszolutizmus idején elért kulturális és nyelvhasználati jogok a ruszin fejlődés „aranykorát” hozták. Az ellenforradalom legjelentősebb ruszin vezetője a görögkatolikus papsaládból származó bányamérnök, Adolf Dobránszky⁵ volt, aki 1849 elején a magyarországi ruszin területek Galí-

¹ Jelen tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus magyarországi ösztöndíjprogram támogatásával készült.

² DOBSZAY TAMÁS–FÓNAGY ZOLTÁN: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 83. p.

³ S. BENEDEK ANDRÁS: *A gens fidelissima: A ruszinok*. Budapest, 2003, Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 6, 21. p.; GERGELY JENŐ: *Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt*. In Kocsis András Sándor (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Budapest, 2008, Kossuth Kiadó, 15–18. p.; MOLNÁR FERENC: A munkácsi görög katolikus püspökség az 1848–1849-es események viharában. *Kisebbségkutatás*, 2012. 2. sz. 287–288. p.

⁴ MAGOCSI, PAUL ROBERT: *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Cambridge–London, 1978, Harvard University Press, p. 42. (Továbbiakban: MAGOCSI 1978.)

⁵ Adolf Ivanovics Dobránszky (1817–1901): ruszofil politikus és publicista. A Zemplén vármegyei Rudlón született. Édesapja görögkatolikus pap volt. A kassai akadémián filozófiát, Egerben jogot tanult. 1840-ben befejezte a selmecbányai erdészeti akadémiát, ahol bányamérnöki képesítést szerzett. Szakmájában helyezkedett el. Dobránszkyt Csehországban érte az 1848-as változások híre. Ekkora már jó kapcsolatokat épített ki a szlovák és a cseh nemzeti vezetőkkel. Eleinte támogatta az 1848-as magyar forradalmat, de

ciához csatolását kérte az uralkodótól.⁶ A Bécsből irányított önálló ruszin koronatartományt ugyan végül nem állítják fel, viszont a megszálló cári csapatok mellett biztosi feladatot vállaló Dobránszkyt 1849 októberében megjutalmazták: az Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyéket tömörítő ungvári polgári kerület referensévé nevezték ki. Dobránszky e tisztségét az ungvári kerület felszámolásáig, azaz 1850. március végéig töltötte be. A ruszin vezető úgy tekintett a Kassai Katonai Kerület alá tartozó közigazgatási egységekre, mint amelyre alapozva létrehozhat egy autonóm ruszin tartományt.⁷

A kérészéletű ungvári kerület aktivizálta a görögkatolikus egyházat is. Popovics Bazil munkácsi püspök⁸ ugyan 1850 októberéig rendőri őrizet-

csakhamar szembefordult vele. A galíciai és kárpátaljai ruszin lakosságot egy tartományban szeretne volna egyesíteni, ezért Bécs szolgálatába állt. Ausztroszláv nézeteket vallott. 1849 októbere és 1850 márciusa között az Ungvári Polgári Kerület vezetőhelyettese. Innen Kassára, majd Budára helyezik át, ahol helytartósági tanácsos lett. ДОВОШ, СТЕПАН: *Адольф Иванович Добрянский: очерк жизни и деятельности*. Пряшев, 1956, Словацкое издательство художественной литературы, 15–52. p. (Továbbiakban: ДОВОШ 1956.); ДАНИЛЮК, ДМИТРО: *Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.)*. Ужгород, 1997, „Патент”, 156. p.; Magocsi, Paul Robert – Pop, Ivan (eds.): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Toronto–Buffalo–London, 2005, University of Toronto Press, 93–94. p. (Továbbiakban: Magocsi–Pop 2005.)

⁶ Vö. STEIER LAJOS: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. A kérdés története*. I. köt. Budapest, 1937, Magyar Történelmi Társulat, 343, 477. p.; ANDICS ERZSÉBET (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Tanulmányok, iratok 1844. július 4. – 1848. március 12.* I. kötet. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó, 401–404. p.; FAZEKAS CSABA: Gaganetz József eperjesi görög katolikus püspök 1849-ben. *Levéltári Közlemények*, 2001. 1–2. sz. 120. p.; MAGOCSI, 1978. 42–47. p.; МАЙОР, РОСТИСЛАВ ІВАНОВИЧ: Національна програма А. Добрянського на Слов'янському з'їзді у Празі 1848 р. й прагнення українців об'єднати Закарпаття і Галичину в окремий «Руський коронний край». *Русин*, 2013. № 2. 72–83. p.

⁷ ДОВОШ, 1956. 42, 52. p.; Žeguc, IVAN: *Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848–1914*. Wiesbaden, 1965, Otto Harrassowitz, 47. p.; ДАНИЛАК, МИХАЛ: Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848–1849 років. Братіслава, 1972, СПБ, 183–184. p.; MAGOCSI, 1978. 47. p.; SASHEGYI, OSKAR: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860*. Graz, 1979, Institut für Geschichte der Universität Graz, 32–34. p.; PAVLENKO, GRIGORIJ: Az 1848–49. évi forradalom Kárpátalján. In Nagy Ferenc (szerk.): *Tanulmányok Kárpátalja, Erdély és a Felvidék múltjából*. Nyíregyháza, 1999, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 90. p.; MAGOCSI–POP, 2005. 436. p.; Олашин, АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ: *Історія Закарпаття. Посібник з краєзнавства*. Мукачево, 2009, Карпатська вежа, 284. p.

⁸ Popovics Vazul (Bazil 1796–1964): 1837-ben nevezték ki a munkácsi egyházmegye püspökévé. Görögkatolikus megyés püspökként kapott meghívást az 1847–48. évi mag-

ben maradt, viszont helynöke, Csurgovics János kész volt együttműködni a Dobránszky vezette ruszin körrel.⁹

A kooperáció több síkon is megnyilvánult: Dobránszky görögkatolikus seminaristákat kívánt alkalmazni tisztviselőként, emellett síkra szállt a ruszin nyelv és nemzet egyenjogúságáért.¹⁰

A munkácsi egyházmegye és Dobránszky között nézetkülönbségek is adódtak. Dobránszky oroszbarát köre egyre inkább a nagyorosz nyelv kizárólagos hivatali használatát követelte, míg a munkácsi papság ezzel két ok miatt nem értett egyet. Egyrészt, ők az ószlávra alapozott ruszin nyelvet preferálták, másrészt attól féltek, hogy a ruszin nyelv használatának kizárólagossá tétele elriaszthatja a magyar és román híveket. Viszont a cári seregek északkelet-magyarországi átvonulása, a régióból a 19. század elejétől Oroszországba távozott értelmiségiek fényes karrierjének híre, valamint a cári propaganda felkeltette az orosz nyelv és kultúra iránti érdeklődést a helyi ruszinság körében. A ruszofil eszme alapján élénk kapcsolat bontakozott ki a galíciai ukránok és magyarországi ruszinok között. A 19. század közepén tehát kezdetét vette a ruszin és nagyorosz nyelvi irányzat vetélkedése.¹¹

Az 1850-es években a munkácsi egyházmegye klérusa nem fejtett ki jelentős nemzetiségi mozgalmat. Popovics püspök minden esetben megpróbált alkalmazkodni Bécs elvárásaihoz. E helyzetet az 1860 őszen kibocsátott októberi diploma változtatta meg. 1861 folyamán számos ruszin értelmiségi fogalmazta meg népe nyelvi és nemzeti követeléseit. A ruszin

yar országgyűlés felsőházába. 1848. augusztus 14-től az elemi oktatási bizottságban tevékenykedett. Szeptember 4-én a 100 fős bécsi küldöttség tagjává választották, de nem vállalta a részvételt. 1849. március 26-tól felmentették a felsőházban való megjelenéstől. 1849 májusában üdvözölte a Habsburg-ház trónfosztását és a *Függetlenségi Nyilatkozatot*. A szabadságharc leverését követően az osztrák hatóságok igazoló eljárást indítottak ellene, majd rehabilitálták. 1850 októberétől látta el ismét az egyházmegye vezetését. BENDÁSZ ISTVÁN: *Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye*. Ungvár, 1997, KMKSZ, 30–31. p.; PÁLMÁNY BÉLA: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002, Magyar Országgyűlés, 1071. p.; MOLNÁR FERENC: *A Munkácsi Egyházmegye 1848–1849-ben. Tanulmányok és kronológia*. Nyíregyháza, 2014, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 10. p.

⁹ BOTLIK JÓZSEF: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest, 1997, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 63–64, 75, 77. p. (Továbbiakban: BOTLIK 1997.)

¹⁰ MAYER MÁRIA: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 31–32. p. (Továbbiakban: MAYER 1977.); BOTLIK, 1997. 76. p.

¹¹ MAYER 1977. 9, 15. p.; MAGOCSI, 1978. 46–47. p.

igények skálája a mérsékelttől a radikális állásfoglalásokig terjedt. Közös pontjuk abban érhető tetten, hogy a görögkatolikus egyház biztosította történeti különállásából vezették le a nemzeti egyenjogúságra való igényüket.¹² Az ungi, beregi, ugocsai és máramarosi görögkatolikus papok elsősorban az anyanyelv védelme, ruszin tisztviselők alkalmazása, ruszin szolgabírói járások, választókerületek és görögkatolikus érsekség létrehozása mellett érveltek a magyarországi sajtó hasábjain.¹³

A ruszin mozgalom nem jelentkezett olyan politikailag szervezett formában, mint a szerbeknél, románoknál vagy akár a szlovákoknál. Az ungvári gimnáziumban orosz nyelvet és irodalmat oktató ifjú ruszofil, Szabó Cyrill például így mutatott rá népe elmaradottságára: „A fiatal ember hevével tettem fel [...] magamban, hogy mivel népünk jobb állapotát csak művelődésében láttam, életemet és tehetségemet e célra fogom fordítani, mert zokon esett önérzetes létemre azon néphez tartoznom, melyet szomszédai a 'buta' jelzővel gúnyoltak és be kellett ösmernem, hogy nem méltatlanul.”¹⁴

Ellenzéki nemzetiségi politikát egyedül Adolf Dobránszky helytartósági tanácsos képviselt. Síkra szállt egy ruszin megyékből álló ruszin autonóm kerület (District) kialakításáért. Tervei szerint a Magyar Királyság maradék területéből egy német–magyar, egy szerb, egy román és egy szlovák kerületet kellene felállítani.¹⁵ 1861. október végén egy körlevelet bocsájtott ki. Ebben arra szólította fel a görögkatolikus espereseket és ruszin világi vezetőket, hogy a magyar országgyűlést megkerülve vezessenek delegációt Ferenc Józsefhez, s kérjék tőle a ruszin autonómia megvalósítását.¹⁶

Dobránszkyt az 1860–61-es tevékenysége miatt a Helytartótanács „legszigorúbb dorgálásban részesítette” és korlátozta hatáskörét. Viszont a ruszin vezetőt 1865-ben képviselővé választották, s egyik vezéralakjává

¹² RUSZOLY JÓZSEF: Mészáros Károly és rutén nemzetiségi törekvések 1861-ben. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 1983. 5. sz. 137. p. (Továbbiakban: RUSZOLY 1983.)

¹³ MAYER 1977. 10, 16, 27–31. p.; BOTLIK, 1997. 83–84. p.

¹⁴ MAYER 1977. 19–20. p.

¹⁵ BERZEVICZY ALBERT: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865*. 3. kötet. Budapest, 1932, Franklin Társulat, 269. p. (Továbbiakban: BERZEVICZY 1932.); PERÉNYI JÓZSEF: *A ruszinok történetének vázlata 1800–1918*. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest, 1954, 179–182. p. (Továbbiakban: PERÉNYI 1954.); RUSZOLY, 1983. 141. p.; КАШКА МАРИЯ ЮРІЙВНА: *Етнополітичний розвиток русинів–українців Закарпаття (середина XVIII ст. – 1867 р.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Рукопис, Ужгород, 2008, 169–170. p. (Továbbiakban: КАШКА 2008.)

¹⁶ MAYER 1977. 33. p.

emelkedett az akkor fellendülő ruszin mozgalomnak. A kiegyezést követően azonban Dobránszky elvesztette állami hivatalát és országgyűlési mandátumától is megfosztották.¹⁷

A ruszin mozgalom 1867–1868-ban vett újabb lendületet. Lényeges különbségként említhető, hogy igényeik – a korábbi követelésekhez képest – megfogalmazásánál törekedtek figyelembe venni a magyarországi reálpolitikát. Nem kérték saját nemzeti kongresszusuk összehívását, ehelyett megelégedtek volna azzal, ha a nemzetiségiek egy tárca nélküli miniszter képviseli a kormányban, vagy ha ruszin tanszéket nyitnak a pesti egyetemen.¹⁸

Bukoszky György nagyszőlősi parókus és kerületi esperes 1867. január 23-án vetette papírra a ruszin nemzetiség érdekében megfogalmazott elképzeléseit. Az irat szerepelt a képviselőház nemzetiségi albizottsága jelentéséhez csatolt programok, illetve törvényjavaslatok között. Az 1865. évi országgyűlési választásokon is aktív szerepet játszó Bukoszky kiemelt jelentőséget tulajdonított a görögkatolikus egyháznak, viszont nem kérte a munkácsi egyházmegye érseki rangra való emelését.¹⁹ Az esperes a görögkatolikus vallás identitásformáló szerepének hangsúlyozása mellett szorgalmazta, hogy biztosítsák a ruszin lakosság arányos képviselétét mind a megyei hatóságoknál, mind az Országgyűlésben: „Nekünk ruthéneknek, vagyis magyar oroszoknak panaszunk az, hogy nemzetiségünk se a törvényhozásban, se a megyei tisztikarban aránylag saját embereink által képviselve nincsen. A vallás nálunk, mely görög-kath. [görögkatolikus], össze van forrva a nemzetiséggel: ez onnan szívja a szükséges tápnedvet; és ha ruthén nemzetiségünk lenézetik, gúnyoltatik, vagy üldöztetik, úgy vesszük ezt, mintha vallásunk is üldöztetnék. Minden e tekintetből netalán jövőben előfordulható kellemetlenségek eltávolítása tekintetéből könyörgésünk: e féltett kincseket a ruthének számára biztosítani. E tárgy hazánkban – hol annyi sok a vallás és nemzetiség – különös figyelmet igényel.”²⁰

¹⁷ Vö. BERZEVICZY 1932. 409. p.; HARAKSIM, Ľudovít: *K sociálnim a kultúrnim dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*. Bratislava, 1961, Slovenskej Akadémie Vied, 190–191. p.; TOTH, ADALBERT: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn: 1848-1892*. München 1973, Oldenbourg, 240. p.; MAYER 1977. 31–35. p.; MAGOCSI 1978. 52–53. p.; КАШКА 2008. 172–173. p.

¹⁸ MAYER 1977. 26, 30–31. p.; BOTLIK 1997. 84. p.

¹⁹ PERÉNYI 1954. 210–211. p.; MAYER, 1977. 30. p.; BOTLIK, 1997. 84–85. p.

²⁰ KEMÉNY G. GÁBOR: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1867–1892)*. I. kötet. Budapest, 1952, Tankönyvkiadó, 41. p. (Továbbiakban: KEMÉNY G. 1952.)

1867. augusztus 6-án az Ugocsa megyei ruszin értelmiség egy része – 13 görögkatolikus pap és 7 világi egyén – feliratot intézett a magyar kormányhoz, amelyben ruszin nemzetiségű köztisztviselők alkalmazását indítványozták: „A testvér orosz nép faj mintegy 750 000 tömör testületben lakó egyetlen egy orosz főispánnal sem örvendeztetett meg, – pedig voltak és vannak arra való embereink, midőn a románok 4-et nyertek itt is. A Magas Minisztérium 8. ministeriális osztályában Nehrebeczkyn [Nehrebeczky Sándor miniszteri tanácsos – M. F.] kívül egyetlen egy tekintélyes állomású emberünk sincs alkalmazva; – mert az írnokok vagy fogalmazók nem számíthatnak akkor, midőn nekünk magasb képzettségű tekintélyes egyéneink vannak, kiknek mellőzése egyiránt a magunk és az álladalom hátrányával történik.”²¹

Augusztus 15-én a máramarosi ruszinok az ugocsai ruszinok nagyszőlősi feliratával szinte azonos szövegű indítványt fogalmaztak meg. A „több máramarosi elvrokon nevében” szerkesztett programot 11 parókus és 6 világi személy fogalmazta meg Técsőn.²²

1868 végén látott napvilágot a *Zemplén megyei oroszok kíváncsi* c. program. Az indítvány megfogalmazása mögött Adolf Dobránszky sejthető. Erre utal, hogy a követelések nem minden esetben veszik figyelembe a kiegyezés és az Eötvös-féle nemzetiségi törvény által teremtett helyzetet. A dokumentum egyebek mellett követeli a ruszinság politikai nemzetként való elismerését, illetve a szabad püspökválasztás jogát a görögkatolikus klérus számára. A programpontok között szerepelt továbbá: egy görögkatolikus minisztériumi szakosztály felállítása, ruszin seregredek szervezése, tábori papok alkalmazása, egy görögkatolikus érsekség alapítása, papi jövedelemkiegészítés (kongrua) állam általi biztosítása, valamint a ruszin nyelv szélesebb körű használatának lehetősége a hivatalokban és a tanintézetekben. Érdekes színfoltként tűnik fel az a kívánság, hogy a görögkatolikus egyházi ügyekbe vonjanak be világi személyeket is.²³

A Dobránszky-kör tevékenysége tehát a kiegyezést követően is tetten érhető. A ruszin vezető aktív tevékenysége burkoltan politikai célzatú egyházjogi vitákban merült ki. E sorba illeszthető a zempléni program is. Dobránszky lett az elnöke az 1864-ban megalakított Szent Bazil Tár-

²¹ BOTLIK 1997. 85. p. Az iratot közli: KEMÉNY G., 1952. 53–54. p.

²² BOTLIK 1997. 85. p. Vö. KEMÉNY G., 1952. 54. p.

²³ BOTLIK 1997. 85–86. p., Az iratot közli: KEMÉNY G., 1952. 168–169. p.

sulatnak, melynek célja a munkácsi és az eperjesi egyházmegyékben élő görögkatolikusok művelődésének előmozdítása volt. Ugyanebben az évben cirill betűs nyomdát állítottak fel Ungváron, ami jelentős lendületet adott a ruszin mozgalomnak.²⁴

A Szent Bazil Társulat a nagyorosz irányvonalat követte, tagjai közül többen az ortodoxiával is szimpatizáltak. Elnökségében túlnyomórészt görögkatolikus szemináriumot vagy teológiát végzett papok kaptak helyet. Ezek között említhető, Ivan Rakovszky is, aki Dobránszky ajánlására lett a kormány hivatalos orosz fordítója. Rakovszky kezdeményezésére adták ki Ungváron az északkelet-magyarországi ruszinság első lapját, a *Szvetet [Világ(osság)]*, amelynek nyelve nagyorosz volt. A ruszin papság számára ez a nyelv érthetetlennek és népszerűtlennek bizonyult, nem meglepő, hogy olvasótáborra fél év alatt 400-ról 200-ra csökkent.²⁵

Az 1860-as évek közepén számos változás következett be a ruszin mozgalomban. Az 1864-ben elhunyt Popovics Bazil helyébe lépő Pankovics István munkácsi püspök (1866–1874) kinevezésében személyes kapcsolatai és az is közrejátszott, hogy a hajdúdorogiak azt kérték Simor János esztergomi érsektől, hogy „a munkácsi püspöki szék egy kitűnő, honfiúi érzelmeiről jól ismert egyházi férfiú által töltsék be”.²⁶ Ennek hátterét az adta, hogy a közvélemény az egyházi szláv és a román liturgikus nyelv miatt szembefordult a görögkatolikus magyarokkal is. A magyar vidéken működő görögkatolikus papokat és a magyar ajkú híveket gúnyolták, akik nem kívántak osztozni a pánszlávizmus vádjában. Az egyházi és világi vezetők közül álló hajdúdorogiak azt szerették volna bizonyítani, hogy a görögkatolikus vallás és a magyarság egymást nem kizáró tényezők. Pankovics püspök felkarolta a magyar ajkú görögkatolikusok ún. hajdúdorogi mozgalmát, amely egy magyar görögkatolikus egyházmegye felállítását és a magyar liturgiai nyelv engedélyezését célozta meg. A püspök közbenjárására végül a király 1873-ban engedélyezte a munkácsi egyházmegye joghatósága alá tartozó

²⁴ MAYER 1977. 15–27. p.; BOTLIK, 1997. 87–97. p.

²⁵ BÖÖR GYÖRGY: *A magyarországi ruszin időszaki sajtó a XIX. században*. Kolozsvár, 1943, Ferenc József Tudományegyetem Történeti Intézete, 24–26. p.; (Továbbiakban: BÖÖR 1943.); MAYER, 1977. 18–19, 22–23. p.; BONKÁLÓ SÁNDOR: *A rutének (ruszinok)*. 2., bővített kiadás. Basel–Budapest, 1996, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. S. a. r. jegyzetekkel ellátta és az Utószót írta: Salga Attila. 93–94. p.

²⁶ PIRIGYI ISTVÁN: *A magyarországi görög katolikusok története*. II. kötet. Nyíregyháza, 1990, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 65. p. (Továbbiakban: PIRIGYI 1990.)

Hajdúdorogi Görögkatolikus Külhelynökség megalapítását, amely 33 szabolcsi és szatmári parókiát foglalt magába.²⁷

A kiegyezés előtti év közhangulatáról tanúskodnak azok a *Máramaros* c. lapban megjelent cikkek, melyek szerint a szentpétervári udvar a galíciai oroszbarát ukránokkal szövetkezve akarja kiszakítani Galíciát és a ruszinok lakta Északkelet-Magyarországot a Habsburg Birodalomból:

„Az oroszországi lapok darab idő óta nagy hangon kezdenek Ausztria ellen fenyegetőzni, s most már leplezetlenül kimondják, miszerint ellenkezik hagyományaikkal, hogy elnézzék 3 millió orosznek [...] Habsburg-uralkodás alatt létét, sőt egész naivsággal kimondják, miképp keleti Gallicziának, Bukovinának és Magyarországnak bekebelezését, mi már elkerülhetetlen, senki sem fogja nekik rossz néven vehetni, miután Oroszország határa a Tiszáig, ezen természetes várig, terjed ki.”²⁸

„Az a szél, mely a sivár északról oly hidegen fujdogál, hogy útját felénk is vette; hogy egy párt, mely politikai hitét a 'Slovo'-ban²⁹ találja letéve, s mely öntudattal-e vagy a nélkül, ők mondhatják meg, e hazára is rávetette sóvár pillantásait: nem annyira nyílt, mint nem is titok.”³⁰

Pankovics munkácsi püspök fő célja a Dobránszky vezette oroszbarát ruszin irányzat háttérbe szorítása lett, ezért keményen szembehelezkedett a Dobránszky–Rakovszky-körrel. Éberen őrködött afelett, hogy az irodalomban jelentkező ruszofilizmus ne csapjon át politikai térre.³¹ A püspök elmozdította a Társulat éléről a gyanúsakat és kijelentette, hogy „a munkácsi egyházmegye hívei tiltakoznak minden orosz pánszlávizmus ellen”.³² Megszüntette a ruszin nyelv oktatását az ungvári gimnáziumban. Megtiltotta a görögkatolikus seminaristáknak, hogy Bécsben folytassák tanulmányaikat, mert attól félt, hogy a birodalom többi részéből érkező szláv fiatalok rossz hatással lesznek a császárvárosban tanuló ruszinokra.³³

A püspöknek sikerült elérni, hogy néhányan a Társulat alapító tagjai közül támogassák akarátát. Így 1870. december 31-én a munkácsi egyház-

²⁷ PIRIGYI 1990. 88–91. p.

²⁸ *Máramaros*, 1866. okt. 24. 36. sz.

²⁹ Az oroszbarát galíciai ukrán mozgalom lemergi lapja.

³⁰ *Máramaros*, 1866. nov. 7. 38. sz.

³¹ MAYER 1977. 22. p.

³² DARÁS GÁBOR: *A Ruténföld elszakításának előzményei (1890–1920)*. Újpest, 1936, Vörösmarty Irodalmi Társaság, p. 8. (Továbbiakban: DARÁS 1936.)

³³ MAYER 1977. 22–27. p.

megye konzisztóriumára arra hívta fel a klérus figyelmét, hogy szakítsa meg kapcsolatát a *Szvet*tel, és hivatalos közleményeit az *Ung* c. lapban tegye közzé. Azokat a papokat, akik kritizálni merésztették, áthelyezéssel büntette. Közülük többen a Cári Birodalomba emigráltak. (Hrabár Manó, Kimák Viktor, Molcsányi Mihail, Vladimir Terleckij).³⁴

Nagy visszhangot keltett, amikor 1871. január 21-én a Társulat intézőbizottsága 21:6 arányban – titkos szavazáson – menesztette a *Szvet* oroszbarát főszerkesztőjét, Kimák Viktort. Ezzel egyidejűleg döntöttek arról, hogy a lap új szellemben fog megjelenni, *Novij Szvet* [Új Világ(osság)] néven, Gebé Viktor szerkesztésével. Gebé szerint erre azért volt szükség, mert a *Szvet* sem valláserkölcsi, sem pedig állampolgári szempontból nem felelt meg. A *Novij Szvet* a nagyorosz helyett népnyelven jelentetett meg írásokat.³⁵ A változásokat a lap e sorai is jelezték: „A Szent Bazil Társulat számára új kor következett el s evvel új idő a mi irodalmi munkásságunk számára is.”³⁶

Pankovics püspök betiltotta a Társulat által kiadott néhány orosz nyelven megjelentett könyv egyházmegyében való terjesztését is. E tettet így indokolta a Trefort Ágoston kultuszminiszterhez küldött levelében (1873. szeptember 8.): „Ezek nemcsak nélkülözik a hasznos és épületes ismereteket, hanem éppen ellenkezőleg, a helytelen nézeteket és ferde gondolkodásmódot terjesztő eszköznek bizonyultak be, e mellett pedig nem is a hazában dívó, de itten nem értett, más, idegen ország nyelvén vannak szerkesztve.”³⁷

A *Szvet* volt szerkesztője, Kimák Viktor 1871 júniusában *Szova* [*Bagoly*] címmel satirikus lapot indít, hogy „maró gúnnyal ostromozza Pankovics püspök magyar érzéseit”. A mindössze 5 alkalommal megjelenő lap nem lett népszerű. A püspök Kimákot Pécsre helyezte át, aki ehelyett az emigrációt és az odesszai gimnázium igazgatói székét választotta.³⁸

1871 szeptemberében örségváltás következett a Szent Bazil Társulat életében. A munkácsi püspök kezdeményezésére a Társulat addigi ruszofil vezetőségét leváltották. Adolf Dobránszky és Ivan Rakovszky helyére a magyar hatalomhoz lojálisabb Nehrebeczky Sándor ungi főjegyző és Mar-

³⁴ BŐÖR 1943. 28. p.; MAYER 1977. 22–23. p.; BOTLIK 1997. 91. p.

³⁵ BŐÖR 1943. 28. p.; MAYER 1977. 22–23. p.

³⁶ BŐÖR 1943. 30. p.

³⁷ MAYER 1977. 140–141. p.; PIRIGYI 1990. 66. p.

³⁸ DARÁS 1936. 8. p.; MAYER 1977. 23. p.; MAGOCSI 1978. 57. p.; BOTLIK 1997. 91–92. p.

kos György jogász kerültek. A Társulat a helyi népnyelv irodalmi nyelvvé fejlesztését tűzte ki céljául, s ehhez a magyar kormány támogatását is megkapták.³⁹

Fontos aláhúzni, hogy a vezetőségben egy ideig továbbra is jelentős befolyással rendelkeztek a ruszofilek, mint Ivan Szilvay, Anatolij Králickij vagy Jevhen Fencik. Igaz ez az oroszbarát szárny 1871 után egyre jobban szétforgácsolódott.⁴⁰ A régi ruszofil vezetők közül Adolf Dobránszky befolyása a kiegyezés konszolidációjával megszűnt. Erről tanúskodik az 1887-ben nyugdíjazását kérő Török Napóleon belügyminiszterhez írt levele, aki így vonta meg ungi főispánsága mérlegét: „Midőn állásomat elfoglaltam e megyében az állapot meglehetősen kritikus volt. Ekkoron t. i. a ruthén nacionalizmus kinövéseivel igen el volt terjedve és elmérgesedve is, mert hiszen itt volt... a hírhedt Dobránszky-féle mozgalom is agitációnak, mely mérgesen emelte fejét... az izgalmat ez ideig minden drasztikus utat kerülve lecsillapítottam és így igen csekély azoknak száma, kik nyugtalankodnának, ha mernének.”⁴¹

A pénzhiány mellett negatívan hatott a Társulat működésére a belügyminisztérium 1874 februárjában – visszamenőleges hatállyal – elrendelt vizsgálata. Annak ellenére, hogy a magyar hatóságok végül jóváhagyták az elküldött beszámolót, a kormányzati számonkérés miatt a „dermedtség állapota” uralkodott, amit az is jelzett, hogy innentől kezdve az eperjesi és a munkácsi püspökségek főpapsága igyekezett távol tartani magát a Társulat üléseitől. A kiutat az új vezetés magyarbarát politikájával próbálták meg ellensúlyozni. A Társulat életében azonban 1895-ig egy szellemi pangás tapasztalható, ami főleg a kiadványok számának és sokszínűségének drasztikus csökkenésében volt mérhető.⁴² Az 1871-es őrsegváltást követően a Társulat kiadói tevékenysége szinte az évenként megjelenő kalendáriumok megjelentetésében merült ki. Mayer Mária szerint a ruszinok esetében 1871-ben konkretizálódott az 1867-es kiegyezés és az 1868-as nemzetiségi törvény.⁴³

Összegzőképpen kijelenthetjük, hogy az 1850-es és 1860-as években kibontakozó ruszin nemzeti ébredés elsősorban kulturális téren moz-

³⁹ BÖÖR 1943. 30. p.

⁴⁰ MAYER 1977. 24. p.

⁴¹ CIEGER ANDRÁS: Ung megye politikai vezetőrétege a dualizmus időszakában. In S. Benedek András (szerk.): *Kárpátaljai Minerva*, 2000. IV. köt., 1. füzet. Budapest–Beregszász, 5–40. p.

⁴² MAYER 1977. 25–27. p.; BOTLIK 1997. 92–97. p.

⁴³ MAYER 1977. 11. p.

gott. A Dobránszky-kör befolyása alatt álló ruszin értelmiség a nagyoroszokkal azonosította magát, nem a saját ruszin, hanem a nagyorosz nemzeti öntudatot igyekezett népében kialakítani. A ruszofil irányzat jövőjét azonban nemcsak a kiegyezés pecsételte meg. Darás Gábor rámutatott arra, hogy hiányos társadalmi struktúrájú ruszin nép számára a cári orosz nyelv idegennek számított, s emellett a befogadó közeg sem állt rendelkezésre: „Az orosz irodalmi nyelvnek ráerőltetése oly népre, amelynek alsó rétege különböző tájszólásokon beszélt és nagy többségében analfabéta volt, vezető osztálya pedig erősen elmagyarosodott, nem lehetett eredményes s okvetlenül a Szent Bazil Társulat csődjéhez vezetett. Az orosz propaganda tehát nálunk még a galíciai rutének között jól bevált kultúrnacionális eszközökkel sem élhetett, mert a tudatlan köznéphez csak egy orosz öntudatot hordozó, de emellett a nép nyelvéhez is leereszkedő értelmi osztályon át juthatott volna – s ép ez az osztály hiányzott a hazai ruténségben.”⁴⁴

FELHASZNÁLT IRODALOM

Korabeli sajtó

Máramaros, 1866. okt. 24. és nov. 7., 36. sz. és 38. sz.

Irodalom

- ANDICS ERZSÉBET (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Tanulmányok, iratok 1844. július 4. – 1848. március 12.* I. kötet. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó.
- BENDÁSZ ISTVÁN: *Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye.* Ungvár, 1997, KMKSZ.
- BERZEVICZY ALBERT: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865.* 3. kötet. Budapest, 1932, Franklin Társulat.
- BONKÁLO SÁNDOR: *A rutének (ruszinok).* 2., bővített kiadás. Basel–Budapest, 1996, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. S. a. r. jegyzetekkel ellátta és az Utószót írta: Salga Attila.
- BOTLIK JÓZSEF: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997).* Budapest, 1997, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó.
- BÖÖR GYÖRGY: *A magyarországi ruszin időszaki sajtó a XIX. században.* Kolozsvár, 1943, Ferenc József Tudományegyetem Történeti Intézete.
- CIEGER ANDRÁS: Ung megye politikai vezetőrétege a dualizmus időszakában. In S. Benedek András (szerk.): *Kárpátaljai Minerva*, 2000. IV. köt., 1. füzet. Budapest–Beregszász, 5–40. p.

⁴⁴ DARÁS 1936. 8. p.

- DARÁS GÁBOR: *A Ruténföld elszakításának előzményei (1890–1920)*. Újpest, 1936, Vörösmarty Irodalmi Társaság.
- DEÁK ÁGNES: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- DOBSZAY TAMÁS – FÓNAGY ZOLTÁN: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 57–124. p.
- FAZEKAS CSABA: Gaganetz József eperjesi görög katolikus püspök 1849-ben. *Levéltári Közlemények*, 2001. 1–2. sz. 115–139. p.
- GERGELY JENŐ: *Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt*. In Kocsis András Sándor (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Budapest, 2008, Kossuth Kiadó, 15–28. p.
- HARAKSIM, LUDOVÍT: *K sociálnim a kultúrrnim dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*. Bratislava, 1961, Slovenskej Akadémie Vied.
- KEMÉNY G. GÁBOR: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1867–1892)*. I. kötet. Budapest, 1952, Tankönyvkiadó.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT – POP, IVAN (eds.): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Toronto–Buffalo–London, 2005, University of Toronto Press.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT: *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Cambridge–London, 1978, Harvard University Press.
- MAYER MÁRIA: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR FERENC: A munkácsi görög katolikus püspökség az 1848–1849-es események viharában. *Kisebbségkutatás*, 2012. 2. sz. 287–309. p.
- MOLNÁR FERENC: *A Munkácsi Egyházmegye 1848–1849-ben. Tanulmányok és kronológia*. Nyíregyháza, 2014, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.
- PÁLMÁNY BÉLA: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002, Magyar Országgyűlés.
- PAVLENKO, GRIGORIJ: Az 1848–49. évi forradalom Kárpátalján. In Nagy Ferenc (szerk.): *Tanulmányok Kárpátalja, Erdély és a Felvidék múltjából*. Nyíregyháza, 1999, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 79–95. p.
- PERÉNYI JÓZSEF: *A ruszinok történetének vázlata 1800–1918*. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest, 1954.
- PIRIGYI ISTVÁN: *A magyarországi görög katolikusok története*. II. kötet. Nyíregyháza, 1990, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
- RUSZOLY JÓZSEF: Mészáros Károly és rutén nemzetiségi törekvések 1861-ben. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 1983. 5. sz. 129–154. p.
- S. BENEDEK ANDRÁS: *A gens fidelissima: A ruszinok*. Budapest, 2003, Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat.

- SASHEGYI, OSKAR: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860*. Graz, 1979, Institut für Geschichte der Universität Graz.
- STEIER LAJOS: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. A kérdés története*. I. köt. Budapest, 1937, Magyar Történelmi Társulat.
- TOTH, ADALBERT: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn: 1848–1892*. München 1973, Oldenbourg
- Žeguc, IVAN: *Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848–1914*. Wiesbaden, 1965, Otto Harrassowitz.
- ДАНИЛАК, МІХАЛ: *Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848–1849 років*. Братіслава, 1972, СПВ.
- ДАНИЛЮК, ДМИТРО: *Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.)*. Ужгород, 1997, „Патент”.
- ДОБОШ, СТЕПАН: *Адольф Иванович Добрянский: очерк жизни и деятельности*. Пряшев, 1956, Словацкое издательство художественной литературы.
- КАШКА, МАРІЯ ЮРІЙВНА: *Етнополітичний розвиток русинів–українців Закарпаття (середина XVIII ст. – 1867 р.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Рукопис, Ужгород, 2008
- МАЙОР, РОСТИСЛАВ ІВАНОВИЧ: *Національна програма А. Добрянського на Слов'янському з'їзді у Празі 1848 р. й прагнення українців об'єднати Закарпаття і Галичину в окремий «Руський коронний край»*. Русин, 2013. № 2. 72–83. р.
- ОЛАШИН, АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ: *Історія Закарпаття*. Посібник з краєзнавства. Мукачево, 2009, Карпатська вежа.

СВѢТЪ

ЛИТЕРАТУРНАЯ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ГАЗЕТА, ИЗДАВАЕМАЯ ОБЩЕСТВОМЪ СВЯТАГО
ВАСИЛІЯ ВЕЛИКАГО.

Подписка принимается въ Унг-
варѣ у владельцев общ. св. Вас.
В. и въ Ред. на Пол. ул. ч. 527.

Ч. 2.

1870.

Г. IV.

Выходить еженедѣльно по чет-
вергамъ. — Цѣна за годъ 4
рубли, и. ч. за полгода 2 рубля.

Унгварѣ дня 15 (27) января.

Жертвоваши

На основаніи Народный Домъ:

Питокии Унгварской Семиваріи 25 гульд.
О. Юсѣфъ Бендасъ священникъ 5 " "
Его Вар. А. С. Петрушевскій каноникъ львовск. еп. 1 "

Унгварѣ 14. Января.

Когда вполнѣ и величаво
Святая Русь возникнетъ въ насъ?
Какъ знать? но чувство наше право
Благословенъ разсѣтъ чашъ.

К. С. А.

Въ передовой статьѣ предшествующаго № Свѣ-
та, мы сказали имъ, что не много динулись впе-
редъ, и то сказали съ увѣренностію, безъ того,
чтобы передалась мечта, которая—по выраженію од-
ного писателя—лишь упоили бы насъ, отупили
наши головы, заставляя насъ любоваться собою въ
зеркало, праздновать, при вступленіи новаго го-
да, медленное преуспаніе, медленное пробужденіе,
возстаніе наше отъ сна, кричать и толковать о немъ,
не замѣчая, такъ сказать, забывая, или не слыша
соннаго храпа какой ни будь провинціальной глуши...
Соннымъ храпомъ можно считать требованіе: за-
мѣнить русскій оффиціальный языкъ, въ русской епар-
хіи, другіяхъ, и то храпомъ страннымъ въ настоя-
щую пору, нѣтъ въ виду 23 §. XLIV. статьи зак.
от. 1868: „Всѣмъ гражданамъ края просьбы свои
къ своей общинѣ, церковной и судебной власти, къ
ея посредникамъ и государственному правительству за-
сылать, можетъ ли матеріемъ своего языка подать.“—
Но не смотря и на это, не смотря и на то, что
общество наше бѣдно внутреннюю жизнь, слабо
выражаетъ народное самосознаніе — а потому и
поражено или было, по крайней мѣрѣ до сихъ
поръ, поражено нравственнымъ безсиліемъ, все
таки повторяемъ, что мы динулись не много
впередъ. Живъ нашъ народъ и отчаяваться ни-
чего. Бывають эпохи въ исторіи, — при-
нмаетъ одинъ русскій писатель, — когда ме-
дленный органи й ходъ внутрення-
го развитія нар. снмается община
нравственнымъ пр- твеніемъ всего на-
роднаго организм ускореніемъ его
дѣятельности, вызывающимъ разомъ на-
ружу всѣ его затѣвныя и задержанныя
силы. Мы вѣримъ что такая эпоха наступитъ и
для народа нашего... выдвинутся, вызовутся

изъ глубины его нѣдръ всѣ потаенныя
богатства, всѣ ключи цѣлебной воды....

Динулись мы не много впередъ
отрадно повторить еще разъ, хоть бы и приходило
намъ вспомнить притчу о сѣятелѣхъ, которая волей
не волей заставляетъ насъ не мечтать о солнечномъ
блескѣ, но довольствоваться скучнымъ путемъ посто-
янности, историческимъ днемъ съ его полублѣзнымъ
свѣтомъ. Иначе и быть не можетъ; ибо перерожде-
ніе, достигаемое внутреннею дѣятельностію должно
обхватить собою, какъ воздухъ, всѣ самые сокро-
венные углы и закоулки нашей духовной и нрав-
ственной области. Все это требуетъ времени, а вре-
мя, кажется, хотя и мало по малу наступать. Въ
самое ближайшее время, пришла въ голову нѣ-
которымъ ревнителямъ народнаго блага та счастли-
вая мысль, что необходимо для дѣлѣйшихъ успѣховъ
нашихъ основаніе русскаго народнаго
дома, который бы послужилъ мѣстностію для обще-
ства св. Василія Великаго, Русской Бесѣды и иныхъ
учреждаемыхъ заведеній, способствующихъ развитію
и преуспанію народному. Превосходная эта мысль,
предложенная комитету Общества св. Василія Вели-
каго и встрѣченная членами комитета съ полнымъ со-
чувствіемъ ожидаетъ воплощенія въ дѣло. Мы съ
радостію открыли въ стѣбкахъ газеты нашей под-
писку въ пользу этого святаго подвига, и спѣшимъ
выразить самое горячее сочувствіе, думаемъ, не лиш-
нее намъ во всѣхъ русскіяхъ, къ этому въ высшей сте-
пени отрадному явленію. Мы увѣрены, что какъ на-
родъ, такъ и сознательная часть его отнесется къ
этому великому дѣлу не равнодушно, но всѣ ста-
немъ радомъ съ равною крѣпостію ногъ — равно
понесемъ всѣ вѣсти не только блага, но и тягости
нашей общей жизни. Мы увѣрены, что народолюби-
вое духовенство съ нѣвоучителями и не многочи-
сленною мірскою интеллигенціею обнмъ родимухъ
русскихъ епархій отнесется къ осуществленію этого
великаго дѣла, требующаго гражданаго соучастія, съ
полнымъ сочувствіемъ. Крѣпко увѣрены мы въ томъ
уже и потому: ибо мы въ томъ увѣреніи, что
человѣкъ непривязанный къ своему на-
роду и интересамъ его, пусто и без-
полезно проходить по землѣ, какъ обжа-
тая, безъ плода и слѣда, знавшій лишь
удовольствіе эгоизма, не знавшій труда
жизни.

Основаніе русскаго народнаго дома какъ та-
кого заведенія, которое считалось бы достояніемъ
не поединковъ сословій нашихъ, но всего народа,

Число 1. Унгваръ, дня 20. Юня (2. Юл.) 1871. Годъ I.

Годъ I.

Удовлетворяя нужд одного, павч. Вельможийшій Паша-Отец не может принять въ высшее линіаніе свое
 просьбу другихъ, пришедшихъ право въ то самое время, и въ виду слова Священнаго Писанія:

„Никтоже можетъ двѣмъ Господинамъ рабствовати: . . . не можетъ Богъ рабствовати и маммонѣ“ (ср. Мат. гл. VI. ст. 24.)

CSATÁRY GYÖRGY

A KIEGYEZÉS HATÁSA ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG TUDOMÁNYOS ÉLETÉRE. A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

A történelemtudomány fejlődése országos viszonylatban alapvetően két vonalon haladt a dualizmus korában. Egyrészt a Magyar Tudományos Akadémia, másrészt a Történelmi Társulat tagjai szerveződtek meg az új kor kihívásainak megfelelő válaszokat adni a történelmi-társadalmi kérdésekre. A kiegyezés a történettudomány fejlődésére is jótékony hatással volt, kiválva az összes többi társadalomtudomány közül leginkább a forrásfeltárássá összpontosított. Nem véletlenül, hiszen számos addig nem kutatott feudalizmus kori levéltár nyílt meg, ami valóságos kincsesbányát biztosított a kutatásokhoz. Az eredmények viszonylag hamar megmutatkoztak, jelentős hatású kiadványsorozatok, folyóiratok indultak: *Századok*, *Történelmi Tár*; *Országgyűlési Emlékek*, okmánytárak, életrajzi monográfiák jelentek meg.

1. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA)

A változások kedvezőbb működési feltételeket biztosítottak az MTA számára, már azért is, mivel 1867-ben a történetében először állami támogatást kapott. Az 1869-ben megalkotott új alapszabály egészen 1945-ig érvényben maradt, ami azt jelzi, hogy a közbeni nehézségek ellenére ez az intézmény eredményes tudományos munkát folytatott. Az Akadémia egyre erősebb kapcsolatokat épített ki a külföldi tudományos intézményekkel. Tagjai közül egyre többen vettek részt nemzetközi konferenciákon, tiszteletbeli tagságot rendszeresítettek a külföldi tudósok számára. Leginkább a történelmi és társadalomtudományok esetében írtak ki pályázatokat. Az MTA ezekben az években a tudományos élet elitjének biztosított fórumot, saját kutatóhelyekkel nem rendelkezett. Az Akadémia alapszabálya szerint a tudomány művelője volt, de nem volt elég forrás a tagok rendszeres honorálására. Az intézmény a kiemelkedő teljesítményeket azonban magával az akadémiai tagsággal díjazta, tekintélyt és társadalmi súlyt biztosítva a kutatásokhoz. Az MTA pályázatait, kiadványait a humán tudományok és az irodalom számára is szép számmal biztosítottak lehetőséget.¹

A közgyűjtemények közül az Országos Széchényi Könyvtárnak volt a legnagyobb tudományos jelentősége, mivel ebben a korszakban már fél-

¹ A Történelmi Társulat múltjára vonatkozóan lásd: GLATZ FERENC: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. *Századok*, 1967. lap 233–267. LUKINICH IMRE: *A Magyar Történelmi Társulat története*. Budapest. 1918. lap 15–16;

millió kötetet számlált. Mellette a pesti egyetem és az akadémia könyvtára volt nélkülözhetetlen színtere a kutatásoknak. A Képviselőház, Statisztikai Hivatal, Műegyetem könyvtára fejlesztéséről rendszeres állami támogatással gondoskodtak. Az Országos Levéltárat 1874-ben újjászervezték és a történeti források őrzésének és kutatásának legfontosabb fellegvárává tették.² A Magyar Nemzeti Múzeum a dualizmus korában rendszeres állami támogatásban részesült. Egyes osztályai a századfordulón már európai hírű gyűjteményekkel rendelkeztek.

A korszakban a régi kulturális és tudományos egyletek³ mellett alakultak az egyes szaktudományok országos szintű szervezetei,⁴ amelyek közül a Történelmi Társulat volt az első 1867-ben. Ezek a szervezetek gyűléseikkel, előadásaikkal, szakfolyóirataikkal, közlönyeikkel összefogták egy-egy tudomány érdeklődő közönségét és tudományos szintű művelőit, országos szintű kapcsolatokat hoztak létre a tudósok között. Segítettek az ismeretterjesztésben, a vidéki értelmiségieknek próbáltak segítséget nyújtani, hogy megismerkedhessenek a szakma követelményeivel, módszereivel, kutatási irányjaival.⁵ Az is bebizonyosodott, hogy az Akadémia – a bírálók szerint – kevésbé támogatta a jelenkor kérdéseinek az elemzését és kutatását, magába zárkózó intézmény lett. Az egyetemek ekkor már erős tudományos központokká váltak, és számos tudományos eredményt mutattak fel. Ebben a korszakban a gyakorlati kutatások háttérbe szorulása sem érintette érzékenyen az intézmény rangját. A dualizmus évtizedeire jellemző, hogy az MTA elnökei egyidejűleg miniszteri tisztet is betöltöttek, ami biztosította az intézmény tekintélyét.⁶

2. A Történelmi Társulat

Jelentős szerepet játszik a történészek kinevelésében az Akadémia mellett az 1867-ben alakult Történelmi Társulat, amelynek ugyanekkor indult meg a folyóirata, a *Századok*. A Történelmi Társulat megalakulásakor, amely-

² Megnövekedett anyagát a tízes években helyezték jelenlegi helyére, a budavári épületbe, az intézmény megkapta az egykori bécsi kormányzások iratanyagát

³ Például: Orvosegylet, Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése, Erdélyi Múzeumért Egyesület, Természettudományi Társulat stb.

⁴ Mint a Magyar Földrajzi Társaság (1873), a Magyar Jogászegylet (1879).

⁵ Lásd: <http://mta.hu/hatteranyagok/a-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670>. Letöltve 2018. I. 20.

⁶ Itt gondolunk Eötvös József, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston, Eötvös Loránd, Berzeviczy Albert elnökségére

nek a történetével már számos tudós foglalkozott,⁷ a magyar történelmi kutatások megújítása és népszerűsítése volt a cél. A Társulatot 1867-ben elsősorban Horváth Mihály, Toldy Ferenc, gróf Mikó Imre, Ipolyi Arnold, Thaly Kálmán, Nagy Iván és Pesty Frigyes történészek vezetésével a Magyar Tudományos Akadémia épületében alapították. A Társulat jelmondata „Emlékezzünk régiekről.” Elsődleges célja a magyar társadalom rendszeres informálása volt a fejlődésnek indult történeti kutatások eredményeiről. A megalakuláskor gr. Mikó Imre személyében olyan történész került a Társulat élére, akinek már volt tapasztalata az értékörzés, a mecenatúra és az országos politika terén is. Hangsúlyozta: „Szükség továbbá, hogy történeteinket nem elszigetelten, hanem a szomszéd népekével kapcsolatosan írjuk meg; különben egyoldalúságba esünk. Helyzetünk és erőnk túlbecsülését, a nemzeti elfogultságot kerüljük; ennek levetkőzése nélkül politikai állásunkat soha nem fogjuk fel helyes nézőpontból. Mint együtt élünk a birodalom és Európa népeivel: úgy egyeknek kell elismernünk a jóllét és műveltség, a jog és szabadság, a népek és emberiség érdekeit.”⁸ Megfogalmazása szerint a történelmi igazságok, a nemzet múltjában rejlő összes tanulságok közkinsé tétele által a politikai érettség magas fokára emeli a nemzetet.⁹ A működési-szervezési nehézségek ellenére a Társulat eleget tett eredeti célkitűzéseinek, a pályázati és az állami támogatások segítségével számos forráskiadvány, életrajz és szintézis került kiadásra. A jelentős tudományos munkára most nincs lehetőségünk kitérni, de az említett szakirodalmak egyértelműen a kutatások sikeres voltáról számoltak be.¹⁰

⁷ EMBER GYÖZŐ: A Magyar Történelmi Társulat száz éve. *Századok*, 1967. 6. 1140–1169.; GLATZ FERENC: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál, *Századok*, 1967. 3–4, 665–687. o.; KOSÁRY DOMOKOS: A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történelemszemléletre. *Századok*, 1967. 6. 1177–1180. o.; LUKINICH IMRE: *A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917*. MTT. Budapest, 1918.; R. Várkonyi Ágnes: A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez. *Századok*, 1967. 6. 1185–89. o.; NAGY LÁSZLÓ, A Magyar Történelmi Társulat történetének forrásai. *Magyar Tudomány*, 2009/2. 160–168. o.

⁸ GLATZ FERENC: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. *Századok*, 1967. lap 250.

⁹ MIKÓ IMRE: 1867-ben kereskedelmi miniszter, módos emberként alapítványokat tesz, ő az arisztokrata, a politikus. Jövedelmének jelentős részét az erdélyi magyar kultúra fejlesztésére fordította.

¹⁰ Lásd: KOSÁRY DOMOKOS: *Társulati és egyéb forráskiadványok*. In: KOSÁRY DOMOKOS: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. 1. Általános rész I–II. Budapest, 1970. 232–238. o.; H. BALÁZS ÉVA: *A Történelmi Társulat könyvkiadásának 100 éve*. *Századok*, 1967. 101. 6. sz. 1169–1173. o.; EMBER GYÖZŐ: A Magyar Történ-

A *Századok* első szerkesztője a Társulat titkára, Thaly Kálmán, a szerkesztőbizottság elnöke Horváth Mihály lett. Thaly Kálmánról megjegyezzük, hogy a Rákóczi-kor jeles kutatója volt és számos alkalommal Beregszászba, Munkácsra¹¹ és Ungvárra¹² is ellátogatott. Kutatott a vármegyei levéltárakban és leginkább a Rákóczi-évfordulókkal és a millenniummal kapcsolatos ügyek intézése kapcsán tudományos-népszerűsítő előadásokat tartott. Részt vett a Rákóczi csapatainak tiszai átkelése színhelyének megállapításában. Múzeumot szeretett volna létrehozni a munkácsi várban, de Munkács városa a távolság miatt nem támogatta elképzelését. A Társulat jelentős társadalmi szerepét a rendszeres budapesti és vidéki konferenciák, előadások, tudományos kirándulások jelezték. Tagjainak száma az 1880-as években kb. 1850 fő lehetett.

A 19–20. század fordulója körül az anyagi problémák, a csökkenő taglétszám és a vándorgyűlések elmaradása nagy nehézségek elé állította a Társulatot. A fellendülésre a Társulat életében Klebelsberg Kuno 1917-től 1932-ig tartó elnökségéig kellett várni. A *Századok* ma is a magyar történettudomány központi műhelye, egyben a világ egyik legrégibb történelmi folyóirata.

Az alapítástól számított 150. évforduló kapcsán 2017-ben tudományos emlékkonferenciát szerveztek az Akadémián, ahol az új kutatások tükrében mutatták be a Társulat múltját és jelenét – felvázolva a jövőt is.¹³

Vármegyei levéltáraink, mint kutatóhelyek

A fellendülőben lévő tudományos kutatáshoz elsősorban jól rendezett fővárosi, de ugyanúgy vidéki levéltárakra volt szükség. Az alábbiakban a négy északkelet-magyarországi vármegyének a levéltárait jellemezzük, megkísérelve választ adni olyan kérdésekre, mint hogy milyen nehézségekkel

elmi Társulat száz éve. *Századok*, 1967. 101. 6. sz. 1140–1169. o.; R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmán és történetírása című művében. (Bp. 1961) is több fejezetetszentel a Társulat tevékenységnek és eredményeinek: A Magyar Történelmi Társulat megalakulása, Ráth Károly és a Társulat, Thaly és a Társulat, A „Századok” szerkesztése, A Salamon-vita, A Társulat célkitűzései, Thaly társulati programja.

¹¹ Lásd: Bereg vármegye történelmi szereplése a Rákóczy korban. (Thaly Kálmán előadása Beregszászban a megyeházán). Bereg, 1893. 23. szám; Uő. Rákóczi-múzeum Munkácson. (Thaly Kálmán előadása a múzeumszervezéséről) Bereg, 1893. 32–33. szám.

¹² Lásd: CSATÁRY GYÖRGY: *Ung megyei közgyűlések. Anno 1700-1706*. Ungvár, 2008. 5. o.

¹³ TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID: *150 éves a Magyar Történelmi Társulat – konferencia és díjátadó az Akadémián*. <http://ujkor.hu/content/150-eves-magyar-tortenelmi-tarsulat-konferencia-es-dijatado-az-akademian> 2017. 12. 18. Letöltve 2018. január 10.

kellett szembenéznie a kutatónak a vidéken őrzött iratok tanulmányozásakor. Ismeretes, hogy a korabeli északkelet-magyarországi levéltárak nem teljesen feleltek meg az egyre nagyobb igényeket támasztó történetkutatás igényeinek. Forrásaink alapján megállapítható, hogy a térségben az egymástól eléggé elszigetelt vármegyei levéltárak mellett a munkácsi városi és a görögkatolikus püspökség iratanyagai voltak megfelelően rendben. Nem véletlenül születtek erről a városról és a püspökség történetéről máig is használható monográfiák és várostörténetek, ami részben a vármegyei vezetés és a megbízott levéltáros lelkiismeretes munkájának volt az eredménye.

Az Ung megyei levéltár elsődleges problémája – a többi megyéhez hasonlóan – a helyhiány volt, ami behatárolta a munkálatok elvégzésének lehetőségeit, és olykor indokolatlan selejtezést vont maga után. Ezért a megsemmisített anyagokról legtöbbször nincs is tudomásunk. Az említett helyhiány miatt a polcokat egészen 4-5 méter magasságig építették, ami megnehezítette a velük való munkát. Az iratgyarapodásnak kevésbé volt hely, a levéltári helyiségek és folyosók túlszűfoltak voltak. Napról napra sürgősebbé vált a levéltár rendszerezése. Erre vonatkozóan többször is folytattak tárgyalásokat 1896–1912 között, valamint 1917-ben, de csak részeredményeket értek el. Levéltári kutatásokat ekkor leginkább a levéltárosok folytathattak. Jó példa erre az ungi levéltárosok termékeny publikációs munkássága. Ungban jellemző példa volt, hogy Mészáros Károly (1821–1890) személyében egy elhivatott jogász végzettségű történész is dolgozott a levéltárban, aki először Ungvár történetét, majd a vármegye monográfiáját is részben megírta.¹⁴ Életét és tevékenységét lásd az alábbiakban.¹⁵ Folyamatosan írta Ung vármegye monográfiáját, amit az 1880-as években bizonyára befejezett, de nem sikerült kiadnia. Kéziratainak csak töredékeit ismerjük.¹⁶

E mellett a kor levéltárosai kielégítően végezték munkájukat, személyiségeikre az alábbiakban részletesebben is kitérünk. Horváth

¹⁴ Lásd: KOBÁLY JÓZSEF: *Sine ira et studio*. Ungvár, 1998. 130–165. o.

¹⁵ Életrajzáról és kéziratairól már több történész értekezett, ezúttal csak a következőkre utalnék: Csorba Csaba gondozásában megjelenhetett Mészáros Károly önéletrajza. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 23. sz. Debrecen 1974; VOLODIMIR FEDINISINEC: *Persij isztorik Uzgoroda*. (Ungvár első történésze.) Ungvár 1995. 40. o.; UD-VARI ISTVÁN: *Ungvár első történésze. Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvek körében*. Studia Ukrainica et Rusinica 2. Nyíregyháza, 1995. 203–207. o.; KOBÁLY JÓZSEF: *Mészáros Károly kéziratai a Kárpátaljai Honismereti Múzeumban*. Kárpátaljai Szemle. 1995. 5. szám 24–25. o.

¹⁶ Egy ilyen kézirat-töredéket közöltünk *Ung megyei közgyűlések...* i.m. Ungvár 2008. 182. o.

János 1861–1876¹⁷ között volt levéltáros. Az általa rendezett iratok meghatározták a levéltár további sorsát. Horváth leltári összeírást készített az iratokról. Az iratok rendezését ezután Polányi Imre végezte, aki 1876-ban lett a vármegye levéltárnoka. Ő volt az, akit 1905-ben a szorgalmas államigazgatási és levéltárosi munkájáért Ferenc József császár a koronás arany érdemkereszttel tüntetett ki.¹⁸ A következő levéltáros, akit ebben a korban ki kell emelnünk, Gálócsy Zoltán volt. Tíz évig volt allevéltárnok, majd levéltárosként 1919-ig aktív publikációs tevékenységet folytatott.¹⁹

A levéltár forrásait használták a görögkatolikus egyház lelkipásztorai is. Leginkább falu- és várostörténeti adatok után kutattak. Jellemző, hogy a jogi végzettségű hivatalnokok élénk érdeklődést tanúsítottak a múlt iránt, szakmai munkájuk színvonalának azonban határt szabott felkészültségük és a források hozzáférhetősége. Ung vármegye történetével foglalkozott Tabódy Jenő (1839–1898) is, királyi tanácsos és megyei főjegyző léte. Szerkesztette az *Ung* című lapot.²⁰ Kovássy Elemér főszolgabíró sajtópublikációi is a magyar nemzet történetének fontos lapjait mutatta be, legtöbbször átvett vagy népszerű formában.²¹ Hasonló szintű közleményeket szívesen fogadott a történelmi munkákra érzékeny olvasótábor. A vármegyei levéltárak utolsó Monarchiabeli ellenőrzése közvetlenül az első világháború előtt történt. Az addigi helyzetleírásoktól ez a felmérés abban különbözött, hogy szakember, Komáromy András²², az országos levéltár

¹⁷ Horváth János Ung vármegye levéltárnoka 1802 körül született az Ung megyei Pálócon. Katonaiskolában nevelkedett, majd ezután uradalmi gazdatisztként tevékenykedett. Aktívan részt vett az 1848–1849. évi szabadságharcban. 1863-tól 1876-ig, azaz haláláig Ung vármegye levéltárnoka volt. Publikációkat is készített a levéltári iratok alapján. 1. Az Ung című hetilap 1869. évi (2 sz.) elindította az *Ung megye levéltárából* sorozatot, ahol a Rákóczi-szabadságharc iratait adja közre. 2. *Ung megye monographiája*. Ungvár 1872. 112. o. A monográfia összesen 30 füzetet számlált, ebből csak hármát sikerült publikálnia az említett monographia néven.

¹⁸ Polányi Imre vármegyei főlevéltárnok kiténtetése. Ung, 1905. május 6, 22 sz.

¹⁹ GÁLOCSY ZOLTÁN: *Ung vármegye főispánjai és tisztviselői a legrégebb kortól 1867-ig*. Ung. 1908–1909.; Újra kiadva: Beregszász–Budapest, 2000. Szerk. CSATÁRY GYÖRGY. Uő. *Ung vármegye az 1809. évi utolsó nemesi felkelésben*. Ung. 1909.; Uő. *Az aradi országgyűlés*. Gyöngyösi Irodalmi Társaság évkönyve. III. kötet. 1912–1915. 143–151. o.; Uő. *A vármegye székháza 100 éves*. Ung, 1916. 24–25. sz.

²⁰ Művei: *Ung vármegye, 1867–1892*. Ungvár 1892.

²¹ Művei: 1. *Apró történetek*. Ungvár 1894.; 2. *Felvidékünk*. Ung, 1899. 4–26. sz. 3. *II. Rákóczy Ferenc Ung megyében*. Határszéli Újság. 1908. 14., 15., 17., 20., 28. sz.

²² Komáromy András (1861–1931) Életét és munkásságát lásd az alábbiakban.

munkatársa végezte. Jelentése nem csupán leíró jellegű volt, hanem javaslatot is tett a levéltári és a vármegyei vezetésnek, miképpen kell az esetleges hiányosságokat kiküszöbölni. Ung vármegye levéltárát megvizsgálva hangsúlyozta az értékes, addig még nem közölt iratok sokaságát. Áttekinthetőnek ítélte a levéltárat. Hiányosságnak azt jegyezte meg, hogy a vármegyei közgyűlések majdhogynem mindig más helyen voltak megtartva, ezért az iratok hordozása révén sok forrás elveszhetett.²³

Az 1870-es években a Bereg megyei levéltárban is újszerű irattári változásokat hoztak, amelynek eredményeképpen az ún. „Új levéltár” rendszerezés alá került. Az 1860–70-es években, amikor átvették a feloszlott hivatalok írásos anyagait, a működő iktatórendszeren keresztül terjedelmes anyag került a meglévő állományhoz. 1872-ben és évekkel utána a Királyi Törvényszék irattárának létrehozásával a vármegyei iratanyag nem gyarapodott.²⁴ A Törvényszék épületében szakszerű tárgy, név és település szerinti mutatókat készítettek az iratokhoz. Külön tárolták a rendeleteket, a nemességi vizsgálatokkal kapcsolatos iratokat stb. 1878-ban megyei szinten a helyhiány miatt selejtezést rendeltek el, amely szakszerűtlenül lett elvégezve. A korabeli rendezési követelmények alapján rendbe hozott levéltári gyűjtemény azonban az 1880. évben a megyeházi tűzvész alkalmával súlyosan károsult.²⁵ Ezek után a levéltár második jelentős selejtezését helyhiányra hivatkozva 1885–1886-ban végezte el az akkori levéltáros, Bornemissza Lajos.²⁶

Az újonnan megtervezett megyeházát 1895-ben építették fel. Az új épület kielégítő körülményeket biztosított az iratoknak is. A levéltár teljes értékű átköltöztetése alkalmával, 1900-ban öt termet biztosítottak az „elsárgult régi iratoknak”.²⁷ A levéltár ebben az állapotában már kutatható volt, melyet több, múlt iránt érdeklődő személy is kezdett használni. Elsősorban a gr. Schönborn család ügyészét, Lehoczky Tivadart emelhetjük ki, aki szorgalmas munkája eredményeképpen megírhatta Bereg vármegye monográfiáját, majd Munkács város új monográfiáját, és ezen kívül számos történelmi

²³ Levéltári ungi vizsgálódásaira lásd: CSATÁRY GYÖRGY: *Komáromy András – az országos levéltárnok*. Ungvár, 2008. 102–105. o.

²⁴ Lásd: NIKOLAUS RADVÁNYI: *Die Archive in der Podkarpatska Rus*. Ungvár, 1922. 62. o.

²⁵ *A beregszászi katasztrófa*. (szerk.) Bereg, 1880. március 21.; *A tűzvész után*. (szerk.) Bereg, 1880. április 4; április 18.

²⁶ Lásd: RADVÁNYI, 1922. 31. o.

²⁷ Ez az épület még ma is áll, igaz nem a rendeltetésének megfelelően használják, egészségügyi szakközépiskola működik benne.

munkát. Munkásságára jellemző volt a lokálpatriotizmus, leginkább a megye történetén dolgozott. Rendszeresen publikált a *Századokban* és *Archeológiai Közleményekben*.²⁸ Megemlítendő kutatóként Szent-Imrey Tamás (1839–1903), aki tanulmányai elvégzése után tanár lett a Beregszászi Gimnáziumban. A latin nyelv tanításával kapcsolatos kéziratokat készített, de kiadnia csupán a *Latin mondattant* sikerült. Élete utolsó éveit levéltárosként élte. Nemeslevelek összeírásával és gyűjteménybe való szerkesztésével foglalkozott, valamint tanulmányokat, cikkeket írt a *Bereg* című hetilapban.²⁹

A már említett Komáromy András Bereg megyére vonatkozó jelentésében, amely 1914. május 14-én készült,³⁰ olvashatunk a jól használható elkülönített és védett négy szobáról,³¹ végül megállapítja, hogy általános és helytörténeti emlékekben a levéltár – a hiányok ellenére – még mindig gazdag, továbbá, hogy a középkori anyag rendezett, használható állapotban volt. Szerinte a legnagyobb gondot az újabb kori levéltári anyag elhelyezése és rendezettségének hiánya jelenti. Újhelyi Szilárdot – aki 30 évig töltötte be a levéltárosi tisztséget – nyugdíjaztatásra javasolta.³² Az első világháború közeledtével és annak idején kevésbé volt mód az iratanyag teljes rendezésre.

Ugocsa vármegye levéltáráról a megye kutatója, Komáromy András már 1893-ban megjegyezte, hogy meghálálja a kutató fáradozásait. Komáromy Péterfalván született, családi és rokoni szálak kötötték a megyéhez. Ugocsa levéltára a megye méretéhez képest rendkívül gazdag iratanyaggal rendelkezett. A megyei iratok mutató könyvei 1685-től kezdődnek, de használatuk nehézkes, mivel a levéltári anyagot – Bereg és Ugocsa vármegyék egyesítésekor – néhányszor felülírták. Az említett szállítások idején jellemzően sok irat elkallódott. A helyi hivatalnokok joggal sérelmezték a visszaszállítás módját és egyes iratok hiányát, ekkor ment tönkre az irattár

²⁸ Életét és tevékenységét az alábbiakban mutatjuk be.

²⁹ Újrapiublikálva: CSATÁRY GYÖRGY: *Címeres levelek Bereg vármegye levéltárában*. „Hét kereszt alatt felkelek” Kárpátaljai néprajzi és honismereti dolgozatok. Szerk: P. PUNYKÓ MÁRIA. Bp.–Beregszász, 1997. 108–142. o.

³⁰ MNL. Y-szekció 841/1931. sz. ügyszámhoz csatolva. A jelentés teljes egészében kiadva: TÓTH RÓBERT: Komáromy András feljegyzései a vármegyei levéltárak helyzetéről (1914–1916) *Levéltári Szemle*, 1981. 1 sz. 140–142. o.

³¹ Itt az iratok és könyvek, de értéktelen tárgyak is az állványokon, polcokon, ládákban, újabb zárt vagy nyitott fiókos szekrényekben, a padlózatán, ajtó és ablakfülkékben, minden zugban, sarokban piszkosan, porosan heverték.

³² A levéltárnok Újhelyi Szilárd. Tevékenységére vonatkozóan lásd az életrajzi adatokat a tanulmány végén.

jelentős része.³³ A levéltárban kutatásokat végzők egybehangzóan jelentették ki, hogy a Rákóczi-szabadságharc 1703–1711 iratai teljes mértékben megmaradtak.³⁴ A fő levéltáros és a levéltáros fizetését 1896-ban Ugocsa vármegyében emelték ugyan, de ettől nem változtak a munkakörülmények és az iratgyűjtők állapota.³⁵

Komáromy András 1914-ben készült jelentése szerint Ugocsa vármegye levéltára két egymásba nyíló és egy külön álló földszinti szobában volt elhelyezve. A korabeli állapotokra jellemző, hogy az iratmutatók középkori dokumentumokra is utalnak, bár Komáromy kijelenti, hogy a levéltárban a XVII. századnál régiebb iratok nincsenek. A jelentés aláhúzza, hogy számos művelődés és gazdaságtörténeti adatra bukkanhat itt a kutató. Az anyakönyvi másodpéldányokat viszonylag rendben tartották. Komáromy meggyőződése, hogy a vármegyei levéltárak rendetlenségének legfőbb oka a levéltárnok munkaerejének más célra való fölhasználásában vagy a köteles ellenőrzés elmulasztásában rejlik.³⁶ Szerinte „a levéltár sem a tűztől, sem a betöréstől nincs kellően védve, az alispán felhívandó, hogy egy vasajtóról és az ablakokra szükséges vastáblákról gondoskodjék...”³⁷ Jómaga sokat dolgozott a vármegyei levéltárban, több tanulmánya, cikke jelent meg az országos folyóiratokban és a helyi lapokban. Az akadémiai székfoglalójában is Ugocsa vármegye keletkezését tárgyalta.³⁸

Komáromy Ugocsa tiszti karának a megbízásából vállalta a megye történetének megírását, amelyet eleinte 1896-ra – a millenniumra – szándékozott megjelentetni, de a tervét nem sikerült teljesítenie. Számos forrás maradt fent, amelyek a megyetörténettel kapcsolatos munkálkodásait jellemzik valamint kivitelezésének nehézségeit vázolják, rámutatva a kor történetírásának problémáira.

³³ Hogyan pusztult el az ugocsai híres levéltár? Kárpáti Híradó, 1943. május 4.

³⁴ Ez teljesen megfelel a valóságnak, hisz a mai adataink szerint mintegy 400 db irat található ebből a korszakból.

³⁵ Tisztviselősegéd, kezelő és szolgaszemélyzet fizetésemelésre vonatkozó javaslat. Ebben az iratban említődik az ún. irattárnok fizetése is. A főlevéltárnok fizetési osztálya a IX. volt míg az irattárnoké XI. Lakbértámogatás a főlevéltáros esetében 200 Ft., az irattárnoknak pedig 100 Ft. 245, (Ugocsa vármegye alispánjának iratai) op. 1, od.zb. 729, lap 12–13.

³⁶ CSATÁRY GYÖRGY: *Komáromy András* ...94 o.

³⁷ Az alispán 1910–1918 között Szentpály Miklós volt, a levéltárnok pedig Tar Zoltán.

³⁸ Írásainak bibliográfiáját lásd: KOMÁROMY ANDRÁS: *Ugocsa vármegye a történelemben*. Ungvár 2001.

A Máramaros megyei levéltárát Komáromy feljegyzése szerint az 1850-es években rendezték utoljára,³⁹ de azóta sok viszontagságon ment keresztül, ami nagy károkkal járt. A főispán többször szigorú intézkedéseket foganatosított a levéltári anyag kutathatóvá tétele érdekében. A nemesi családok középkori okleveleit és címeres leveleit Petrovay György⁴⁰ (1845–1916), a vármegye tudós főlevéltárnoka feldolgozta és részben ki is adta. Munkájának eredményeként a nemességigazolási ügyeket családok szerinti betűsorban és időrendben őrizték. A közgyűlési jegyzőkönyvek nemcsak a vármegye, hanem Erdély történetének is gazdag forrásai. A megyei kuruc kori iratokat és a jegyzőkönyveket maga Komáromy András ismertette. A levéltárból a történetkutatók sokat merítettek, mint Szilágyi István,⁴¹ aki a megyéről írta Máramaros vármegye egyetemes leírása. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1876-ban Szigeten tartott XIX-dik nagygyűlésének alkalmából című művét. Alapos levéltári munkát végzett ekkor Mihályi János szintén a megye múltjával kapcsolatosan.⁴² A máramarosi levéltár az említett nehézségek ellenére fontos kutatóhelyévé vált a helyi történetírásnak.

A kiemelkedő történészek a régióban

a) *Lehoczy Tivadar (1830–1915)*

Munkássága széleskörűen kiterjedt a kultúra, az egyház, a gazdaság és a társadalom különböző területeire. A Történelmi Társulat tagjaként a kor legtermékenyebb kutatójának tekinthető Bereg megyében, a Történelmi Társaságnak megalakulásától tagja. Autodidaktaként szervezte a keleti országrészen a régészet,⁴³ a néprajz⁴⁴ és a muzeológia fejlődésének lehetősé-

³⁹ Az eredeti forráshely: MTA. Kézirattár, Ms 5219/9.; TÓTH RÓBERT: Komáromy András feljegyzései a vármegyei levéltárak helyzetéről. Máramarosi levéltár. (1914–1916) *Levéltári Szemle*, 1983. 1–3. sz. 163–164. o.

⁴⁰ Petrovay György 1906–1916 között Máramaros vármegye főlevéltárnoka volt. A középkori oklevelek száma 1362–1526 között 60 db volt. A magyar heraldikai társaság igazgató-választmányi taggá választotta, a Történelmi Társulat alapító tagja. Kézirathagyatéka ma a nagybányai levéltárban található.

⁴¹ Szilágyi István, a szigeti református líceum igazgatója.

⁴² MIHÁLYI JÁNOS: *Máramaros vármegye története*. I. kötet Máramarosi diplomák a XIV és XV. századból. Máramarossziget, 1900.

⁴³ LEHOCZY TIVADAR: *Adatok hazánk archaeológiájához, különös tekintettel Bereg megyére és környékére*. III. kötet. Munkács, 18912, 1912.;

⁴⁴ Lásd: LEHOCZY TIVADAR: *A magyar-orsz nép közmondásai és példabeszédei*. In. Kisfaludy Társaság XII. évkönyve. 1877.

geit. Sok évtizedes munkásságát akár befejezetlennek is mondhatnánk, de több, félbeszakadt írása teljesen másról tanúskodik.

Lehoczky Tivadar 1830. október 5-én született egy Fiume (jelenleg Rieka, Horvátország) melletti faluban, Fuzsinéban. Rövidesen családja a mai Szlovákia területére költözött, így iskoláit Rózsahegyen, Rozsnyón és Kassán végezte. A történelmi múlt iránt már gyerekkorába, nagy érdeklődést tanúsított. Az 1848–49. évi szabadságharcot tűzér hadnagyként harcolta végig. Elkerülve a megtorlást, folytathatta tanulmányait, befejezte a kassai jogakadémiát. 1855-ben telepedett le Munkácson, itt a gr. Schönborn család és azok tulajdonában lévő Munkács–Szentmiklósi Dominium jogásza, majd főügyésze lett. Hivatali elfoglaltsága mellett etnográfiai és régészeti kutatásokat végzett, nyelvismeretének köszönhetően ruszin források és tárgyi ereklyék gyűjtésével, elemzésével is foglalkozott. Tudományos munkásságának az eredményeit újságcikkekben, tanulmányokban, monográfiákban adta közre. Legjelentősebb összefoglaló műve a *Beregvármegye monographiája I–III.* kötet, amelyet 1881–1882-ben adtak ki Ungváron. Továbbá elismerő szakmai sikereket biztosított számára *Munkács város új monográfiája*, *Bereg megye és a munkácsi vár 1848-1849-ben*, *Bereg megyei görög szertartású katolikus lelkészségeinek története a XIX. század végéig*. Fontosabb ásatásaira a Munkács melletti Lovacska-, Gallis- és az Öbücshegyen került sor. Honfoglalás kori leleteket tárt fel a beregszászi Kishegyen és Szolyva határában, a legértékesebb tárgyakat – a süvegcsúcsot és a tarsolylemezt – a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, amelyek ma is ott találhatóak. 1907-ben Múzeumegyesületet hozott létre Munkácson. Elévülhetetlen érdemeket szerzett a műemlékvédelem terén. Kiterjedt hazai és külföldi kapcsolatokkal rendelkezett mind a német, mind a szláv kultúrkörben. Jellemző munkásságára, hogy a négy monográfiáját hetvenedik éve betöltése után írta. Minden bizonnyal a 85. évén túl is termékeny kutató lehetett volna, ha nincs az a rozsdás szög, amelytől teste halálosan elfertőződött és bekövetkezett a vég. A polihisztor 1915. november 25-én hunyt el Munkácson, ahol a római katolikus templom alatti kriptába helyezték örök nyugalomba. Rendkívül gazdag ereklyegyűjteménye vetette meg az ungvári Kárpátaljai Honismereti Múzeum és a Munkácsi Vármúzeum alapjait. Csak remélhetjük, hogy a jövőben méltó kiállítások fémjelzik majd a jeles kutató országos méreteiben is számottevő tevékenységét.⁴⁵

⁴⁵ Lehoczky Tivadar életére és munkásságára lásd: JOSZIF KOBÁLJ: *Bibliograficsnij pokazc-*

b) Komáromy András (1861–1931)

Komáromy András az MTA levelező tagja, Ugocsa megyének a történetírója, ő kezdeményezte a történettudományi és régészeti bizottság létrehozását Nagyszőlősen.⁴⁶ Igaz, ezek a nemes szándékok nem válhattak valóra az akkori Ugocsában. 1861. november 18-án született az Ugocsa vármegyei Péterfalván, jómódú köznemesi családban. Komáromy Péter birtokos és Norák Karolina gyermekeként látta meg a napvilágot. A Komáromy család kiterjedt dinasztia volt Péterfalván. A család tagjai évszázadokon keresztül jelentős szerepet tölthettek be a megyében tisztviselőként és földbirtokosként egyaránt. Az elemi iskola befejezése után a máramarosi református gimnáziumban tanult. 1880-ban felvételt nyert a Budapesti Egyetemre. Közben a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott levéltárosként, majd az egyetemi könyvtár munkatársa lett. Az 1887-ben szerzett bölcsészdiplomájával állást kapott az Országos Levéltárban mint fogalmazó. Még ebben az évben feleségül vette Újhelyi Blankát. 1887-ben a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1889-ben pedig a Magyar Történelmi Társulat választja tagjává. 1895. május 10-én a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak sorába emelték. 1912. július 30-án országos allevéltárnokká, 1917. július 31-én pedig országos főlevéltárnokká nevezték ki. 1921-ben nyugdíjazták, és 1931. december 5-én Budapesten, fia halála miatt önmaga vetett véget életének.⁴⁷

Munkásságára jellemző, hogy annak kezdetén novellákat is írt, majd a történelem kötötte le egy egész életre. Az általa választott kutatási terület a 16–17. század története volt, ami abban az időben kevésbé kutatott időszaknak számított. Egyetemi évei idején forráskutatással foglalkozott elsősorban az Országos Levéltárban, így kapcsolódott munkássága ehhez az intézményhez. Leginkább a genealógiai kutatások kötötték le, e tekintetben nagy munkát végzett szülőföldje, Ugocsa megye nemességére vonatkozóan. Kutatásainak eredményeit szakmai folyóiratokban közölte. 1899-ben

sik prác Tivodara Lehookoho. Ungvár, 1990. 2–13. o.; Uő. *Sine ira et studio.* Ungvár 1998.; KERESZTYÉN BALÁZS: *Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon.* Budapest–Beregszász, 2001. 153–157. o.; CSATÁRY GYÖRGY: *A Lehoczky hagyaték.* Ungvár, 2001. 7–13. o.;

⁴⁶ Lásd: CSATÁRY GYÖRGY: *Komáromy András – az országos levéltárnok.* Ungvár, 2008. 143–150 o.

⁴⁷ Komáromy András életét és tevékenységét lásd: 1) KERESZTYÉN BALÁZS: *Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon.* Bp.–Beregszász, 2001. 137. o.; 2) KOMÁROMY ANDRÁS, *Ugocsa vármegye a történelemben.* Szerk: Kobályné Homoki Ilona. Ungvár, 2011.; 3) CSATÁRY GYÖRGY, KOMÁROMY ANDRÁS – az országos levéltárnok. Ungvár, 2008.

nagy álma vált valóra, Pettkó Bélával együtt *Nagy Iván* címmel tudományos-családtörténeti folyóiratot kezdett szerkeszteni és kiadni.⁴⁸ Szakmai elismeréseinek egyike, hogy több mint tíz évig szerkesztette a *Történelmi Tárt*, a magyar történetírás legfontosabb forrásközlő folyóiratát. Ezenkívül több forrásanyagot közölt a *Turul* és a *Századok* című szaklapokban. Rendszerint nagy feladatokat állított maga elé: tervezte Erdély, valamint a magyarországi hajdúk történetének megírását.

Ugocsa tiszti karának a megbízásából vállalta a megye történetének megírását, amit 1896-ra – a millenniumra – szándékozott megjelentetni monográfia formájában. Tervét nem sikerült teljesítenie, de a megyetörténet kivitelezésének nehézségeire, a történetírás problémáira rámutatott.⁴⁹ Történetkutatói munkásságát anyagilag támogatta báró Perényi Zsigmond koronaőr, volt belügyminiszter és Farkasfalvi Farkas Géza császári és királyi kamarás, református egyházkerületi főgondnok és országgyűlési képviselő.⁵⁰

c) *Hodinka Antal (1864–1946)*

Hodinka Antalt Kárpátalján a ruszin történetírás Nesztorának tartották, aki a munkácsi görögkatolikus egyház és a magyarországi szláv nemzetiségekkel foglalkozott. Történészként jelentős szerepet játszott a tudományszervezés terén is. Görögkatolikus papcsalád gyermekeként 1864. február 7-én látta meg a napvilágot a mai Szlovákia területén fekvő Ladomér (Ladomirov) községben. Gyermekkorát a Huszti járásban található Szeklence (Szokirnica) településen töltötte, s itt járt elemi iskolába is. Gimnáziumi tanulmányait Máramarosszigeten és Ungváron végezte. 1881-től az ungvári püspöki szemináriumban, 1882–1886-ban a budapesti Központi Papnevelő Intézetben tanult. 1888–1889-ben a Magyar Nemzeti Múzeum gyakornoka, 1889–1891-ben állami ösztöndíjjal a bécsi Institut für Geschichtsforschungban diplomatikát és paleográfiát, a bécsi egyetemen szlavisztikát tanult. 1891-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett a budapesti egyetemen. A Magyar Tudományos Akadémia Forster-ösztöndíjával egy évet töltött Rómában. 1896-ban megszerezte a teológusi diplomáját, 1905-ben a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán magántanári képesítést szerzett. 1888-ban a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa lett, ahol a szláv nyelvű kéziratok rendezésével foglalkozik. 1891–1892-ben az

⁴⁸ Ebből a folyóiratból 1901-ig három kötet látott napvilágot.

⁴⁹ E témában összegyűjtött adatait ma az OSZK Kézirattára őrzi.

⁵⁰ Lásd: CSATÁRY GYÖRGY: *Komáromy András – az országos levéltárnok*. Ungvár, 2008. 7–9. o.

osztrák–magyar közös pénzügyminisztérium levéltárosa, 1892–1906 között a Császári és Királyi Hitbizományi könyvtár őre. 1906-ban a pozsonyi jogakadémián a magyar művelődéstörténet, 1914-ben a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem jogi karán a magyar történelem professzora lett. 1918-tól a pozsonyi egyetem történelem tanszékének vezetője, 1920-ban meghívják a prágai Károly Egyetemre. 1923-ban a Pécsre telepített Erzsébet Tudományegyetem egyetemes történelmi tanszékére kerül. 1918–1919, illetve 1926–1927 között a bölcsészettudományi kar dékánja, 1932-től pedig egy éven át a pécsi egyetem rektora. 1935-ben vonult nyugdíjba. 1910-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1933-ban pedig rendes tagjává választotta. Az 1941. január 26-án létrejött Kárpátaljai Tudományos Társaság elnöke lett. Hodinka Antal 1946. július 15-én hunyt el Budapesten.⁵¹

Hodinka a ruszin és a magyar mellett ismerte az egyházi szláv, az orosz és a szerb nyelvet, de kitűnően tudott latinul és németül is. Hodinka Antal történészként, nyelvészként, a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye kutatójaként, a szláv–magyar történeti és nyelvi kapcsolatok tudósaként alkotott maradandót a tudományban. Legnagyobb tudományos jelentőségű munkájának *A munkácsi görög-katholikus püspökség története* címmel 1909-ben kiadott kötetét tartják, de jelentős az 1937-ben publikált *II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a „gens fidelissima”* című munkája is. Több írói álnevet is használt, pl. Szokirnickszki Szirohman, Szokirnickszki Szirotyuk. Gazdag kéziratos hagyatékát Perényi József rendszerezte, s a család kérésére a MTA Könyvtárának Kézirattárában helyezte el. A szocializmusban nevét száműzték a tudományból, munkáira nem hivatkoztak. Munkásságának újraértékelése elsősorban a Nyíregyházi Főiskola szlavista nyelvészének, Udvari Istvánnak és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola rektorának Soós Kálmánnak a nevéhez fűződik.⁵²

d) Mészáros Károly (1821–1890)

Mészáros Károlyt Ungvár első történetírójaként és Ung megye monográfusaként tartja számon a történetírás. 1821. július 20-án született Hajdúdo-

⁵¹ Életét és tevékenységét lásd: *Hodinka Antal Emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére*. Szerk: UDVARI ISTVÁN. Nyíregyháza, 1993. 1–455. o.; *Zorja/Hajnal. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944)*. Szerk: CSATÁRY GYÖRGY, Bp.–Beregszász, 1995. 150–151. o.; Emlékezés a 70 éve elhunyt Hodinka Antal tiszteletére. nemzetisegek.hu/reportorium/2016/05/belivek_8-13.pdf. 2018. 02.01.

⁵² SOÓS KÁLMÁN: *Hodinka Antal levelezése a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyével*. Hodinka Antal Emlékkönyv. Nyíregyháza, 1993. 121–136. o.

rogon egy elszegényedett polgári családban. Ötéves korában már olvasott. Tízéves volt, amikor a kolerajárvány elvitte az édesapját. Innentől kezdve több munkát is elvállalt (harangozás, iskolai feladatok), hogy fedezni tudja a tanulmányait. Néhány évvel később felfigyelt rá Kerekes Demeter hajdúdorogi görögkatolikus pap, aki 1837-ben fiává fogadta, és vállalta taníttatásának költségeit. Emellett számos tantárgyat – szépírást, latint, magyar irodalmat – személyesen oktatott a fiúnak. A debreceni piarista gimnáziumban érettségizett, ahol már irodalommal és írással foglalkozott. Megismerkedett Madách Imrével és Vörösmarty Mihállyal, aki elismerte a fiatal író tehetségét. Az első tanév végére Mészárosban megérett a döntés, hogy a papi pálya helyett az ügyvédi választja. Pécsre utazott, ahol a tanulás mellett ezúttal is tanításból tartotta el magát. 1842-ben jelent meg első műve *Eszmék az élet céljairól* címmel. Jogi tanulmányait a pesti egyetemen fejezte be, 1846-ban tett ügyvédi vizsgát. 1847-ben Pozsonyba költözött, s az országgyűlésről írt beszámolókat a *Jelenkor* és a *Nemzeti Újság* c. lapokba. Aktívan részt vett az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc előkészítésében. 1849-ben a magyar kormány tábori „historiographusa” volt a bányászati seregénél. Létrehozta az Egyenlőségi Társulatot, melynek elnöke lett. Az első felelős kormány postaügyi hivatalában vállalt számvevői feladatot. A harcok megkezdésével az Egyenlőségi Társulat tagjai is fegyvert ragadtak. Mészáros egészségügyi állapota miatt nem vállalhatott katonai feladatokat. 1848 decemberében követte a kormányt Debrecenbe, majd hadi történetíróként látogatta végig a bánát-bácskai és a tiszai seregeket. Személyesen ismerte a szabadságharc vezetőit. A világosi fegyverletételkor betegsége megakadályozta abban, hogy külföldre meneküljön. Hajdúdorogra ment, hogy elkerülje Haynau bosszúját. Ugyan nem ítélték el, további életét mégis végigkísérte szabadságharcos múltja. 1849 decemberében Ungvármegye törvényszéki ülnökévé nevezték ki, s Ungvárra költözött. Nem hagyta abba az írást, 1850-ben jelent meg *A magyarországi oroszok története*⁵³ c. munkája, ami azért is fontos, mert ez az első ruszinokról szóló szakmunka. 1851-ben megházasodott, egy závadkai (Fogas, Szlovákia) birtokos lányát, Kollár Amáliát vette feleségül. 1853-ban a ruszinokról szóló könyve és a szabadságharcban való részvétele miatt felmentették hivatalából. Ungváron nyitott ügyvédi irodát, de a már említett okok miatt 1856-ban ezt is be kellett zárnia. Noha Závadkán épített házat és élt családjával, eldöntötte,

⁵³ MÉSZÁROS KÁLMÁN: *A magyarországi oroszok története*. Pest, 1850.

hogyan hagyja Ung vármegyét. Bécsben, a *Magyar Sajtó* c. lapban ajánlottak neki állást, de megint közbeszólt a múltja, ezért Pesten állapodott meg. Főszerkesztőséget vállalt Kemény Zsigmond *Pesti Naplójánál*, illetve a *Törvénykezési Lapoknál*, a *Budapesti Hírlapnál* és a *Gazdasági Lapokban*. A sok munka miatt erősen megromlott a látása, ezért 1859-ben visszatértek Ung megyébe, Minajban vett birtokot. Mészáros állandó kutatója volt az Ung megyei levéltárnak, iratokat kölcsönzött innen és készítette a megye monográfiáját, ami kéziratban maradt.⁵⁴

1861-től az általa alapított *Kárpáti Hírnököt*, majd az *Ungvári Hírlapot*, az *Ung* című hetilapot, a *Község Lapját* szerkesztette. 1861-ben kiadta Ungvár történetét.⁵⁵ 1867-től jelentette meg az *Ungvár*, majd *Ungvári Hírlap* nevű lapot, 1868-tól pedig a *Magyar Néplapot*. Később Budapestre költözött, ahol dolgozott a *Honderű*, *Társalkodó*, *Pesti Napló*, *Életképek*, *Kelet Népe* című lapoknak. Élete során 26 könyvet és 800 tanulmányt írt. Közben rendszeresen látogatta Ung megyei, minaji birtokát, 1872-től a Nagymihály melletti Zavadkán élt, itt is hunyt el 1890. február 2-án.⁵⁶

e) Zsatkovics Kálmán(1855–1920)

Zsatkovics György Kálmán, Hodinka Antalhoz hasonlóan a görögkatolikus egyház és a ruszinság történetének kutatója volt. Iskolái után pappá szentelték. Író, történész, néprajzkutató és műfordítóként volt ismert a régióban. Középiskoláit szülővárosában, Ungváron és Nagyváradon, a teológiát Esztergomban végezte. Az 1880-as években több községben papi szolgálatot teljesített majd a szolyvai esperesi kerület jegyzője lett. 1895-től az esperesi hivatal vezetője volt. Tanulmányai a *Századokban*, a *Magyar Sionban*, a *Budapesti Szemlében* jelentek meg. Számos cikke orosz nyelven látott napvilágot. Sokat fordított oroszból és ukránból magyarra. Fordításait számos lap – köztük a *Budapesti Hírlap* és a *Vasárnapi Újság* is – közölte. 1887-

⁵⁴ Lásd: KOBÁLY JÓZSEF: *Sine ira et studio. Mészáros Károly Kéziratai a Kárpátaljai Honismereti Múzeumban*. Ungvár, 1998. 130–191. o.

⁵⁵ MÉSZÁROS KÁLMÁN: *Ungvár története a legrégibb időktől máig*. Pesten. 1861.

⁵⁶ Életrajzáról és kézíratairól már több történész értekezett, ezúttal csak a következőkre utalunk: Csorba Csaba gondozásában megjelenhetett Mészáros Károly Önéletrajza. Hajdú-Bihar-megyei Múzeumok Közleményei 23. sz. Debrecen 1974; VOLODIMIR FEDINISINEC: *Persij isztorik Uzgoroda*. (Ungvár első története.) Ungvár 1995. 40. o.; UDVARI ISTVÁN: *Ungvár első története. Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvek körében*. Studia Ukrainica et Rusinica 2. Nyíregyháza, 1995. 203–207. o.; KOBÁLY JÓZSEF: Mészáros Károly kéziratai a Kárpátaljai Honismereti Múzeumban. *Kárpátaljai Szemle*. 1995. 5. szám 24–25. o.

től publikált az ungvári naptárakban. 1835–1914 között levelezésben állt Hnatyuk V. M. ismert ukrán etnográfussal, aki utazásai során felkereste őt Malmoson. Ő ismertette meg Ivan Frankóval, akinek több művét lefordította magyarra, pl. az *Arcunk verejtékével* című kötetet, de ő volt a fordítója Fegykovics, Vovcsok, Necsuj-Levickij és Kocjubinszkij műveinek is.⁵⁷ Fontosabb művei a görögkatolikus egyházzal, magyarországi oroszok történetírásáról és a gazdaságtörténetről szólt.⁵⁸

Összegzésül elmondható, hogy ahhoz képest, milyen állapotban voltak vidékünk elsődleges kutatóhelyei, a levéltárak, a XIX. század második felében színvonalas történelmi művek születtek. Köszönhető ez azoknak a szorgalmas és nem utolsósorban tehetséges autodidakta történészeknek, akik időt és energiát nem sajnálva megalapozták a szóban forgó megyék történetírását. Természetesen munkáikat nehezítették a központban már kibontakozó szakszerű történetírás elsajátításának nehézségei, felkészültségük korlátai. Ugyanakkor tudomásul kell vennünk, hogy például Lehoczky Tivadar vagy Hodinka Antal munkásságának eredményeit a mai napig nem sikerült túlszárnyálnia egyetlen vidéki kutatónak sem.

⁵⁷ Életére és munkásságára lásd: 1. Keresztyén Balázs: Kárpátaljai Művelődéstörténeti Kislexikon. Budapest–Beregszász, 2001. 286. o.; 2. POP IVAN: Enciklopedyija Podkarpatszkoj Ruszi. Ungvár, 2001. 173. o.; 3. Enciklopedyija Zakarpatya. Viznacsni oszobi XX. sztolitya. Ungvár, 2007. 127–128. o.; MAZUROK OLEG: Jurij Zsatkovics kak isztorik ta etnograf Ugorszkoj Ruszi. In. „Ukrainszkij Isztorik” XXX.1–4. 1993. 142–156. o.

⁵⁸ 1. ZSATKOVICS KÁLMÁN: Az egeri befolyás és az ez ellen vívott harcz a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében. *Századok*, 1884. 680–696., 766–786., 839–877. o. 2. A magyarországi oroszok történetírásának történelme. *Századok*, 1890. I. 568–573., II. 644–660. o. 3. Malmos, Beregmegyei község parasztgazdáinak monográfiája (Kny. a Magyar Gazdák Szemléjéből). Budapest, 1900.

ANKA LÁSZLÓ

A HARMINC ÉVIG KORMÁNYZÓ SZABADELVŰ PÁRT
(1875–1905)

Tőkéczkai László emlékére

Bevezető

A magyar történettudomány néhány évtizede úgy tekint a dualizmus korára (1867–1918), mint amely az első világháború kitöréséig a magyar nemzet történelmének legprosperálóbb időszaka volt gazdasági, kulturális, tudományos értelemben egyaránt, és a többnemzetiségű országokon belül a magyarság demográfiai mutatói folyamatosan növekedtek a nemzetiségek arányával szemben. Bebizonyosodott az is, hogy a marxista történetírás azon vadhajtasai, miszerint a korabeli Magyarország a császári Ausztria félgymarmati sorban tartott tartománya lett volna, nem állja meg a helyét. Ezt már a kádári diktatúra idején is elismerték a történészek, akik a tényeket az ideológiák elé helyezték.

Egyetlen modern alkotmányos-parlamentáris állam egyetlen történelmi korszaka sem úgy válik a legprosperálóbbá, hogy a folyamatok mögött ne állna ott egy kormányzati koncepció, egy hosszú távú cselekvési program, amely mentén a törvényhozásban megvitatják és kialakítják a gazdasági, kulturális, szociális szabályozók rendszerét, amelyek organikusan egymásra épülve érnek el újabb eredményeket. Az ötvenegy esztendő megélt dualista államban nem alakult ki parlamenti váltógazdálkodás a cenzusos választójogi törvény miatt, és csak egyetlen alkalommal, 1905-ben sikerült képviselőházi választások útján legyőzni azt a pártot az ellenzéki erőknél, amely a kormányok számára a törvényalkotási munkához szükséges többséget folyamatosan biztosította. Ez a volt a Szabadelvű Párt, amely 1875-ös megalakulásától egészen az előbb említett választásokig harminc esztendőn keresztül a magyar képviselőházi többséget biztosította a soraiból kikerülő Wenckheim-, Tisza Kálmán-, Szapáry-, Wekerle-, Bánffy-, Széll-, Khuen-Héderváry- és Tisza István-kabinetek működése érdekében. E párt volt tehát az, amely a legprosperálóbb magyar történelmi korszakban biztosította a fejlődéshez, gyarapodáshoz szükséges törvénygyári munkát. Mint ilyen, fontos háttére a kormányok egész sorának, ezért mindenképpen megérdemli a történészek és a történelem iránt érdeklődő laikus közönség figyelmét.

Eddig még nem került a Szabadelvű Párt az érdeklődés fókuszába és mindeddig csak egyetlen önálló kötet¹ jelent meg a históriájáról, amelynek

¹ PÖLÖSKEI FERENC: *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai (1875–1906)*. Éghajlat, 2010.

történész szerzője minden érdeme mellett sem mutatta be teljes körűen azt a pártot, amely a totalitárius kommunista diktatúrában, az 1956-os forradalom leverésekor létrehozott Magyar Szocialista Munkáspárttól eltekintve a legtovább vette ki részét az ország kormányzásából. Viszont a pártról több értékes-érdekes részletet ismerhettünk meg azokból a biográfiákból, amelyek olyan politikusok életútját mutatták be, akik a Szabadelvű Párt soraiból emelkedtek fel a kormányfők,² vagy 'csupán' a reszortminiszterek³ soraiba. A miniszterelnökökről szóló szakirodalomból kiemelhető a Széll Kálmánról írt többszerzős munka, amelyben több fejezet is foglalkozott a kormány háttérét biztosító Szabadelvű Párttal.⁴ A párt- és parlamentarizmus-történettel foglalkozó feldolgozásokból is további információkat tudhatunk meg a Szabadelvű Pártról, de ezek sem alkotnak róla teljes képet.⁵ A részletek megismeréséhez fontos információkkal szolgál a gyakran írói álnevek mögé rejtőző egykori szabadelvű párti országgyűlési képviselő, ideológus, újság- és pamfletíró Beksics Gusztávnak már csak a halála után napvilágot látott műve is, amelyben rögtön a párt 1906-os feloszlata után megpróbálta annak történetét összefoglalni.⁶

Az Országos Széchényi Könyvtár Aprónyomtatványtárában több mint száz különböző fajta nyílt levelet, kortesnótát, kiáltványt, programbeszédet, beszámolót, szórólapot és pamfletet őriznek, melyeket a szabadelvű képviselőjelöltek kommunikációja érdekében nyomtattak ki a korabeli országgyűlési választások közeledtével. Levéltárban pártiratok csak töredé-

² KOZÁRI MÓNKA: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003, Napvilág (a továbbiakban: KOZÁRI). TÖKÉCZKI László: *Tisza István eszméi, politikai arca*. Győr, 2000, Kairosz. VERMES GÁBOR: *Tisza István*. Budapest, 2001, Osiris.

³ FEHÉR GYÖRGY: *Darányi Ignác élete (1849–1927)*. Budapest, 2017, Gondolat–Magyar Mezőgazdasági Múzeum. GALI MÁTÉ: *Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter*. 2017, Szépművés. SZALAI MIKLÓS: *Iffabb Andrássy Gyula élete és politikája*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003.

⁴ IFJ. BERTÉNYI IVÁN (SZERK.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Budapest, 2015, Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány–Széll Kálmán Alapítvány (a továbbiakban: BERTÉNYI).

⁵ BOROS ZSUZSANNA–SZABÓ DÁNIEL: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, 1999, Korona. 50–55. PAP JÓZSEF: *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből*. Akadémiai–EKF Líceum, 2014. Vida István (FŐSZERK.): *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). I. köt. Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok*. Budapest, 2011, Gondolat–MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 118–120.

⁶ BEKSICS GUSZTÁV poszthumus műve: *A szabadelvűpárt története*. Budapest, 1907, Rákosi.

kes állapotban maradtak az utókorra, ezek a megfelelő helyeken felhasználásra kerülnek. Felosztatása után a szervezet számadó titkárát, pénztárosát, dr. Rajner Bélát kérték fel arra, hogy őrizze meg a párt dokumentumait,⁷ de ezeknek mára nyomuk veszett.

E tanulmány sem tehet kísérletet arra, hogy az egykori kormánypártot teljes mértékben bemutassa, viszont néhány jellemzőjének kidomborítására alkalmat biztosít.

Pártközpont – A Lloyd-épület

Ferraris Artúr festőművész 1895 körül készítette el *A történelmi tarokkparti* című festményét, amely a Szabadelvű Párt székházában ábrázolja kártyázás közben egy asztalnál ülve Tisza Kálmánt, Odescalchi Gyulát, Jókai Mórt, Csernátorny Lajost, Nedeczky Istvánt, Gajáry Ödönt és Sváb Károlyt, körülöttük pedig, mint „*bíbicek*”⁸ Beöthy Algernon, Podmaniczky Frigyes, Pulszky Károly és Mikszáth Kálmán figyel a játékukat. „*Ez a tarokkasztal három miniszterelnököt látott bukni (sőt segített buktatni), a negyedik (Wekerle) csak úgy menekült meg, hogy nem tud tarokkozni.*”⁹ – írta a piktor alkotásáról Jókai Mór, aki maga is szerepelt a vásznon és párttagként a kormánypárt belső viszonyainak is kiváló ismerője volt.

Nyilvánvaló túlzás az egykori írófejedelem részéről, hogy a tarokkasztal bármilyen formában is közreműködött volna három kormányfő leváltásában, illetve Wekerle Sándor csak azért került el, hogy a tarokkasztal kivesse a miniszterelnöki bársonyszékből, mert nem ismerte ezt a kártyajátékot. A bútordarab szimbólum, amely – mint a legtöbb esetben a szimbólumok – a legjobb kifejező erővel ábrázol egy jelenséget, eseményt, intézményt, történelmi pillanatot. Ferraris Artúr olajfestménye – amelynek eredetije a képen is szereplő Sváb Károly tulajdonát képezte elkészültekor –, kiegészülve Jókai képleíró soraival, a Szabadelvű Párt székházának egyik

⁷ „*A fennállott Országos Szabadelvű Pártkör iratait máától számított 5 évig még őrizze.*” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Országgyűlési Szabadelvű Párt Kör: Számvizsgáló bizottság jelentései, 1891–1906. P 2261. 1. d. 1. t. 19.

⁸ JÓKAI MÓR: *A történelmi tarokkparti*. In https://www.kartya-jatek.hu/jokai_mor_a_historiai_tarokkparti/ (Letöltve: 2018. január 7.) A Szabadelvű Párt képi bemutatásának egy másik híres példánya Ábrányi Lajos képe, amely *A fehér asztalnál* címet viseli In. <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=58937> (Letöltve: 2018. január 15.), amiről Mikszáth írt karcolatot. MIKSZÁTH KÁLMÁN: *A fehér asztalnál*. In. Mikszáth Kálmán összes művei. 78. köt. Budapest, 1984, Akadémiai (a továbbiakban: MKÖM), 29–32.

⁹ Uo.

helyiségébe nyújt betekintést, egybe azon helyiségek közül, amelyekben a kormánypárt tagjai formális értekezletekre, vagy informális közös időtöltésre rendszeresen összejöttek, megvitatták a magyar politikai élet legfontosabb eseményeit, meghozták döntéseiket Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia aktuális kérdéseit illetően. Ferraris és Jókai tehát a politikai kulisszák mögé engedett betekintést a kívülállók számára.

Milyen volt, hol is állt ez a bizonyos pártközpont?

A főváros pesti oldalán, a Magyar Tudományos Akadémia palotaépületével szemben, a Dorottya utca és a Ferenc József tér (a későbbi Rooseveltt, ma Széchenyi tér) sarkán álló, Hild József tervei alapján épített, kétemeletes klaszszicista stílusú Lloyd-épület első emeletét foglalta el központjaként a Szabadelvű Párt. Az épület ablakain kitekintő képviselők az uralkodóról elnevezett tér közepén láthatták Széchenyi István gróf szobrát, ha balra fordultak, akkor pedig a Dunán átívelő Lánchídra is ráláttak. A Lloyd-épület Budapest második világháborús szovjet ostromakor a bombázások folyamán olyan súlyosan megrongálódott, hogy a lebontása mellett döntöttek, melyre 1948-ban került sor. Helyét ma a HYATT Szálló posztmodern épülete foglalja el.

Szathmáry György – a Hunyad vármegyei Déva választókerület szabadelvű képviselője – a bennfentesek alapos ismeretével mutatta be a Lloyd-épületet az 1880-as évek derekán megjelent propagandakiadványában.¹⁰

A Szabadelvű Párt – mint a neve is sugallja – a liberalizmus követőjeként tekintett önmagára. A pártközpont bemutatását ennek megfelelően érdemes a szimbólumok bemutatásával kezdeni. Az ide belépők a reformkor nagy liberális politikusainak-ideológusainak, Széchenyi István grófnak (1791–1860) és Deák Ferencnek (1803–1876) a szobraival találkozhattak (utóbbi maga is a párt alapítói közé tartozott). Az sem a véletlen műve, hogy Ferraris fentebb megemlített festményén „a haza bölcse” tekintett le egy képkerettől övezve a tarokkozó társaságra. Szathmáry leírásából tudjuk, hogy Andrássy Gyula gróf (1823–1890), Wenckheim Béla báró (1811–1879) volt miniszterelnököknek, Gyhczy Kálmán (1808–1888) pénzügyminiszterházelnöknek, és az 1890-ben lemondásra kényszerült kormányfőnek, Tisza Kálmánnak is mellszobrot állítottak az épületben. Emlékszobát neveztek el báró Eötvös József (1813–1872) vallás- és közoktatásügyi miniszterről, korának egyik legmeghatározóbb liberális gondolkodójáról, majd halálát

¹⁰ SZATHMÁRY GYÖRGY (SZERK.): *Szabadelvűpárti naptár az 1884. szökő évre*. Budapest, Athenaeum (a továbbiakban: SZATHMÁRY), 65–68.

követően Deák Ferencről is („E terem díszét, mint neve is mutatja, Deák Ferenc életnagyságú képe teszi, melyet Pállik Béla festett 1876-ban.”¹¹). A párt megrendelte és központjának falán elhelyezte Zichy Mihály *Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál* című festményét.

„Az élet a kör bensejében otthonias, szívélyes. Kaszinói oldalai és vonásai a körnek csak akkor lépnek előtérbe, ha elébb a komoly tárgyalások és tanácskozások az ország ügyei fölött véget értek. Első a közügy, aztán az üdülés, szórakozás következik.”¹² A kötetlen időtöltésről, szórakozásról biliárdasztalok, kártyaszobák, olvasószobák, sőt, a nem dohányzók védelmében, számukra külön olvasóterem áll rendelkezésre. A hazardjátékot, az éjszakai lumpolás lehetőségét az alapszabály rendelkezései tiltották.

A Lloyd-épületet 1891-ben tatározás miatt ideiglenesen bezárták, az első emeletet bérelő kormánypárt a munkálatok idejére a Hungária Szállóba tette át székhelyét, míg vissza nem térhetett a Ferenc József téri épületbe. Ebből az esztendőből ismerjük, mekkora összeget emésztett fel egy évben a „kör” fenntartása. A bérleti díjra elköltöttek 7245 forintot, a személyzet fizetésére 5229 forintot, a szolgák ruházatára 650 forintot, kártya beszerzésére 1593 forint 40 krajcárt, világításra 2161 forint 58 krajcárt, hírlapok előfizetésére 1910 forint 16 krajcárt, fűtésre 658 forint 40 krajcárt, valamint postai és távirdai kiadásokra 1134 forint 67 krajcárt.¹³

A „kör” alapszabálya

A párt első alapszabálya rögtön az alapítás évében megalkotásra került, mely nyomtatásban megjelent és az utókor számára is fennmaradt.¹⁴ A Szabadelvű Párt évtizedeiből még egy 1900-ban nyomtatott alap- és házszabálytervezet lelhető fel napjainkban.¹⁵

Az 1875-ös alapszabály lakonikus tömörséggel megfogalmazta, miért alakult meg a Szabadelvű Párt: „társas együttlétel, és politikai ta-

¹¹ SZATHMÁRY GYÖRGY: A szabadelvű kör. *Fővárosi Lapok*, 1882. 64. sz. 406.

¹² Uo. 407.

¹³ *Jelentés a szabadelvű kör számadásainak és pénztárának alulírt napon eszközölt megvizsgálásáról átvételéről és átadásáról, 1891. november 17.* MNL OL, Országgyűlési Szabadelvű Párt Kör: Számvizsgáló bizottság jelentései, 1891–1906. P 2261. 1. d. 1. t. 10.

¹⁴ *Az országgyűlési „szabadelvű pártkör” alapszabályai.* Buda-Pest, 1875, Kocsi (a továbbiakban: Alapszabály, 1875).

¹⁵ *Az országgyűlési szabadelvű pártkör alapszabályainak és házszabályainak tervezete.* 1900, Werbőczy (a továbbiakban: Alapszabálytervezet, 1900).

nácskozások céljából.”¹⁶ Kétfajta tagságot különböztettek meg. Rendes tagok azok lehettek, akik tagjai voltak az országgyűlés valamelyik kamarájának. Rendkívüli tag lehetett valaki, akit egy rendes tag ajánlására a párt választmánya titkos szavazással megválasztott. Évente döntöttek arról, hogy mennyi a tagdíj, amely rendes és rendkívüli tagokat egyforma mértékben érintett. A tagok vezethettek be vendéget a „körbe,” ahogy a párt központját nevezték az alapszabályban. A vendég maximum kétszer tizennégy napra nyert jogot, hogy látogassa a Lloyd-épületet. A párt előjáróságát a közgyűlés választotta. Egy elnököt, egy alelnököt, egy igazgatót, illetve két jegyzőt. „A házi ügyek intézésével s illetőleg ellenőrzésével egy igazgató választmány bízatik meg, melynek a fentebb említett tisztviselőkön kívül 15 tagja van.”¹⁷ Az elnök hívta össze a pártértekezleteket, közgyűléseket, választmányi üléseket, azokon elnökölt, ő mondta ki a párt határozatait. Akadályoztatása esetén az alelnök helyettesítette. Az igazgató egyfajta házvezetői teendőket látott el. A két jegyző tisztje volt segíteni az elnök levelezését, a különböző ülések jegyzőkönyveinek vezetését. A választmány ellenőrizte a funkcionáriusok tevékenységét és a pénztárat. Az éves számadásokat ad hoc bizottságok tekintették át. (Mint az 1891-től 1906-ig fennmaradt számvizsgáló bizottság jelentéseiből tudjuk, e tizenöt esztendő között ez az eseti bizottság ugyanazon személyekből tevődött össze évről évre.¹⁸)

Az alapszabály a rendes tagokat kétfelé osztotta a döntéshozatal dimenziójában. „Politikai értekezleten csak a körnek képviselőházbeli rendes tagjai vehetnek részt. A házi ügyekkel foglalkozó közgyűléseken minden rendes tag résztvehet, s egyenlő joggal szavazhat.”¹⁹ Ez a „kettős mérce” gyakorlatilag kizárt a parlamenti munka előkészítését jelentő politikai döntéshozatalból minden tagot, aki nem rendelkezett alsóházi mandátummal. Egy intézményről nem tett említést a „kör” statútuma, a végrehajtó bizottságról, amely pedig számtalan forrás szerint folyamatosan működött az évtizedek folyamán párhuzamosan a párt elnökségével, választmányával. Podmaniczky Frigyes báró, évtizedeken keresztül e bizottság vezetője így mutatta be egy századfordulós cikkben ezt a szervezetet: „A végrehajtó-bi-

¹⁶ Alapszabály, 1875. 3.

¹⁷ Uo. 5.

¹⁸ MNL OL, Országgyűlési Szabadelvű Párt Kör: Számvizsgáló bizottság jelentései, 1891–1906. P 2261. 1. d. 1. t.

¹⁹ Alapszabály, 1875. 8.

zottság feladata volt: a jelölés, a segélyezés, az esetlegesen két vagy három jelölt közötti perpatvar rendezése, az egyes választások közötti levelezés, minden a végrehajtó-bizottság által lett elvégezve s jóváhagyás kedvéért a pártvezér elé terjesztve.”²⁰

Mindössze tizenegy paragrafusból állt az alapszabály, de a politikai pártértekezlet intézményétől eltekintve nem voltak olyan szakaszai, amelyek a direkt politikai döntéshozatal részleteit körülírták és szabályozták volna. Az egyértelműen látszik, hogy a szervezet elnöksége nem a párt politikai stratégiájának megvalósulásáért, hosszú távú eredményeiért volt felelős, annak érdekében az alapszabályban semmilyen módon meg nem határozott végrehajtó bizottságnak kellett megoldozni.

A Szabadelvű Párt első elnöke Gorove István lett, az Andrássy-kabinet korábbi földművelésügyi, ipar és kereskedelmi minisztere, aki 1879-ig látta el az elnöki teendőket, majd lemondott, de rögtön meg is választották tiszteletbeli elnöknek. Mellette Várady Gábor látta el az alelnöki feladatokat, a jegyzői tisztséget Beöthy Algernon és Molnár Aladár töltötte be. Gorove után Szontágh Pált választották pártelnöknek, aki mellé hamarosan ügyvezető elnökké választották Vizsolyi Pált. Az 1880-as években Vizsolyi Gusztáv²¹ került a „kör” élére, majd 1889-től a feloszlátásig Podmaniczky Frigyes töltötte be az elnöki posztot, amivel párhuzamosan tovább vezette a végrehajtó bizottságot is.

Pártvezér és mamelukok – A modern frakciófegyelem kialakulása

Miközben az 1875-ös alapszabály részletesen foglalkozott a párt elnökségével, egyetlen szóval sem tett említést a párt vezéréről. Pedig az alapszabályban pontosan körülírt pártelnöki tisztség nem volt azonos a pártvezérséggel, személyileg a gyakorlatban is mindig elkülönült a két stallum egymástól. Az elnök a pártközpont és a pártélethez kapcsolódó adminisztratív ügyek viteléért volt a felelős, tevékenysége folyamán nem lépett túl a kulisszák zárt világán, nem a nyilvánosság előtt folytatta szervező munkáját. Tipikus háttérember, az úgynevezett szürke eminenciás szerepet vitte, az volt a feladata, hogy a párttagok közösségi életét szervezze és a fontos

²⁰ *Magyar Szalon*, 1900. I. sz. n. 14.

²¹ Vizsolyi Gusztávot így jellemezte egy párttársa: „*Mint pártelnök, ritka tapintattal és körültekintéssel viszi hivatalát. Figyelme kiterjed nemcsak minden fontos mozzanatra, de minden apróbb momentumra is, a melyek azonban a politikai- és párt-életben igen jelentékeny dolgok szoktak lenni.*” SZATHMÁRY, 141.

megbeszélésekre – pártértekezletekre – fel tudja sorakoztatni a szabadelvű párti képviselőket, hogy az aktuális politikai kérdéseket megvitassák. Az elnök alapvetően a strukturális háttérrel biztosította a vezér számára, hogy az érvényesíteni tudja politikai elképzeléseit.

Pártvezérré nem formális választás útján vált valaki, hanem politikai kvalitásainak köszönhetően emelkedett valaki erre a 'magaslatra'. Helyes helyzetelemzés, problémamegoldási/-kezelési terv kidolgozása, tapasztalat, sikeres felkapaszkodás a párt informális hierarchiájában és a reszortminisztériumokban, szónoki képesség, meggyőző erő, karizmatikus fellépés voltak azon karakterjegyek, amelyek egy politikust a vezéri szerepre predesztinálhattak. Fontos szempont volt, hogy a vezérséghez vezető szocializációs út folyamán elnyerje Ferenc József császár és király bizalmát is, aki a miniszterelnököket kinevezte, felmentette tekintettel arra, hogy a dualizmus korában formális értelemben a képviselőház nem döntött arról, hogy ki legyen miniszterelnök. Mivel a Szabadelvű Párt esetében kormánypártról volt szó, így alapvetően a miniszterelnöknek kellett a pártvezérnek lennie, hiszen a követendő politikát kijelölő vezér, akkor tudta elképzelését keresztülvinni, ha azt a kormányzat legfelsőbb szintjéről előkészíthette, levezényelhetette, és nem kellett ütköztetnie egy másik erős emberrel.

A valóság természetesen soha nem volt ennyire steril. Előfordult, hogy a király által a miniszterelnökségre felkért személyről kiderült, hogy nem bírja a párt többségének bizalmát. Amikor az illető belátta, hogy elképzelései megvalósításához nem tudja maga mögött felsorakoztatni a pártnak legalább akkora többségét, ami eléri a képviselőházi többséget is, akkor kormányalakítási megbízását visszaadta a királynak. Így járt 1903 júniusában a korszak egyik leghíresebb politikusa, Tisza István is.²² A párt egyszerűen nem támogatta elképzeléseit, melyekkel az ellenzéki obstrukciónak akart véget vetni, amely felőrölte a Bánffy- és a Széll-kabineteket.²³

Bár az uralkodó véleménye döntő súllyal esett latba a miniszterelnök kiválasztásánál, előfordult, hogy a bizalmát veszített kormányfő még egy darabig a helyén tudott maradni, mivel a párt – politikai elképzelése helyességében bízva – dacolt a királlyal. Ez történt az egyházpolitikai harcok

²² GRATZ GUSZTÁV: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918.* 2. köt. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság (a továbbiakban: GRATZ), 13–18.

²³ SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM: *Széll Kálmán a dualizmus politikai erőterében (1878–1899).* In. BERTÉNYI (a továbbiakban: SCHWARCZWÖLDER), 191–195. ANKA LÁSZLÓ: *Széll és az ellenzék.* In. BERTÉNYI (a továbbiakban: ANKA), 308–320.

során, amikor Wekerle beadta a lemondását, az uralkodó Khuen-Héderváry Károly horvát bánnak adott kormányalakítási megbízást, de nem volt képes maga mellett felsorakoztatni a pártot, mert az ragaszkodott Wekerle Sándor kabinetjének egyházpolitikai elképzeléseihez.²⁴

A Szabadelvű Párt 1875 márciusi megalakulásakor nehéz lett volna meghatározni, hogy ki is a vezér. Annak számított régi tekintélye alapján Deák Ferenc, de ő nem töltött be semmilyen közjogi méltóságot. Az uralkodó Wenckheim Béla bárót, egy kipróbált, veterán politikust nevezett ki miniszterelnöknek és nem is ideiglenes jelleggel,²⁵ de nagyon komoly politikai súllyal rendelkezett a párton és a kabinetben belül Tisza Kálmán belügyminiszter, akit még 1875 októberében kormányfővé nevezett ki Ferenc József, és ezután Tisza tizenöt esztendőn keresztül meg is őrizte ezt a pozícióját. Bár a kormánypártot az 1870-es évek második felében több válság is megrendítette, a többség mindig kitartott mellette, és nem akadt senki, aki politikájával és karizmájával szemben alternatívát tudott volna állítani. Tisza Kálmán, aki a pártvezéri szerepkört még ellenzéki éveiben tudatosan kialakította Balközép pártján belül 1867 és 1875 között, könnyen átvette a nagy kormánypárt vezérségét. Szabadelvű párti képviselőtársai „*Generális*” néven emlegették, mivel olyan engedelmesen követték a különböző politikai konfliktusokban, mint egy tábornokot katonái a harcmezőn.

Amikor már tíz éve betöltötte a miniszterelnöki tisztséget, országos ünnepeltetésben részesítették e jubileum alkalmából. Párttársai köszöntőjére reagálva így vázolta fel saját szerepét és erényeit, amelyek e hosszú (és még öt évig tartó) kormányzást lehetővé tették számára: „Igyekeztem kitalálni, hogy mi lehet oka annak, hogy éppen engemet ért ezen ritka szerencse; és azt hiszem, hogy minden álszerénység, minden önhittség nélkül elmondhatom, hogy miben vélem én feltalálhatni ezen okot? A nemzetnek olykor szüksége van egy minden számítást, félretevő, nagymérvű általános lelkesedésre. Ily perczekben *lánglelkű férfiak vezetik a nemzetet. De az általános lelkesedés* perczei, még ha sikerre visznek is, rövidek; rövid lehet tehát ilyenkor a vezérek szereplése. Vannak idők, midőn az akár fáradtság, akár kényszerű körülmények miatt tevékenységéről leszorított nemzet megnyílván látván maga előtt a tevékenységi tért, rohamosan igyekszik pótolni a mulasztást. Ezen korszakoknak is nagy tehetségű jeles férfiakra van szükségük. De ezen rohamos munka nem tart soha hosszan egy nemzet életé-

²⁴ GRATZ, 2. köt. 310–311. SCHWARCZWÖLDER, 181–182.

²⁵ KOZÁRI, 246–248.

ben. Részint belefárad a nemzet, részint a rohamos haladás mellék bajokat teremt, melyek egy idő múlva éreztetik magukat. Ezen korszak vezérei is tehát túlhosszú ideig alig maradhatnak a nemzet élén. De van azután egy korszak, midőn a különben életerővel bíró, és élni akaró nemzet érzi azt, hogy feladata a bajokat orvosolni, feladata nem rohamosan haladni, nem szemkápráztató dolgokat művelni, de homokszemre homokszemet, téglára téglát hordva, felépíteni az állam épületét. (Élénk tetszés és zajos éljenzés.) És én azt hiszem, hogy azon időpontban, midőn királyom és nemzetem többségének bizalma a kormányra hívott, egy ily korszak volt hazánkra, nemzetünkre nézve. És éppen azért, mert az én nem ragyogó tehetségeim ezen mindennapi, folytonos, nem lankadó, nem fényes, de talán azért jó-tékony munkára képesítettek: ebben lelem én fel kulcsát annak, hogy oly régen bírhatom úgy királyom, mint a nemzet többségének bizalmát. (Hosszantartó zajos éljenzés és tetszés.)”²⁶

Tisza Kálmánnak a párt és a kormány éléről való távozása után mindig a ’helyzet embere’ lett, az új vezér, aki politikai elképzeléseinek igazáról meggyőzte a bécsi audiencián Ferenc Józsefet, majd pedig Budapesten a pártértekezletet.

A gesztusok világában is kifejezésre juttatták, kit tekintettek vezérüknek a szabadelvűek. A korban ugyanis jellemző volt minden magyar parlamenti pártra, hogy a képviselők január első napjaiban felkeresték pártjuk vezéré(lei)t, és újév alkalmából jókívánságaikat fejezték ki neki(k), aki(k) az éppen aktuális kontextusnak megfelelő beszédben reagáltak az előttük álló törvényalkotási feladatokra, megoldandó problematikára („a függőben lévő kérdések”²⁷), kormányválságra,²⁸ vagy ha politikai értelemben nem volt éppen ’forró’ az aktuális szезon, hát közhelyekkel válaszoltak és köszönték meg az újévi jókívánságokat. Így keresték fel tisztelgés céljából a január elsején újra meg újra vezérüket és a párt prominens tagjait a szabadelvű képviselők.²⁹

²⁶ Tisza Kálmán miniszterelnökségének tizedik évfordulója. 1885. november 29. Budapest, 1885, Athenaeum, 14–15.

²⁷ *A Hon*, 1878. január 3. (Esti kiadás) 1.

²⁸ 1899. január elsején, amikor már a Bánffy-kabinet a végórát élte, a miniszterelnököt Tisza István köszöntötte fel a megjelent párttagok nevében, míg Podmaniczky Frigyes pártelnök előtt Szemere Attila képviselő beszélt. Bánffy Dezső és Tisza is az aktuális kormányválsággal foglalkoztak beszédeikben. Lásd *Nemzet*, 1899. január 2. 1–2.

²⁹ Csak egy példa a korabeli sajtó alapján: 1877. december 31-én a Szabadelvű Párt tagjai elhatározták, hogy újévi köszöntés alkalmából Tisza Kálmán miniszterelnököt, Ghyczy

Mikszáth Kálmán karcolatai nyomán „*mamelukok*” névvel illették a kortársak és az utókor is a szabadelvű párti képviselőket, akik támogatták a Tisza Kálmán, majd a pártból kiemelkedő más miniszterelnökök vezette kormányok törvényalkotási munkáját, és vették ki mellettük támogató módon részüket az országgyűlés vitáiból. A mamelukok eredetileg a középkori egyiptomi szultánok rabszolga származású testőrei voltak, akik hűen szolgálták uraikat. A testőrök szolgai hűsége/feltétlen engedelmessége, volt az a 'hasonlóság,' ami miatt Mikszáth Kálmán elnevezte a szabadelvű képviselőket mameluknak.

Egy dolog azonban a testőrök szolgai hűsége a középkorban, és más dolog egy tizenkilencedik századi modern parlamentáris államberendezkedésben. Utóbbit ugyanis a népképviselő jellemzi, amit rendezőelvként egy országgyűlési képviselő szempontjából a választók iránti elkötelezettséggel, lelkiismerettel, gondolkodással, érdekkijárással lehet leírni, nem pedig a vezető iránti vak engedelmességgel. Ilyen szemszögből nézve a mikszáthi elkeresztelésnek van egy pejoratív 'íze,' de tekintve azt, hogy a „nagy palóc” is a mamelukok sorát gyarapította, feltételezhető módon nem a legsötétebb jelzőnek szánta. „Hej, ha legalább a klubszolgát mi magunk választhatnánk”³⁰ – méltatlankodtak egymás között a mamelukok Mikszáth egyik karcolatában, mintegy kifejezve, hogy semmi beleszólásuk nincsen a párt ügyeibe.

A valóság ennél lényegesen árnyaltabb. Az országgyűlési vitában fegyelmezetten összetartó kormánypárt mamelukjai előzetesen a párt keretei között kivitatkozták magukat egy-egy törvény- vagy határozati javaslat részleteiről, majd ezután vitték a témát a képviselőházi patkóba. „Parlamentáris felfogás szerint, a törvényhozás súlypontja az alsó- vagy képviselőházban van. De mert minden alsóházban párttöbbségek és ezek kebeléből származó pártkormányok viszik az ország ügyeit és döntenek az ország dolgai felett, világos, hogy az a kör vagy klub, mely az alsóház többségének tagjait foglalja magában, olyan hely, a melyre tulajdonképpen az a súlypont esik. Mielőtt a képviselőház megszavazná a költségvetést, előbb a többség a körben szavazza meg; mielőtt tárgyalna a ház egy törvényjavaslatot, tárgyalják azt a körben. Szóval minden közügy fölött a kockát előbb a kör dönti el és csak azután az országgyűlés. Az az ügy elbukott, mely mellett előbb nem foglalt állást a kör, vagy is a ház többsége, még a parlamenti tárgyalás előtt.”³¹

Kálmán alsóházi elnököt és Gorove István pártelnököt keresik fel a képviselők. Lásd *A Hon*, 1877. december 31. 1.

³⁰ MIKSZÁTH KÁLMÁN: *Mameluk élet (Most és hajdan)*. In. MKÖM. 78. köt. 20.

³¹ SZATHMÁRY 65.

Ha a pártértekezleten nem sikerült konszenzusos megoldást találni egyes fontos ügyekben, akkor a véleményükkel kisebbségben maradt képviselők, hogy mentesüljenek a számukra elfogadhatatlan előterjesztés képviselőházi megszavazásától, kiléptek a pártból. A szervezet fennállása során ilyen eset több alkalommal is előfordult. Így lépett ki Simonyi Lajos báró, a Tisza-kabinet földművelésügyi, ipar- és kereskedelmi minisztere 1876-ban néhányadmagával,³² majd két évvel később Szilágyi Dezső is Tisza kormányának nehéz időszakában,³³ Szapáry Gyula gróf, volt miniszterelnök a híveivel az egyházpolitikai harcok folyamán,³⁴ vagy a *Lex Tisza* körüli vita során ifj. Andrassy Gyula gróf, Csáky Albin gróf, Szilágyi Dezső és még több mint harmincan.³⁵ Ugyancsak kilépésekhez vezetett 1904 márciusában a Tisza István és Apponyi Albert gróf közötti vita (utóbbi távozott és próbálta újra élesztetni a Nemzeti Pártot),³⁶ végül 1904 végén, az obstrukció megfékezése miatti botrányok is kilépésekhez vezettek (ifj. Andrassy Gyula és követői újra kiléptek).³⁷

Az 1875-ben elfogadott alapszabálynak volt olyan szakasza, amely a képviselőket/mamelukokat nem a vak engedelmesség mintaképeként ábrázolja. „Az elnök köteles a kormány tagjainak, vagy tizenöt tagnak írásbeli kívánságára politikai értekezletet; – a választmánynak, vagy tizenöt tagnak kívánságára közgyűlést; – a választmány 7 tagjának választmányi ülést hívni össze.”³⁸ Az a tény, hogy tizenöt tag, vagyis országgyűlési képviselő kezdeményezésére össze kellett hívni a pártértekezletet, abban a kontextusban nyer igazán értelmet, ha tudatában vagyunk annak, hogy ennek az alapszabálynak az elfogadása évében fuzionált a Balközép és a Deák Párt, amely következtében több mint háromszáznegyven képviselő lépett be márciusi alapításkor a Szabadelvű Pártba, illetve az őszi választások után is háromszázharminc felett volt a mandátumot szerzett szabadelvűek száma. Ezek törpe kisebbsége, tizenöt képviselő, a háromszázharminc huszonketted részének az aláírásával lehetett a mamelukok soraiból ’alulról’ kezdeményezni azt, hogy valamely ügyet a pártértekezleten megtárgyaljanak. Ez a tizen-

³² KOZÁRI, 266–270.

³³ Uo. 314.

³⁴ PÖLÖSKEI FERENC: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*. Budapest, 2001, História–MTA Történettudományi Intézete, 77.

³⁵ Uo. 68.

³⁶ Uo. 135.

³⁷ GRATZ, 2. köt. 55–56.

³⁸ Alapszabály, 1875. 6.

ötös szám igen megengedő és nem arra utal, hogy a pártvezetés/kormány meg akarta volna tiltani az övétől eltérő vélemény felszínre kerülését.

A Deák-párti kormányok válságai, magának a Deák Pártnak az erodálódása az 1870-es évek első felében vezetett ahhoz a felismeréshez, hogy szükség van egy erős, tekintélyes vezetőre és egy őt következetesen támogató pártra, ami az Országgyűlésben biztosítja a törvénygyári munka – a szükséges reform- és modernizációs intézkedések meghozatalának – folyamatos működését. Ez csak úgy érhető el, hogy egy, a képviselőházi többséget biztosító frakció áll a vezető (a kormányelnök) mögött. Ezen az egyszerű belátáson alapult a szabadelvű párti (mameluk) szolidaritás. Miközben a korabeli házszabályok nem ismerték a mai értelemben vett frakciót, frakcióvezetőt, frakciófegyelmet, hanem csak egyes képviselőket, addig a valóságban a folyamatos és stabil kormányzás érdekében megszületett a frakciófegyelem.

„Haragos arcot mutatott valaki. Erre lett csak riadalom. A kormány összesűgött a »piros szobában«. A pénzügyminiszter: Nem vettétek észre, hogy Móricz Pál haragszik. A közlekedési miniszter: Pál? Haragszik? Ki bántotta Pál? A király oldala melletti miniszter (szemrehányóan): Talán ki nem neveztétek valakijét? Igazságügyi miniszter: Mindenkiye hivatalban van. Honvédelmi miniszter: De hát akkor miért haragszik? Kereskedelmi miniszter: Ne kutassuk miért, elég, hogy haragszik, menjünk hát, és kérleljük meg a jó öreget. Ilyen nagy urak voltak a mamelukok.”³⁹ A pártvezér és a párttagok közötti szolidaritás kölcsönös volt, a kormányfő igyekezett egyéni egyezményekkel, kívánságok teljesítésével is magához kötni az egyes képviselőket. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának a miniszterelnökségi (K 467) levelezésében néhány korabeli levél tanúskodik arról, hogy a Szabadelvű Párt tagjai, mi módon lobbiztak saját vagy rokonni/baráti érdekek, egzisztenciális viszonyok rendezése, a közelgő választásokon a győzelmi esélyek növekedése érdekében a pártvezérnek tekintett egyes miniszterelnököknél.⁴⁰

³⁹ MKÖM, 78. köt. 18.

⁴⁰ Például: *Dobránszky Péter képviselő levele Tisza Kálmánhoz, melyben műegyetemi tanári pozíciója megőrzéséhez kéri segítségét.* MNL OL, K 467, 3. cs. Tisza Kálmán, 1876–1890. 78–79 (nagy ügy kerekedett belőle számtalan irattal). *Ismeretlen ügyvéd levele Szapáry Gyulához, melyben szabadelvű párti képviselő-jelöltnek jelentkezik.* MNL OL, K 467, 5. cs. Szapáry Gyula, 1892. *Lázár Mihály volt főispán és volt képviselő kegydíjkérelmező levele Wekerle Sándorhoz.* MNL OL, K 467, 4. cs. Wekerle Sándor, 1893. 129. *A bács-bodrogi főispán levele Wekerle Sándorhoz, melyben egy paplak fel-*

Pártfinanszírozás

Az alábbi levelet báró Podmaniczky Frigyes, a párt végrehajtó bizottságának elnöke intézte Darányi Ignác országgyűlési képviselőhöz néhány hónappal az 1881-es képviselőházi választásokat követően.

„A szabadelvű párt végrehajtó bizottsága. Bizalmas

Nagyságos Úr! A párt jelenlegi helyzete készteti a bizottságot azon kérelmének előterjesztésére, szíveskednék tekintettel arra, hogy a nagyságod által is bizonyára méltánylandó pártcélok feltétlenül szükséges elérése tetemes áldozatokat igényel, évi képviselői lakbéré negyedét ezen bizottsághoz, akár elnöke, akár jegyzője kezeihez lehetőleg sürgősen átengedni, illetőleg a megfelelő összeget megküldeni.

Hazafiui kiváló tisztelettel Podmaniczky Frigyes a bizottság elnöke.”⁴¹

Az 1875-ös alapszabály értelmében a párt tagjai a tagdíjat évente határozták meg, szemben a századfordulós tervezettel, amelyben konkrét összegekre tett az előterjesztő javaslatot.⁴² Az 1875-ös szabályzatban azonban arra is gondoltak, hogy egy képviselő csak ideig-óráig lesz tagja a „körnek,” de ennek ellenére az országgyűlési ciklus teljes idejére beszédtek a tagdíjat.⁴³ Amennyiben a Darányi Ignáchoz intézett levélben az éves lakbér negyede azonos volt az aktuális tagdíjjal, úgy a következő a helyzet. A képviselők tiszteletdíját és lakbértámogatását az 1848. évi V. törvénycikk határozta meg. Ennek értelmében a napidíj összege mellett 400 forint éves lakbértámogatás járt az egyes képviselőknek. Ha Darányi Ignáctól és összes szabadelvű párti képviselőtársától – az 1884-es választások eredményeképpen 227 képviselőtől⁴⁴ – összegyűjtötték a lakbértámogatás egynegyedét,

újítását kéri, hogy a plébános a választásokon a szabadelvű jelöltet támogassa. MNL OL, K 467, 4. cs. Wekerle Sándor, 1894. 39. *A gyöngyösi helyi Szabadelvű Párt elnökének levele Khuen-Héderváry Károlyhoz.* MNL OL, K 467, 12. cs. Khuen-Héderváry, 1903. 1. n. *A kalocsai érsek levele Khuen-Héderváry Károlyhoz, melyben unokaöccse egyetemi tanári kinevezése érdekében lobbizik.* MNL OL, K 467, 12. cs. Khuen-Héderváry, 1903. 189.

⁴¹ Podmaniczky Frigyes levele Darányi Ignáchoz, 1881. október 24. MNL OL, P 1441, Darányi Ignác, III–15.–561. Szabadelvű kormány végrehajtó bizottsága, Budapest, 1881. 1. n.

⁴² Az 1900-as alapszabálytervezet határozott meg konkrét tagdíjat. E szerint a képviselőházi tagok 120, a főrendiházi tagok 80, a főispánok 40, a kültagok 80 korona tagdíjat fizetnek évente a pártkasszába.

⁴³ „Rendes tagok kötelezik magukat belépésükkor megnyílt vagy folyamatban levő országgyűlés egész tartamára megfizetni a tagsági díjat.” Alapszabály, 1875. 4.

⁴⁴ SZATHMÁRY GYÖRGY (SZERK.): *Szabadelvűpárti naptár az 1885. évre.* Budapest, Légrády, 277–280.

22700 forintot, az fedezni tudta a pártklub kiadásait. De ne felejtsük, csak a szabadelvűek székhelyének fenntartási költségeit.

Csupán az 1890/1891-es pártkölségvetésből ismerünk adatot a befizetett tagdíjak összegéről. Ekkor 24360 forintot fizettek be, illetve kártyapénzből 6048 forint és 30 krajcár gyarapította a pártpénztár kasszáját.⁴⁵

A párttagok a tagdíjbefizetés terén nem viselkedtek mamelukként és bőven halmoztak fel tagdíjhátralékot az 1890-es években, amint a jelentések erről beszámoltak. „Alulírott albizottság az 1895 évi *április hó 2^{án}* tartott választmányi ülésen nyert megbízatásában eljárva *tüzetesen megvizsgálta névsorát azoknak, kiknek terhére a kör könyveiben még fennálló tagdíjhátralék van előírva. Tételről tételre névszerint és egyenként mérlegelte, hogy a fennálló hátralékok közül melyeknek befolyására lehet még számítani s viszont melyek azok, amelyeknek behajtása immár teljesen ki van zárva. Ebbéli eljárásának eredményeként alulírt albizottság azon javaslatot terjeszti a választmány elé, hogy a hátralékos tagdíjakból összesen 2540 ft különböző okokból eredő behajthatatlanság címén végkép töröltessék.*”⁴⁶ Egy esztendővel később a számadást vizsgáló bizottság az 5358 forint tagdíjhátralékból 3650 forint törlésére tett javaslatot.⁴⁷

A párt számvizsgáló bizottságainak éves jelentéseiből megállapítható, hogy a Lloyd-épületbeli központ fenntartása mennyi pénzt emésztett fel évente (lásd! az 1. sz. táblázatot).

A szabadelvű képviselők önadózása csupán a „kör” fenntartási költségeit fedezte. Mást, főképpen a képviselőházi választások költségeit azonban az éves többletből nem finanszírozhatták. Magától adódik a kérdés, hogy milyen forrásokból merített a párt anyagi támogatást, hogy a választásokon sikerrel szerepelhessen?

⁴⁵ *Jelentés a szabadelvű kör számadásainak és pénztárának alulírt napon eszközölt megvizsgálásáról átvételéről és átadásáról, 1891. november 17.* MNL OL, Országgyűlési Szabadelvű Párt Kör: Számvizsgáló bizottság jelentései, 1891–1906. P 2261. 1. d. 1. t. 10.

⁴⁶ *Jelentés a szabadelvű pártkör hátralékos tagdíj követeléseinek alulírt napon ejtett megvizsgálásáról, 1895. május 8.* MNL OL, Országgyűlési Szabadelvű Párt Kör: Számvizsgáló bizottság jelentései, 1891–1906. P 2261. 1. d. 1. t. 5.

⁴⁷ *Jelentés a szabadelvű pártkör 1895. évi március hó 1-től – 1896. évi március hó 1-ig terjedő számadásainak s a fentebb nevezett napon fennálló tagdíjhátralékoknak alulírt napon megejtett megvizsgálásáról, 1896. június 18.* MNL OL, Országgyűlési Szabadelvű Párt Kör: Számvizsgáló bizottság jelentései, 1891–1906. P 2261. 1. d. 1. t. 6.

1. sz. táblázat

Év ⁴⁸	Kiadás	Bevétel	Többlet	Hiány
1890/1891	24684 ft ⁴⁹ 44 kr ⁵⁰	37069 ft 22 kr	6423 ft 42 kr	
1892/1893	36505 ft 15 kr	37100 ft 97 kr	1207 ft 66 kr	
1893/1894	50823 ft 20 kr	53279 ft 7 kr	2455 ft 87 kr	
1894/1895	28953 ft 37 kr	27846 ft 38 kr		1106 ft 99 kr
1895/1896	44445 ft 1 kr	46185 ft 24 kr	1740 ft 23 kr	
1896/1897	41623 ft 37 kr	42170 ft 48 kr	1740 ft 23 kr	
1897/1898	46168 ft 83 kr	46484 ft 95 kr	3160 ft 12 kr	
1898/1899	44751 ft 72 kr	45453 ft 24 kr	701 ft 52 kr	
1899/1900	38193 ft 20 kr	42721 ft 59 kr	4528 ft 39 kr	
1900/1901	88160 k ⁵¹ 74 f ⁵²	92159 k 8 f	3998 k 32 f	
1901/1902	91451 k 7 f	97016 k 80 f	5565 k 73 f	
1902/1903	85658 k 24 f	94794 k 43 f	9136 k 19 f	
1903/1904	90840 k 24 f	100609 k 34 f	9769 k 9 f	
1904/1905	84269 k 7 f	85761 k 8 f	1492 k 1 f	
1905/1906	55464 k 95 f	70004 k 65 f	14539 k 70 f	
1906	54424 k 22 f	58618 k 22 f	4194 k	

Erre vonatkozóan csak töredékes információkkal rendelkezünk. A korabeli közéletben szürkeeminenciásnak/hírvivőnek számító történész-politikus, Thallóczy Lajos az 1892-es országgyűlési választások finanszírozási hátteréről írta a naplójába, miszerint a Szabadelvű Párt számára „pénz volt, adtak többen, a primás, s az osztr[ák]-magyar államvasút útján is került”.⁵³ Bánffy Dezső miniszterelnöksége idején főnemesi címek áruba bocsátásáért cserébe sikerült a pártkasszát feltölteni. Krúdy Gyula tudni vélte, kiknek és mennyit ért meg egy grófi, vagy bárói rangemelés. „Grófi rangjukért

⁴⁸ Az 1892/1893-as költségvetési évből nincs információ. Az adatok forrása: MNL OL, Országgyűlési Szabadelvű Párt Kör: Számvizsgáló bizottság jelentései, 1891–1906. P 2261. 1. d. 1. t.

⁴⁹ Forint.

⁵⁰ Krajcár.

⁵¹ Korona.

⁵² Fillér.

⁵³ *Thallóczy-napló* I. köt., Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 2459/1. 391.

fizettek a Vigyázók 400 ezer forintot. Bárói rangjukért Harkányi Frigyes 200 ezret, Harkányi Károly 200 ezret, Solymosi László 300 ezret, Bohusék 200 ezret, Inkeyék, Zeykék 100 ezret. Nemességükért fizettek ugyancsak Mészáros Károly, Geist *Gáspár*.⁵⁴ Mennyire hiteles Krúdy tájékoztatása a fent nevezett famíliák rangvásárlásáról, már sohasem fog egyértelműen kiderülni, bizonyítást nyerni, hogy valósak voltak-e állításai és a felsorolt összegek, azonban azt láthatjuk, hogy az egyes családok 1895 júniusában (Bohus, Solymosi, Zeyk), október–novemberben (Harkányiék, Inkey) lettek főrendekké,⁵⁵ alig egy évvel a képviselőházi választások előtt és több mint 1,4 millió forintot (átszámítva: 2,8 millió korona) fizet(het)tek be a Szabadelvű Párt kasszájába. Az agrárius Dessewffy Aurél gróf írta az 1905-ös előrehozott választásokról: „a választások eredménye nézetem szerint az lesz, hogy a pártok úgy fognak felvonulni, hogy az arány ugyanaz lesz, mint eddig volt (Tiszának 10 millió koronája van erre).”⁵⁶

Az 1906-os feloszlás után a számadást vizsgáló bizottság a Szabadelvű Párt utolsó költségvetéséből fennmaradt többletről (4194 korona) úgy rendelkezett, hogy átadják a Nemzeti Társaskörnek és meghatározták azt is, hogy ez milyen célra fordítható: „amennyiben pedig netán még valamely kiadás szükségessé válnék, az ennek fedezése után mutatkozó maradékot a Nagyváradon felállítandó Tisza Kálmán szoboralap javára, az ez alapot kezelő bizottság, vagy hatóságnak adja át.”⁵⁷

Eszme és program – Az érinthetetlen szent tehenek

„Elértük, bírjuk mindazt, amiért 1848-ban hevült, lángolt s vérét ontotta a magyar ember.”⁵⁸ – adta hírül a végrehajtó bizottság által jegyzett választási felhívás. A forradalom és szabadságharcra való utalás több okból bírt jelentőséggel. Egyfelől utalt arra, hogy a szabadelvűek legkomolyabb országgyűlési és ideológiai ellenfelének számító Függetlenségi és 48-as Párt állítása ellenére a kiegyezés következtében is megőrizték ’48 legfontosabb vívmányait, a magyar állam szuverenitását, népképviselési parlamentáris rendszerét és

⁵⁴ KRÚDY GYULA: *Kossuth fia*. Budapest, 1976, Magvető, 247.

⁵⁵ GUDENUS JÁNOS JÓZSEF: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. 1. köt. A–J. 1990, Natúra, 195. 517. 591. 3. köt. 324. 4. köt. 337.

⁵⁶ Dessewffy Aurél gróf levele Károlyi Sándor grófhhoz, 1904. december 22. MNL OL, Károlyi (II.) Sándor P 389, 4. t. No. 8. 428.

⁵⁷ *Jegyzőkönyv, 1907. február 23.* MNL OL, Országgyűlési Szabadelvű Párt Kör: Számvizsgáló bizottság jelentései, 1891–1906. P 2261. 1. d. 1. t. 19.

⁵⁸ A SZABADELVŰ PÁRT VÉGREHAJTÓ BIZOTTSÁGA: *Tisztelt választó polgártársak! Hódmezővásárhely, 1892. 1. n.*

a '48 korának európai színvonalán álló liberális elképzeléseit. Másfelől azt is üzenté a közvélemény számára, hogy hiába viseli egy ellenzéki párt nevében a '48-at, attól még a kormányzó erő is az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eszmei örökösének tekinti önmagát. Mindez fontos legitimációs tényezőnek számított egy olyan országban, ahol a magyar anyanyelvű lakosság többsége nem szimpatizált az 1867-es kiegyezéssel, és soraikban komoly hagyományból táplálkozott a Kossuth-kultusz. Azonban, ha a Szabadelvű Párt személyi összetételét megtekintjük, azt láthatjuk, hogy soraiban nagy számban foglaltak helyet olyan képviselők, akik politikusként (Deák Ferenc, Gorove István, Ghyczy Kálmán, Simonyi Lajos báró), katonaként (Csemegi Károly, Péchy Tamás, Podmaniczky Frigyes báró, Simonyi Lajos báró, Tisza László), vagy nemzetőrként (Tisza Kálmán), hivatalnokként (Kemény Gábor, Tisza Kálmán), újságíróként (Csernátory Lajos, Jókai Mór) valamilyen mértékig kivették részüket az 1848–1849-es eseményekből, valamint az azt követő emigráció (Csernátory Lajos, Gorove István, Wenckheim Béla báró), vagy a hazai szervezkedés munkálataiból (Tisza Kálmán), esetleg börtönbüntetést szenvedtek (Csemegi Károly, Simonyi Lajos báró, Szlávy József, nógrádi Szontagh Pál), mígnem belátták – ki előbb, ki utóbb –, hogy a kiegyezés elfogadásával szemben nincsen reális alternatíva.

Széll Kálmán miniszterelnök a kormányprogramja országgyűlési ismertetése folyamán ennek keretein belül határozta meg kabinetjének tevékenységét. „Egész működését, összes erőit és összes tehetségeit a jelen szükségleteinek és a jövő reformkérdések feladatai által élénk tűzött tevékenységnek akarja szentelni. [...] Ezt a munkát, t. ház akarjuk mi folytatni azon az alapon, a melyen állunk: az 1867: XII. törvényczikk alapján. [...] Én, t. ház, mióta csak politikailag gondolkozni és érezni tudok, tántoríthatatlan híve vagyok ennek a törvénynek, és ragaszkodom hozzá lelkem és meggyőződésemm egész erejével, mert azt oly alkotásnak tekintem, a mely messze és beláthatatlan időkre állandó és helyes alapokra fektette az Ausztriával való kapcsolatból folyó kérdéseket, [...] és amely, midőn a pragmatika szankczióból folyó következetességeinket és jogainkat szabályozta és körülírta, egyúttal biztosította a nemzet számára minden téren a szabadságot, az önálló haladást és fejlődést. [...] Igenis, az 1867: XII. törvényczikkhez szorosan és annak minden betűjéhez ragaszkodom, ezen az alapon állok, és ezen az alapon akarok működni.”⁵⁹ Az 1860-as évek

⁵⁹ Széll Kálmán miniszterelnök kormányprogramja, 1899. március 1. In: Magyar kormányprogramok, 1867–2002. 1. köt. 1867–1944. Budapest, 2004, Magyar Hivatalos Közlönykiadó (a továbbiakban: Kormányprogramok), 219–220.

elején a Habsburg császári udvarral a megegyezést keresők, élükön Deák Ferencsel, belátták, hogy az 1848-as politikai berendezkedéshez és annak jogszabályi keretei (áprilisi törvények) közé úgy juttathatják vissza a magyar nemzetet, ha valamilyen formában megegyezésre jutnak Ferenc Józseffel. Erre azért volt szükség, hogy Bécs még véletlenül se a magyarság rovására egyezzen meg a magyarországi nemzetiségekkel. Deák jogász érvelésében a Pragmatica Sanctio – amely a Habsburg Birodalom államai között kimondta az uralkodóház közösségét és a közös védelem elvét a 18. században, és ezt akkor a magyarok is elfogadták – volt az a közjogi alap, amely mentén a magyar politikusok engedményt tettek. Lemondtak az önálló külpolitikáról és a hadrafogható férfilakosság egy részét átengedték a magyar királyi honvédséggel párhuzamosan működő, sőt nagyságrendekkel erősebb közös hadsereg javára. Ezzel együtt Magyarország átvállalta méltányosságból a neoabszolutizmus által felhalmozott államadósság egy részének visszafizetését és a közös kül- és hadügy finanszírozásához szükséges anyagiak arányos előteremtését.

E hozzájárulások arányát az úgynevezett kvótában fejezték ki, melyet tíz évre határoztak meg. Bár a Pragmatica Sanctióból nem lehetett levezetni semmiféle gazdasági közösséget, mégis az ézszerűség mentén az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság vám- és kereskedelmi szövetséget kötöttek, hogy kölcsönösen élvezzék a birodalmon belüli együttélés kínálta gazdasági lehetőséget. Egy vidéki szabadelvű képviselőjelölt érdekesen viszonyult a kiegyezés gazdasági vonalához: „A kvóta felemelésébe bele nem egyezek. Ez minden igaz magyar ember álláspontja, tehát az enyém is. [...] Híve vagyok az önálló vámterületnek. [...] A jelen viszonyok között tisztelt polgártársak a közös vámterület fenntartása mellett volnék.”⁶⁰ Volner Tivadar választási programfüzetében a magyar érdekek védelme mentén foglalt állást fenti ellentmondásos kijelentésével. A kvóta lakosságarányosan növekedett és ennek elfogadására kötelezte a szabadelvű párti parlamenti többséget a kiegyezés gazdasági törvénycsomagja, míg az önálló vámterület eszméje népszerűnek számított, de a képviselőjelölt azért merészelt ilyen formán korteskedni vele, mert bizonyítva látta, hogy a közös vámterület fenntartásával a magyarok csak nyerhetnek anyagilag.

A kiegyezés alapján létesült közös ügyek egyik sarkalatos pontja volt a közös hadsereg, amelyről a magyar Országgyűlésnek a véderő-

⁶⁰ Volner Tivadar *gödöllői kerület szabadelvű-párti képviselőjelöltjének programbeszéde*. Budapest, 1896, Athenaeum, 7–8.

törvény formájában tíz évente kellett szavazni. Tisza István e törvényt az 1889-ben ért ellenzéki támadásokra reagálva jelentette ki: „Nekünk készen kell lennünk [...] éspedig a békében kell elkészülnünk a háborúra. [...] S ha ez a háború kiüt, azt hiszem, mindnyájan egyetértünk abban, hogy az nem lesz gyerekjáték sem a monarchiára, sem a magyar nemzetre nézve s igen könnyen fejlődhetik élethalálharccá a magyar nemzetre nézve. De akármilyen terjedelmet vegyen is az, a magyar nemzet azontúli *súlya úgy a monarchiában, mint azon kívül nagyon fog függeni azon szereptől, amelyet a magyar ifjúság ezen háború kivívásában játszani fog.*”⁶¹ A kiegyezéssel létrehozott közös hadsereg intézményét az ellenzék folyamatosan kritizálta, és az idevonatkozó törvény keretein túllépve, több magyar nemzeti jelleget kívánt a haderőbe belevinni. Ezt a Szabadelvű Párt elutasította. Tisza fent idézett beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia az európai nagyhatalmak fegyverkezési versenyében le van maradva, e hátrányt kell a békében ledolgozni, mert egy eljövendő háború a magyarság, a történelmi Magyarország számára végzetes lehet. A Monarchia fennállása tehát a magyarok számára nem csupán a saját nemzetiségekkel szemben nyújt védelmet, hanem nagyhatalmi státusából eredően, a külső támadásokkal szemben is védi a magyar nemzetet és államot.

A Habsburg-magyar kiegyezést követő esztendőben az Andrássy Gyula miniszterelnök vezette magyar politikai elit rendezte a Magyar Királyság részét képező Horvátországgal is a kapcsolatot, amely 1848–1849-ben polgárháborúban a mélypontra süllyedt. Ehhez a horvát–magyar kiegyezéshez, amely a horvátoknak belügyeik intézéséhez autonómiát adott, a Szabadelvű Párt a kormányzása során mindvégig ragaszkodott. „A Horvát- és Szlavonorságokkal, t. ház, viszonyunk szabályozva van, mint társországgal, az 1868: XXX. törvénycikk és az azt kiegészítő 1873-iki törvénycikkek által. E törvénycikk bázisán *a magyar korona alatti viszonyok állameszméje és a társországek belügyeinek autonómiáján állok, a magyar államiság keretén belül örvendek annak, ha a társországek anyagilag és szellemileg prosperálnak, fejlődnek, [...] mert az ő jólétük és jóérzésük ennek az állami kapcsolatnak erősítésére szolgál. [...] Ez a törekvés fog bennünket vezetni minden kérdésben, a mely ezen a téren állásfoglalást igényel és én örvendeni fogok, ha a közös törvényhozás*

⁶¹ Tisza István *nézetei a közös hadseregről, 1889. január 14.* In: TÖKÉCZKI LÁSZLÓ (SZERK.): *Tisza István. Válogatott politikai írások és beszédek.* Budapest, 2003, Osiris, 19.

kebelében alkalmunk nyílik Horvátország fejlődését, a törvények keretén belül, az ő autonóm ügyeikben boldogulását, felvirágozását előmozdítani”⁶² – nyilatkozta a horvát–magyar viszonyról kormányprogramjában a Széll-csend névadó kabinetelnöke. 1868-ban nem csupán a horvátokkal egyezett ki a magyar Országgyűlés, hanem a nemzetiségek számára is törvényt alkotott, melyben bizonyos keretek között szabályozta jogaikat.

A horvátokkal való megegyezésre és a nemzetiségi törvényre azért volt szükség, mert a magyarok a saját hazájukban az 1860-as években az összlakosságnak kevesebb mint a felét tették ki. A fenti jogszabályok mellett azért tartott ki a Szabadelvű Párt évtizedeken keresztül a boldog békeidők korában, mert ezek keretein belül nyert biztosítékot a nemzetiségek összességével szemben kisebbségben élő magyarok politikai fölénye. Ennek a fölénynek a hosszú távú védelmét volt hivatva szolgálni a műveltségi és vagyoni cenzushoz kötött választójog is, amely nem engedte, hogy a nemzetiségi tömegek a budapesti parlamentbe annyi képviselőt küldjenek, hogy többségbe jussanak a magyar képviselőkkel szemben.

„Követni és fentartani fogja a kormány a szabadelvű irányt; [...] mert ez alapon nyugszik Magyarország alkotmánya, ennek köszönheti az ország eddigi fejlődését s ez azon irány, melylyel az egységes magyar nemzetet összefűzni és erősíteni akarjuk”⁶³ – jelentette ki gróf Szapáry Gyula miniszterelnök 1890-ben. A 19. századi liberalizmus/szabadelvűség elitista módon érvelt és gondolkodott szerte Európában. Csak a század második felében fordult a demokrácia irányába és tette általánossá – az iskolázatlan és vagyontalan tömegek számára is elérhetővé – a választójogot. A soknemzetiségű Magyarország azonban nem követte ezt a fordulatot, mivel a census fenntartásával akarta megőrizni a magyar szupremáciát.

A nemzetiségiek parlamenten belüli többségbe kerülésén túl attól is tartottak a klasszikus liberalizmusban gondolkodó szabadelvűek, hogy a demokrácia bevezetése, az éretlennek tekintett tömegek számára a választójog megadása, az országgyűlés radikalizálódásához fog vezetni, mely által felborulhat a lineáris fejlődés. Tisza István ezt a következőképpen fejezte ki: „A szabadság, közjólét, fölvilágosodás és nemzeti nagyság ügyét, a valódi

⁶² Széll Kálmán miniszterelnök kormányprogramja, 1899. március 1. In: Kormányprogramok. 1. köt. 222.

⁶³ Gróf Szapáry Gyula miniszterelnök kormányprogramja, 1890. március 17. In: Kormányprogramok. 1. köt. 188.

haladást szolgálja-e a demokrácia, vagy pedig avatatlan kezekre bízva nemzetek és államok sorsát, lejárhatja a szabad intézményeket, züllést, veszélyt hoz az országra, s retrográd irányzatok számára készíti el a talajt. Márpedig, ha ebből a szempontból vizsgáljuk a dolgot, az összes kultúrnemzeteknél azt kell látnunk, hogy bármily hatalmas is volt az általános műveltség és a közjólét fejlődése, még nem jutottunk el a társadalmi fejlődésnek arra a fokára, amely megbírja a teljes, a korlátlan politikai demokráciát.”⁶⁴ A Szabadelvű Párt ezért megmaradt a liberalizmus elitista pozíciójában.

A szabadelvűek eszméit és programját összefoglalva elmondható, hogy nem csupán egy párt programjaként tekintettek elveikre, hanem azt a magyarság érdekeinek védelmében fogalmazták meg, figyelembe véve mind a Magyar Királyságon belüli etnikai viszonyokat, mind a Monarchia nagyhatalmi státuszát. Ezért az 1867-es kiegyezéshez és az általa létesített intézményekhez való ragaszkodásuk töretlen maradt évtizedeken keresztül, érinthetetlen szent tehénként tekintettek rájuk. Ebből a helyzetből (a párt-programja = az államberendezkedés alapjával) eredően pártja érdemeit így fejezte ki szuperlatívusszal tarkított kortesbeszédében az egyik mameluk képviselőjelölt: „A hazára nézve legtöbb biztosítékot nyújt a tömören egysült, jól szervezett s egy erélyes, szívós, a bárhonnan jövő támadások ellen mindig harczrakész, a tanácsban megfontoló, a kivitelben gyors, puritán jellegű államférfi vezérlete alatt álló szabadelvű párt.”⁶⁵

A képviselőházi választások eredményei – Kétharmad és négyötöd

Az alábbi táblázat a Wikipédián fellelhető adatokat tartalmazza. Más források néhány mandátumeltérést mutatnak, ugyanakkor valójában nincsen jelentősége, hiszen az látható, hogy a párt választásról választásra meg tudta őrizni az aktuális kabinetet támogató mandátumok többségét, sőt nem csak több mint kétharmados, de háromnegyedes többséggel is rendelkezett a Sándor utcai régi képviselőházban, majd az Országházban (lásd! a 2. sz. táblázatot).

Azt láthatjuk, hogy a mamelukok száma a képviselői mandátumok felét jóval felülmúlta minden országgyűlési választás alkalmával, kivéve az 1905-ös vereséget. De nem csupán elérte az 50 százalék plusz néhány

⁶⁴ ÖSTÖR JÓZSEF: *Tisza István saját szavaiban*. Budapest, 2006, Auktor, 127.

⁶⁵ Tankáry Gedeon *szabadelvű-párti követjelöltnek, Halas város választó polgáraihoz 1881. június 19-én tartott programbeszéde*. l. n.

mandátumot, hanem több alkalommal kétharmad körüli eredménnyel, vagy 1875-ben és 1896-ban négyötödös, héttizedes többséget is szerzett.⁶⁶ A párt egyébként az Apponyi Albert gróf vezette Nemzeti Párttal történt 1899-es fúziója után 315 fős képviselőházi tagot is elérte, ami az összes mandátum 76 százalékát jelentette.⁶⁷

2. sz. táblázat

Választások éve: ⁶⁸	Szabadelvű mandátumok:	Mandátumok aránya:
1875	333	80,43%
1878	239	57,87%
1881	235	56,90%
1884	234	56,52%
1887	263	63,68%
1892	243	58,84%
1896	290	70,21%
1901	277	67,07%
1905	159	38,50%

A szabadelvűek a 67-es kiegyezéses rendszer védelmében nem kívánták a cenzusos választójogot felváltani az általános és titkos választójog bevezetésével. Ők a történelmi Magyarország és a magyar nemzeti szupremácia védelmét látták ebben a 19. század derekán még korszerűnek, a későbbiekben már egyre elavultabbnak tekintett és az európai trendet nem követő, szűk rétegnek szavazati jogot biztosító törvényben. Mindez az európai liberalizmussal egy ideig szinkronban állt, a századforduló éveitől erősödtek fel az általános választójog bevezetése melletti hazai hangok.

A Szabadelvű Pártot ezek a követelések nem hozták zavarba. A hatalmon maradásukat köszönhatték a cenzusos rendszernek, de ezt a hatalmi pozíciót a felfogásuk szerint nem önös érdekből nem akarták kiengedni a

⁶⁶ E tanulmányban felesleges részletesen taglalni, hogy az adott korszakban milyen módon és eszközökkel lehetett ilyen eredményeket elérni, de ezt jól bemutatja GERŐ ANDRÁS: *Először kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon*. Budapest, 1988, Gondolat.

⁶⁷ SZABÓ DÁNIEL: *Széll Kálmán pártja és az 1901-es választás*. In. BERTÉNYI, 282.

⁶⁸ *Magyarországi országgyűlési választások a dualizmuskorában*. In. https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarorsz%C3%A1gi_orsz%C3%A1ggy%C5%B1l%C3%A9si_v%C3%A1laszt%C3%A1sok_a_dualizmus_kor%C3%A1ban (Letöltve: 2018. január 15.)

kezükből, hanem azért ragaszkodtak hozzá, hogy ne juthassanak a kiegyezést elvető ellenzéki erők kormánytöbbségre. Mert ha ez bekövetkezne, akkor a 67-es rendszer bukásával a magyarság jövője is veszélybe kerülne.

Quieta non movere! – Quieta non movere? Az időt kérő optimizmus

„Semmi ne mozduljon!” – hirdette a fejezetnek címet adó latin szólás. Sokáig – alapvetően ideológiai okokból – szerepeltették e szavakat a dualista állam leírására, kifejezve pejoratív módon azt, hogy olyan politikai rendszert építettek ki a korabeli vezető politikusok, amelyek csak az általuk képviselt társadalmi és politikai csoportoknak kedveztek és az ő hatalmon maradásukat volt hivatva szolgálni, visszaszorítva más csoportok mobilitását.

Valóban, az Osztrák–Magyar Monarchia kori Magyarországon sok minden számított a hatvanhetes rezsim érinthetetlen szent tehenének. Ilyen volt az 1867-es kiegyezés, az abból eredő tíz évenkénti megegyezés a közös ügyekben, az uralkodói felségjogok tiszteletben tartása, az 1868-as horvát–magyar kiegyezés és a szintén abban az esztendőben elfogadott nemzetiségi törvényen alapuló nemzetiségi politika, valamint a censzos választójog. Azok a képviselőházi pártok, amelyek ezek megváltoztatására, megreformálása törekedtek, kormányképtelennek bizonyultak az uralkodó és a szabadelvű párti elit szemében. A fenti kategóriák dimenziójában tehát a rendszer fenntartói nem engedtek semmilyen változtatási igénynek.

Ezen érinthetetlen szent tehenekhez való merev ragaszkodás okai a tanulmány *Eszme és program* című fejezetében kerültek bemutatásra. A Szabadelvű Párt programjának alkotmányjogi, nemzetpolitikai elemei nem csupán egy párt programjának voltak elemei harminc éven keresztül, hanem már az elődpárt (Deák Párt, 1867–1875) is ennek a rendszernek a megvalósítása mentén képzelte el és látta biztosítva a magyarság jövőjét, sőt az utódpart (Nemzeti Munkapárt, 1910–1918) is ezt az államberendezkedési struktúrát tekintette védendőnek a hatalomra kerülését követően, sőt még az első világháború éveiben is. Ezzel azonosult Ferenc József is alkotmányos királyként. Természetesen, mint minden parlamentáris keretek között kormányzó párt esetében lenni szokott, támogatták a rendszert a Szabadelvű Párttal szimpatizáló nagy tömegek (köznemesség, polgárság, hivatalnoki réteg, felekezettől függetlenül a főpapi réteg, a tudományos elit, a főnemesség és a hazai zsidóság jelentős része), vagyis elfogadták az érinthetetlen szent tehenek meglétét.

A *quieta non movere* elve azonban nem volt érvényes a politika minden dimenziójában. Azon szférákban, amelyek nem érintették, vagy nem kérdőjelezték meg a hatvanhetes rezsim alapjait, tektonikus erejű, a gazda-

ságot, társadalmat átformáló mozgások zajlottak le az évtizedek folyamán. A szabadelvűek „számot vetettek az osztrákokkal versenyző és a nemzetiségek beolvaszthatatlan tömegeitől is szorongatott magyarság modernizációs szükségleteivel és csak azokat a viszonyokat voltak hajlandók minden további nélkül konzerválni, amelyek az eredeti, 67-es kiegyezés egyensúlyába belefoglaltattak, mást és többet nem”⁶⁹ A párt egyik kormányfője éppen a liberalizmus eszméjével kötötte össze azt, hogy minél szélesebb körű lehetőséget biztosítsanak az érvényesülési igényeknek: „A szabadelvűségnek oly módon való érvényesülése, mely kerülve az egyoldalúságot, a gyakorlati élet szükségének megfelelőleg a társadalom működésében csak ott ismeri el a törvényes korlátokról való gondoskodást, ahol a különböző érdek összeütközésének kikerülése szempontjából multhatatlanul szüksége, [...] de különben az erők szabad fejlődésének szabad teret enged.”⁷⁰

Az 1867-es kiegyezéstől az első világháborúig a Magyar Királyság lakosságának száma folyamatosan növekedett, legjobban a magyarok aránya a nemzetiségekkel szemben.⁷¹

Az ipari és a mezőgazdasági termelés folyamatosan növekedett („A szabadelvűpárt fejlesztette az ipart, hogy ne szoruljon idegen portékára a mi népünk.”⁷²), ámbár a századfordulóhoz közeledve csökkenő tendenciát mutatva.⁷³

Az urbanizációs folyamatok felpörögtek, a főváros lakosságának száma nőtt, ezekben az évtizedekben vált Budapest igazi metropolisszá a császárváros, Bécs mellett.⁷⁴ „A szabadelvűpárt uralkodása alatt világvárossá fejlődött Budapest s a vidéki városok is haladtak, szépültek”⁷⁵ – hívta fel az eredményekre a választópolgárok figyelmét a párt végrehajtó bizottsága az 1892-es képviselőházi választások előtt kiadott brosúrájában.

⁶⁹ TÖKÉCZKI LÁSZLÓ (VÁLOGATTA): *Magyar liberalizmus*. Budapest, 1993, Századvég, 529.

⁷⁰ Gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök kormányprogramja, 1903. június 30. In. Kormányprogramok. 1. köt. 237.

⁷¹ DOBSZAY TAMÁS–FÓNAGY ZOLTÁN (a továbbiakban: DOBSZAY–FÓNAGY): *Magyarország társadalmi a 19. század második felében*. In. GERGELY ANDRÁS (SZERK.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris (a továbbiakban: GERGELY), 413.

⁷² *Kire szavazzunk? Szózat a magyar néphez*. 1896, Szabadelvű párt, Löblovitz (a továbbiakban: *Kire szavazzunk?*), 3.

⁷³ KÖVÉR GYÖRGY: *Piaci hullámmások és gazdasági növekedés*. In. GERGELY, 359.

⁷⁴ DOBSZAY–FÓNAGY, 429.

⁷⁵ *Kire szavazzunk?* 3.

Vagyis a tárgyalt korszakkal kapcsolatban sok szempontból nem igaz azon állítás, hogy a mozdulatlanság és a mozdulatlanságra való folytonos törekvés/kényszerítés jellemezte volna. A rezsim érinthetetlen szent teheneinek kivételével minden folyamatos változáson/átalakuláson ment keresztül, melyek kereteit harminc éven át a Szabadelvű Párt soraiból kiemelkedő kormányok tagjainak törvény-előterjesztéseiből kikerekedett jogszabályok alkották. „Nála nélkül a magyar politika stabilitása sohasem jött volna létre. S harmincz esztendő alatt nem pótolhatta volna ez a sokat szenvedett ország, századok mulasztásait”⁷⁶ – állította álnév alatt megjelentett pamfletjében a kormánypárt szerepéről a Magyarországot ért pozitív változásokkal kapcsolatban egy szabadelvű ideológus a századforduló hajnalán.

A politikai rendszer válságjelei a millenniumi ünnepek utáni esztendőben, Bánffy, Széll, Khuen-Héderváry és Tisza István miniszterelnöksége idején jelentkeztek. Ekkortól a képviselőházi választások által többségre és kormányra jutni képtelen negyvennyolcas és hatvanhetes ellenzék az obstrukció eszközét sikeresen alkalmazva sorra buktatta meg a kormányokat. A Szabadelvű Párt erre jogászi szemmel tekintett. Úgy látta és úgy láttatta a sajtóján keresztül a közvéleménnyel – és ebben formális jogi értelemben igaza is volt –, hogy az ellenzék az, amely a házszabályok kihasználásával, obstrukciót alkalmazva akadályozza a törvényalkotási munkát egészen addig elmenve, hogy exlex állapotot idéz elő, mert bizonyos jogszabályok által meghatározott határidők keretén belül nem engedi meg a szükséges éves költségvetési és a közös ügyeket tíz évenként szabályozó törvények elfogadását.⁷⁷

A Szabadelvű Párt – bár kétségtelen módon érzékelte a nemzetiségek részéről fenyegető veszély lehetőségét – úgy vélte, az idő a magyarságnak dolgozik, hiszen a tíz évenként megtartott népszámlálási adatok azt támasztották alá, hogy a Magyar Királyság növekvő népességén belül a magyarság növekedési aránya nagyobb, mint a nemzetiséké, nem is beszélve arról, hogy a korszakban a kivándorlás is alapvetően a nemzetiségek által lakott peremvidékeken volt jellemző. Vagyis az országban idővel a magyarok többségbe kerülnek és a nemzetiségek asszimilálódnak. Ezt az elmagyarosodási folyamatot akarták/remélték felgyorsítani a közép- és alapfokú oktatási intézményekben, de még az óvodákban is a magyar nyelvtanítás pozíciójának erősítésével.

Addig is, amíg a magyarság többségbe kerül saját hazájában, a nemzeti szupremácia érdekében szükségesnek tartották a választójogi cenzus

⁷⁶ SPECTATOR: *Mi lesz ezután?* Budapest, 1899, Grill, 13.

⁷⁷ ANKA, 303–322.

fenntartását, nehogy a nemzetiségi tömegek túlsúlya miatt a képviselők a budapesti parlamentben többségbe kerüljenek, és saját nemzeti vágyaik mentén háttérbe szorítsák a magyar nemzet érdekeit. Tehát a választójog kérdését a Szabadelvű Párt érinthetetlen szent tehénnek tekintette, és nem fogadta el a műveltségi és vagyoni elit befolyását őrző cenzus mértékének leszállítását, vagy eltörlését és a demokratikus választójog bevezetését. Optimista módon úgy vélekedtek a szabadelvűek, hogy nemcsak a cenzus csökkentése/eltörlése által nyerhetnek a tömegek választójogot, hanem az által is, hogy iskolázottságuk és vagyonosodásuk által átlépik a cenzust.

A történelem ezeknek az optimista elképzeléseknek a megvalósulásához nem biztosított elég boldog békeidőt.

PILKHOFFER MÓNICA

NEMZETI STÍLUSTÖREKVÉSEK
AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉPÍTÉSZETÉBEN

Az építészetben jelentkező nemzeti stílustörekvések kialakulásának a háttérében a nacionalizmus húzódott meg. Ennek az ideológiának a hatására a 19. században átalakult a nemzet fogalma: a korábbi rendi nemzet fogalmat az etnikai-nyelvi nemzet és az államnemzet fogalmai váltották fel. E két nemzetfelfogás elemei a legtöbb európai nép nemzeti ideológiájában keveredtek egymással. A Monarchiában a saját területtel és politikai intézményekkel rendelkező népek az államnemzet, az ezekkel nem rendelkezők az etnikai-nyelvi nemzetfelfogás koncepcióját képviselték. Magyarország a reformkorban a kultúrnemzeti, a dualizmus időszakában az államnemzeti nacionalizmus álláspontjára helyezkedett.¹ E nemzetelméletek közös jellemvonásaként kell ugyanakkor kiemelni, hogy kiszélesítette a nemzet fogalmát, az alsóbb társadalmi rétegeket is beemelve a nemzet tagjai közé. Ez együtt járt a nép nyelvének, kultúrájának a felfedezésével is, ami alkalmasnak tűnt egy új, modern népi-nemzeti kultúra megteremtésére.

Ez a népies-nemzeti jelleg Magyarországon nemcsak az építészetben jelentkezett a 19. század folyamán, hanem a művészetek szinte minden ágában, sőt, a hétköznapi élet számtalan területén is. Ennek igazolására az irodalomban Petőfi Sándor és Arany János népies költészetét említhetjük. A zenében az 1830-as évektől magyar dalokat és rapszódákat komponáló Liszt Ferenc szerzeményei még a verbunkos és a magyar cigányzene dallamaira épültek, a századfordulón azonban Kodály Zoltán és Bartók Béla – népzenei gyűjtőútjaiknak köszönhetően – már az autentikus magyar népzeneire alapozták műveiket.² Barabás Miklós 1838-as Pusztai táj című képével megelőlegezte az Alföldet, mint sajátosan magyar tájat értelmező nemzeti tájkép műfaját. A táj utóbb a festők figyelmét azok lakóira is ráirányította, mely a népi zsánerkép megszületését eredményezte.³ A vadnyugat

¹ GYÁNI GÁBOR: Nemzetelméletek és a történetírás. In. *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép*. A katalógust szerkesztette: KIRÁLY ERZSÉBET-RÓKA ENIKŐ–VESZPRÉMI NÓRA. Budapest, 2010. Magyar Nemzeti Galéria, 11–27.

² Erről bővebben: Magyar kódex 4. és 5. kötet. Főszerk.: SZENTPÉTERI JÓZSEF. Budapest, 2000–2001. Kossuth Kiadó – Enciklopédia Humana Egyes.

³ SISA JÓZSEF: A magyar klasszicizmus. Budapest, 2006. Corvina, 18–24.

felfedezéséig a magyar pusztá Nikolaus Lenau osztrák költőnek köszönhetően az irodalom egyik legkedveltebb egzotikus toposza lett.⁴ Izsó Miklós műveiben, pl. a *Búsuló juhász* vagy a *Táncoló paraszt* sorozat kis méretű, terrakotta alkotásaiban szintén megjelent a népies téma.

A nemzeti identitás megnyilvánult az öltözködés és a gasztronómia területén is. A díszmagyar ruha őse, mely egy kaftán-nadrág típusú öltözködés volt, a törökök hasonló viseletének hatására terjedt el a 16. században. A minden réteg és minden nemzetiség által viselt ruha később kiment a divatból, ám a 18. század végén, a II. Józseffel szembeni rendi ellenállás külsőségeként újból népszerű lett. Bár az 1830-as években már a francia divat formáit követte, és csak díszítésében őrizte meg a magyaros jelleget, a romantika hatására a nemesség öltözékeként a nemzeti büszkeség kifejezőjévé vált.⁵ Érdekes kultúrtörténeti csemege az is, hogy a pásztorok pörkölt húsételéből, amit az Alföld parasztsága pirospaprikával fűszerezett meg, II. József centralizáló és németesítő politikája következtében lett nemzeti étel és jelkép.⁶

Áttérve immár az építészetre, ez a népi-nemzeti irányzat a dualizmus korában Lechner Ödön művészetében teljesedett ki, ám a nemzeti stílus előzményei a 18. század végéig nyúlnak vissza. Az első naiv kezdeményezés még egy csehországi születésű, németül író pozsonyi könyvkiadó és rézmetsző, Johann Nepomuk Schauuff nevéhez köthető. Schauuff 1790-ben magyar nemzeti oszloprendet tervezett, amelynek díszítései – a királyi és huszáremblémák – még a rendi nemzetfogalomhoz kapcsolhatók. Ez az oszloprend azonban nem hazai igényből született meg: Schauuff a korábbi nyugat-európai mintákat követte, vagyis próbálkozása egy internacionális jelenségnek a hazai körülményekre való alkalmazásaként értékelhető, melyeknek közös jellemzője, hogy ritkán honosodnak meg.⁷

⁴ LACKNER MÓNICA: Az első magyar néprajzi gyűjtemény: a magyar népi kultúra prezentációja az 1873-as bécsi világkiállításon. In. *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Szer.: F. DÓZSA KATALIN. Budapest, 2004. Budapesti Történeti Múzeum, 106.

⁵ F. DÓZSA KATALIN: A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar. In. *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Szerk.: HOFER TAMÁS. Budapest, 1996. Magyar Nemzeti Múzeum – Balassi Kiadó, 155–165.

⁶ KISBÁN ESZTER: Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, a pörkölt, a paprikás. (Életmód és tradíció 4.) Budapest, 1989. MTA Néprajzi Kutatócsoport

⁷ KESERÜ KATALIN: Az építészet és iparművészet nemzeti keretei. In. *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép*. A katalógus szerkesztette: KIRÁLY ERZSÉBET–RÓKA ENIKŐ–VESZPRÉMI NÓRA. Budapest, 2010. Magyar Nemzeti Galéria, 229.

A művészettörténeti szemlélet

A 19. század első felének nemzeti stílustörekvéseit Keserü Katalin szerint a művészettörténeti szemlélet határozta meg, vagyis ennek az irányzatnak a képviselői egy korábbi művészettörténeti stílusban igyekeztek felfedezni a nemzeti jelleget.⁸ Magyarországon először Széchenyi István fogalmazta meg a nemzeti építészeti stílus létrehozásának gondolatát az 1830-as években. A legnagyobb magyar a *Buda-pesti por és sár* című művében élesen bírálta, hogy a magyarok olasz minta alapján épült házakban élnek, Pest építészetének pedig nincsen semmi sajátossága. Így írt erről: „Magyarország építményeire kizárólag se éjszaki, se déli minta nem tökéletes, s ekképp, valamint a magyar nemzetnek eredeti képe s éghajlatának, ha nem is szembeszökőleg, de mégis különös sajátossága van, úgy architektúrájának is önállásúnak szükség lennie, s ekképp építményeinek is okvetlen különös ábrázattal kell bírniok, s ez se muszka, se olasz, se germán nem lehet, de Magyarország eredetét, visszaemlékezetét, jövődjét és éghajlatát, szóval mind költői, mind prózai körülményeit filozófiai mérlegre vetve, elkerülhetetlen gót tekintetűnek, a 19. század finomabb s szaporodott szükségéhez szabott szkíta szelleműnek kell lennie.”⁹

1841-ben a hazai művészettörténet-írás úttörője, Henszlmann Imre fejtette ki hasonló nézeteit *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon* című könyvében, szintén a gótikus stílust preferálva. Henszlmann nagy szerepet játszott a nemzeti stílus körül kibontakozott első vitában, mely a Magyar Tudományos Akadémia székházának építéséhez kapcsolódott. A bérelt helyiségekben szorongó akadémia új otthonának felépítésére az elnök, Dessewffy Emil 1859-ben gyűjtést indított. A reformkortól kezdve gyakorivá váló, különböző célú közadakozások közül az akadémiaé volt az egyik leg-sikeresebb. Ennek oka abban fogható meg, hogy az önkényuralom idején az akadémia volt az egyetlen hordozója a forradalom emlékét őrző, abból táplálkozó nemzeti törekvéseknek. Az épület programjának elkészítésével 1860-ban Henszlmann Imrét bízták meg, aki nemcsak az épület koncepcióját dolgozta ki, de gyakorlatilag elérte, hogy „csődület” vagyis nyilvános tervpályázat helyett csak három résztvevőt hívjanak meg a versenyre, akik közül – a Gerster és Frey pároshoz csatlakozva – ő maga volt az egyik. A gótika elkötelezett híveként előzetesen megállapodott a versenytársakkal,

⁸ KESERÜ 2010. 230–231.

⁹ SZÉCHENYI ISTVÁN: *Buda-pesti por és sár*. Sajtó alá rendezte: Fenyő Ervin. Budapest, 1995. Balassi Kiadó, 118.

Ybl Miklóssal és Heinrich Ferstel bécsi építésszel, hogy ők is gótizáló pályaművet fognak benyújtani. Henszlmann a gótikát azért igyekezett ráerőltetni a pályázókra, mert abban a nemzeti történelem fénykorát látta.¹⁰ A vita párhuzamba állítható egyrészt az 1857-es angliai „stílusok csatájával”, ahol a Foreign Office leendő épületén a neogót és a neoreneszánsz hívei csaptak össze, másrészt Goethe nézetével, aki a német nemzeti és városi hagyományt a gótikában látta meg, legalábbis addig, amíg a művészettörténet fel nem tárta a stílus francia eredetét. Henszlmann kijelentette, hogy nemzeti mód az építészetünkben ugyan nincs, de „nemzeti történetünk fénykorai karöltve járnak a csúcsíves stíllel.”¹¹

Nagyon hasonlóan gondolkodott ehhez a magyar parlamentre 1882-ben kiírt tervpályázatot megnyerő Steindl Imre is, aki a gótikus stílus választását azzal indokolta, hogy a magyar történelem aranykorára utal. „Én az új országházánál új stílust nem akartam teremteni, mert ilyen, századokra szóló monumentális épületet ephemer részletekkel nem kezelhettem, hanem igenis, arra törekedtem, hogy a középkor remek stílusába szerény módon, óvatosan, mint azt a művészet mindenkor okvetlenül megkívánja, nemzeti és egyéni szellemet hozzak be.”¹² Persze a gótika preferálását elősegítette az a tény, hogy a gótikus stílus a modellként szolgáló angol parlamentáris rendszer kifejezője volt: Ch. Barry és A. W. N. Pugin londoni parlamentje pedig kimutatható hatást gyakorolt Steindl országháztervére.

Ez a művészettörténeti szemlélet a század második felében a lengyel és a cseh építészetben is jelentkezett. A lengyelek a történeti stílusok szinte mindegyikében, a gótikától a barokkig igyekeztek megtalálni a helyi sajátosságokat. Elsőként a Visztula menti gótika vöröstégla homlokzataiban és a kerámia használatában, majd ezzel szinte egy időben a reneszánsz helyi változatát képviselő Zsigmond-stílus magas párkányzataiban és árkádos udvaraiban vélték felfedezni a nemzeti jelleget. A lengyel neobarokk a vidéki szakrális építészetre alapozódott.¹³

¹⁰ KEMÉNY MÁRIA: A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei, 1861. Katalógus és források. Budapest, 1996. MTA Művészettörténeti Kutatóintézete, 7–11.

¹¹ Idézi: KESERÜ 2010. 232.

¹² Idézi: MORAVÁNSZKY ÁKOS: Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában. Budapest, 1988. Corvina, 44.

¹³ BALUS, WOJCIECH: A zakopanei stílus és a lengyel nemzeti stílusról folytatott viták az építészetben és iparművészetben. In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: Keserü Katalin és Haba Péter. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 26.

Cseh- és Morvaországban a közös nevezőt a bécsi hatásoktól való megszabadulásban lelték meg. Prágában már az 1860-as években megjelent a nemzeti neoreneszánsz stílus, amely a helyi reneszánsz palotaépítészet sgraffito-díszes, oromfalas példáira támaszkodott. Ennek egyik első, megvalósult alkotása Ignác Ullmann prágai Nőiskolája volt.¹⁴ A századfordulón a cseh neoreneszánsz színes építésze könnyen magába olvasztotta a szecesszió motívumait. Ehhez hasonlóan Antonín Balšánek úgy vélekedett, hogy a homlokzatot sgraffitoval díszítő cseh reneszánsznak, mint az önálló Csehországot jelképező stílusnak a modernizmussal való ötvözése adhatja az alapot a külföld művészetétől való elkülönülésre.¹⁵

Az ornamentika megújítása

A század közepétől a nemzeti stíluskeresés során az ornamentikára helyeződött a hangsúly. A bevezetőben már említett népi-nemzeti irányzat során az építészeti formanyelv megújításához a népművészetből merítették az ihletet, amely a kortársak szerint megőrizte ősi, nemzeti voltát. Közép-Európában a gazdasági lemaradás következtében a 19. század második felében még kézzelfoghatóan jelen volt a népművészet. Ekkor született meg a felismerés, hogy a fejlettebb országok tárgyi világának művészi színvonala elmarad a fejletlenebbekétől. Angliában John Ruskin tanítványa, William Morris, aki a gépesítést tartotta a művészet legfőbb problémájának, antikapitalista mozgalmával, az Arts and Crafts Movement-tel a kézművességhez való visszatérésben látta az új szépségeszmény kulcsát.¹⁶ A népművészeti tárgyak gyűjtése, kutatása az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1873-as bécsi világkiállításához kapcsolódóan kezdődött meg. A bécsi világkiállítás egyik központi témája a lakáskultúra és a lakásviszonyok voltak, amelyen belül a parasztság otthona is megjelent. A világkiállítás néprajzi falujában különböző nemzetiségek parasztházai, a nemzeti háziipar keretében pedig az első magyar néprajzi gyűjtemény került bemutatásra.¹⁷ A kiállítás hatására Kalotaszegen megszervezték a háziipar működését: a

¹⁴ MORAVÁNSZKY ÁKOS: Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918. Budapest, 1998. Vince Kiadó, 184–185.

¹⁵ BALŠÁNEK, ANTONÍN: Modernizmus avagy nemzeti irányzat? In: *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti íráások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERÜ KATALIN és HABA PÉTER. 2005. Budapest, Ernst Múzeum, 78–81.

¹⁶ PAMER NÓRA: Art nouveau a belga építészetben. Budapest, 1979. Műszaki Könyvkiadó, 20–28.

¹⁷ LACKNER 2004. 104–105.

falú asszonyainak hímzéseit Gyarmathy Zsigmondné, a helyi református pap felesége nemzetközi kiállításokra juttatta el, ami elismerést és újabb megrendeléseket eredményezett.

A formáit a népművészetből merítő nemzeti stílus egyszerre adott lehetőséget a szecesszió idején a történelmi stílusoktól való megszabadulásra, és az idegen (német, osztrák) hatásoktól való megtisztulásra. A leplezetlen őszinteségű népművészet sok közös vonást mutat a modern építészettel, úgy mint az építőanyag tulajdonságaiból fakadó szerkezetet és az építés módjából következő ornamentikát. Mindezen túl ezt a törekvést a művészet demokratizálódásaként is felfoghatjuk, hiszen ihletforrása egy alsóbb rendű réteg művészetében rejtett.¹⁸

A soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában a nemzeti formát kereső értelmiségiek meghatározták azt a hegyvidéki területet, amit a nehéz megközelíthetőség és az elzártság miatt a nemzeti identitás bölcsőjének tekintettek. Ilyen mítoszokkal teli vidék volt Galíciában Zakopane, Cseh- és Morvaországban Slovákó, Magyarországon Kalotaszeg.

Lengyel és szlovák nemzeti stílustörekvések

A lengyel nemzeti stílus már korábban említett jelöltjeinél sikeresebbnek bizonyult az ún. Zakopane-stílus. A Tátra-hegység parasztházaiban már a 19. század elején felfedezték a „pogány karakterét megőrző ősi, szláv szellemet”, amit nem rontottak meg a nyugati civilizáció ártó hatásai.¹⁹ Stanislaw Witkiewicz festő és kritikus 1886-ban járt először Zakopanében, majd 1890-ben le is telepedett a kis hegyi faluban. Witkiewicz azt feltételezte, hogy a Tátra lábánál fekvő tájegység, az ún. Podhale pásztorkodással foglalkozó lakóinak, a guráloknak a kunyhói megőrizték az építészet Piast-kori, ősi lengyel formáit. A Zakopane-stílus a „valódi lengyel lélekből” táplálkozó podhalei építészetre, tárgykultúrára és díszítőmotívumokra alapozva tett kísérletet a nemzeti stílus megteremtésére.

Witkiewicz több villát is tervezett Zakopanében, elsőként a Kolibát, a Tátráért rajongó ukrainai Zygmunt Gnatowski számára, 1893-ban a „Pe-pita” villát, majd 1897-ben a Pod Jedlamit. Ezek közös jellemzői a rusztikus kő alapépítmény, a rönkfából épült falak, magas tetők, verandák, erkélyek,

¹⁸ KESERÜ KATALIN: Az építészeti gondolkodás átalakulása a 19–20. század fordulóján Közép-Európában. In: *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERÜ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 9–26.

¹⁹ MORAVÁNSZKY 1988. 150–153.

fedett lépcsők, tetőablakok, az oromfalon megjelenő felkelő nap motívuma. A gurál ház jellegzetessége volt a tető alatti kiálló fríz, a warsolka, a tetőgerinc végeit díszítő pazdur, a faszegekkel díszített íves ajtó, a belsőben a gazdagon faragott mestergerenda.²⁰ A díszítések egy része az anyag természetéből és az építés módjából fakadt. Az összehatásban nagy szerepe volt a színeknek is. A zakopanei faépítészetet két szín jellemezte: a fa természetes színe, amit bearanyoztak a napsugarak, illetve a szürke, amely a fal alsó részeinek kövein és a zszindelytetőn jelentkezett.²¹ A Zakopane-stílus lényege nem az egyedi formák keresésében, hanem egy közös motívumkincs kialakításában ragadható meg, mely a historizmus mintakönyvei helyett az anyagok tulajdonságaira alapozódott. Mindemellett a zakopanei házak azt is bebizonyították, hogy a népi építészetből merített formák alkalmasak mind az esztétikum, mind a kényelem iránti igények kielégítésére. A Tatra-vidék faépítészetében nemcsak a középkori lengyel háztípus formáit látták meg, de a nemes vadembernek a felvilágosodás óta elterjedt mítoszáét is, mely Svájcából terjedt el egész Európában a svájci ház divatjával együtt.

Witkiewicz kezdeményezése egyre több követőre talált.²² A nehezen megközelíthető kis hegyi faluból hamarosan olyan hely lett, ahol évente három hónapra a lengyel értelmiség nagy része összegyűlt.²³ Zakopane nemcsak kedvelt üdülőhellyé, de a nemzeti romantikus mozgalom szellemi központjává is vált, mely a Zakopane-stílus terjesztése mellett Lengyelország politikai

²⁰ MATLAKOWSKI, WLADYSLAW: A Podhale népi építészete (részletek). In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERŐ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 32–33.

²¹ WITKIEWICZ, STANISLAW: A zakopanei stílus – II. rész: Az ácsmesterség (részletek). In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERŐ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 61.

²² Első látogatásával egy időben a Dembowski házaspár a gurál tárgyi kultúra darabjait gyűjtve mentette meg az enyészettől a régi bútorokat, edényeket; letéve egy gurál néprajzi múzeum alapjait. Radzikowski 2005. 40. 1892-ben jelent meg Wladyslaw Matlakowski A Podhale népi építészete című műve, amelyben a gurál lak tájolasát és nyílásait a földrajzi és időjárási viszonyokkal, díszítését pedig a fa természetéből és az építés módjával összefüggésben mutatta be. KESERŐ KATALIN: A századforduló. Kijárat Kiadó, Budapest, 2007. 193.

²³ EKIELSKI, WLADISLAW: Zakopane (részletek). In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERŐ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 36–37.

függetlenségének kivívását is programjává tette. A századfordulót követően azonban a Zakopane-stílust egyre többen csak regionalizmusnak tartották, az építészek egy csoportja pedig vitatta, hogy a gurál faház formáit más vidékeken, illetve más építőanyagokból is meg lehetne valósítani. Eközben nemcsak újabb nemzeti áramlatok jelentkeztek, de a néprajztudósok egyre inkább azt hangoztatták, hogy más népcsoportok, mint például a mazurok vagy a kurpok művészete semmivel sem alacsonyabb rendű a gurálnál.

Maga Witkiewicz is megemlítette, hogy a podhalei háztípusnak vannak közös vonásai a morvaországi cseh építészettel. A Zakopane-stílushoz hasonló épületeket tervezett a szlovák Dušan Jurkovič, aki szintén a Kárpátok boronafalas, zsindelytetős háztípusából merített építészetéhez ihletet. Jurkovič már bécsi tanulmányai során megismerkedett a tiroli építészettel jellegzetességeivel, valamint Camillo Sitte építészettelméletével, mely az építőanyagok tudatos használatát, és a környezet pszichikai befolyásának figyelembe vételét hirdette. Nagy hatást gyakorolt rá Blažej Bulla szlovák építész munkássága is, aki a szlovák népi építészeti motívumaiból merített ihletet.²⁴ Brünnben letelepedve érdeklődése a cseh és a szlovák népművészet kutatása felé fordult, melynek eredményeit több kötetben publikálta. A Kárpátok építészetéből leginkább a festői tetőmegoldást vette át, míg az alaprajzok kialakításánál az angol vidéki házak építészetének hatására a központi hall köré szervezte a többi helyiséget. Bár Jurkovičra a korszak első számú szlovák építészeként tekintettek, a szakolcai Gazdasági Fogyasztási Egyesület székházán kívül az összes terve Cseh- és Morvaországban valósult meg.²⁵

A nemzeti stílus Magyarországon

Magyarországon Széchenyi Istvánnak a nemzeti stílus megteremtését felvető gondolatát az 1860-as években Feszli Frigyes próbálta meg átültetni a gyakorlatba. Feszli Frigyesnek a nemzeti stílus kidolgozására tett kísérlete három irányból táplálkozott: egyrészt a paraszti világ motívumaiból, másrészt a bizáncinak nevezett keleti mintákból, harmadrészt pedig a magyar lakóház ambitusából. Komárik Dénes szerint a nemzeti stílus kérdése Feszli

²⁴ BOŘUTOVÁ, DANA: Kommentár Dušan Jurkovič „Építőművészet egykor és ma” című cikkének margójára. In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERÜ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 112–113.

²⁵ BOŘUTOVÁ, DANA: “Dušan Samo Jurkovič.” Dušan Jurkovič 1868–1947. A pozsonyi Szlovák Nemzeti Galéria kiállítása az OMvH Magyar Építészeti Múzeumának rendezésében. Katalógus. Szerk.: Hadik András és Ritoók Pál. Budapest, 1995. 20–28.

alkotó eredetiségéből fakadt, amely megmaradt szervesen külsőségeknél, úgy mint a fő művén, a Vigadón megjelenő, a huszáregyenruháról átvett vitézkötés, a magyar viseletbe öltöztetett szoboralakok, magyar parasztféjes frízek, a tükör díszítéseként ábrázolt táncoló parasztfigurák. Mindez jól mutatja, hogy az építészetben is megtörtént a rendi-nemzetiből a nép-nemzeti szemléletre való áttérés.²⁶ Feszli tervezett magyar oszlopfőket, illetve magyaros emlékműterveket is készített, utóbbit a szűrös paraszttalaszok, illetve düledező, műromos forma jellemzik. Bár ez utóbbi által kifejezett pusztulás a neoabszolutizmus időszakára engedne következtetni, de mivel a rajzok az 1870-es években készültek, valószínűleg inkább a magyar stílus megteremtésének sikertelensége ihlette őket, ami a Vigadó építésének elhúzódnásából, a körülötte kialakult anyagi nézeteltérésekből és elképzeléseinek torzóban maradásából fakadt.²⁷

A Theofil Hansen osztrák építész által „kőbe faragott csárdás”-nak nevezett Vigadó síkszerű, geometrikus ornamentikájában a bizánci és az iszlám művészet hatása is megjelent.²⁸ A keleti motívumok a magyar építészetben mélyebb jelentéssel bírtak, mint a művészet megújításaként Európa-szerte alkalmazott orientalizmus. A magyarság keleti származását vallók a művészet terén is igyekeztek kimutatni a rokonságot. Ennek az eszmének a kidolgozója Huszka József rajztanár volt, aki előadásában és tanulmányaiban a magyar népművészet formakincsének a Turáni szasszanida művészettel való hasonlóságát fogalmazta meg. Huszka írásai nagy hatást gyakoroltak Lechner Ödönre (1845–1914), akire a magyar nemzeti formanyelv megteremtőjeként tekinthetünk. Lechner tudatosan kereste a Berlinben elsajátított historizmus béklyója alól való felszabadulás lehetőségeit. A magyar népművészet tanulmányozása elvezette az ázsiai népek művészetéhez, amellyel már két angliai útján is kapcsolatba került. Ennek legszebb példája az Iparművészeti Múzeum épülete, amelynek bejáratával kapcsolatban még Lechner is úgy nyilatkozott, hogy „egy kissé nagyon is indus nekem”.²⁹ Korabeli elemzők az épületet idegen fának nevezték ismerős ágak-

²⁶ KOMÁRIK DÉNES: Feszli Frigyes élete és művészi pályája. In: Feszli Frigyes. Válogatta és szerkesztette: Gerle János. Budapest, 2004. Holnap Kiadó, 13–23.

²⁷ KOMÁRIK DÉNES: Feszli Frigyes (1821–1884). Budapest, 1993. Akadémiai Kiadó, 105–106.

²⁸ MENDÖL ZSUZSANNA: A magyar formatörekvések és az ornamentika problémája építészetünkben. Építés-Építészettudomány, 1979/3–4. 414.

²⁹ LECHNER ÖDÖN: „Önéletrajzi vázlat.” *Lechner Ödön 1845–1914 emlékkiállítás a művész születésének 140. évfordulójára*. Szerk.: PUSZTAI LÁSZLÓ és HADIK ANDRÁS. Budapest, 1995. O.M.F. Magyar Építészeti Múzeuma, 9.

kal, amelynek „magját nyugatról hozta a szél, keleti szemmel lett beoltva és itthon hozta virágait.” Lechner stílusának a védjegyei: a pécsi Zsolnay gyárban készült mázas kerámia, a téglaszalag, a szűrátétszerű díszítő szegélyek alkalmazása a nemzeti identitást kifejező, ugyanakkor modern építészetet eredményeztek. A nemzeti stílus a tervpályázatokon azonban rendre alulmaradt a historizáló versenytársakkal szemben, így Lechner egyre kevesebbet tervezett. 1906-ban a *Művészet* oldalain fejtette ki ars poeticáját: *Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz* címmel.³⁰

Érdekes nézetkülönbség rajzolódott ki a nemzeti stílus kérdésében az Osztrák–Magyar Monarchia legjelentősebb magyar és osztrák építésze között. Lechner 1902-ben Szegeden tartott előadásában amiatt kritizálta a bécsi szecessziós építészetet, hogy az „minden népies és nemzeti vonatkozás nélkül” alkalmaz asszír formákat.³¹ Otto Wagner szerint ugyanakkor a magyar nemzeti stílusnak azért nincs létjogosultsága, mert a művészi kifejezésnek mindenhol azonosnak kell lennie, mivel az életmód és a kormányzati rendszer hasonló. Wagner 1915-ös budapesti látogatásakor kedvenc katonai hasonlatát használta, azt, amellyel néhány évvel korábban Ferenc Ferdinánd trónörökös nemcsak a modern építészet, de saját maga ellenségévé is tette. „A hatalmas hadseregek, hadihajók, repülőgépek és a célt 16 kilométeres távolságból is eltaláló ágyúk korában a világ, és természetesen a művészek meg vannak győződve arról, hogy a szépség legfontosabb kritériuma a célszerűség – egy egyszerű ágyú, ha célba talál, szebb, mint a díszesebb, amelyik mellé lő.”³² Azt, hogy Wagnert nem érdekelte a nemzeti építészet, az osztrák identitás hiányával magyarázták. A magyar építészek szerint „Ausztiria nem nemzet, hanem kis német tartományok politikai konglomerátuma, és ezért az országnak nincsenek gyökerei, melyek a nemzeti kultúrát táplálhatnák.”³³ Német kezdeményezésre Ausztriában is volt azért halvány jele a népművészet hatásának. A helyi, regionális alapokat hangsúlyozó, a technikai haladással és városiasodással szembe helyezkedő Heimatkunst (Heimat = szülőhaza) bécsi képviselője, Joseph August Lux már 1902-ben a parasztház „nyílt becsületességéről”, „varázslatos ottho-

³⁰ LECHNER ÖDÖN: „Magyar forma nem volt, hanem lesz.” *Lechner Ödön 1845–1914 emlékkiállítás a művész születésének 140. évfordulójára*. Szerk.: PUSZTAI LÁSZLÓ és HADIK ANDRÁS. Budapest, 1995. O.M.F. Magyar Építészeti Múzeuma, 12–16.

³¹ MORAVÁNSZKY 1988. 144.

³² MORAVÁNSZKY 1998. 199–200.

³³ MORAVÁNSZKY 1998. 200.

nosságáról” cikkezett, majd 1904-ben megalapította a mozgalom lapját, a *Hohe Warte* (Magaslati őrhely) folyóiratot.³⁴

A két építész, Wagner és Lechner gyökeresen eltérő intencióit egyedül Medgyaszay Istvánnak sikerült összhangba hoznia. Az Otto Wagner mesteriskolájában végzett Medgyaszay a vasbeton első hazai alkalmazójaként a modern irányzat, míg kalotaszegi gyűjtőútja hatására a faépítészet áttört elemeit idéző ornamentikájával, szimbolikus elemekkel gazdagított építészetével a nemzeti formanyelv követőjeként egyszerre tűnik fel.³⁵

Lechner Ödön stílusának számos követője és még több utánzója akadt. Gerle János szerint az eszmei követők Lechnernek az építészetet megújító eszméjéhez kapcsolódtak, amely az anyagok-szerkezetek követelte új formát és azok nemzeti jellegét hangsúlyozta. A formai követők Lechner stílusát, annak motívumait utánozták.³⁶ Lechner legegényibb követői közé tartozott Márkus Géza, akinek kecskeméti Cifraháza Moravánszky Ákos szerint inkább agyagból gyúrtnak, mint építettnek tűnik, és ezzel az alföldi fazekasművesség szelleméhez kapcsolódik. A korai modern építészet kiemelkedő alakjainak (Lajta Béla, Vágó József) építészetében is meghatározó volt, hogy pályájuk kezdetén dolgoztak Lechner műtermében.

A nemzeti stílus igazán az alföldi városokban vált népszerűvé: ott, ahol „a parasztpolgárokhöz nagyon közel állt annak népművészetből származó ornamentikája.” Előszeretettel alkalmazták a kevert nemzetiségű területeken is, mert „a kulturális asszimiláció közvetett, de hatásos eszközének tartották”.³⁷ A dunántúli városokban ugyanakkor nem tudott meggyökeresni. Ezt jól példázza a pécsi városháza tervpályázata is, ahol a magyaros tervvel induló Fülöp Károly művével kapcsolatban a zsűri megjegyezte, hogy a stílus miatt az épület drága, ráadásul nem illik a városképbe.³⁸

A 20. század elején a fiatalabb építésznemzedék is elfordult a „mészkalács szecessziótól”. Lechner tévedésének tartották, hogy a népmű-

³⁴ MORAVÁNSZKY 1998. 202–206.

³⁵ MEDGYASZAY ISTVÁN. (*Az építészet mesterei*) Válogatta és összeállította: POTZNER FERENC. Budapest, 2004. Holnap Kiadó.

³⁶ GERLE JÁNOS: A Lechner követőkről. In. *Lechner Ödön 1845–1914. Emlékkiállítás a művész születésének 140. évfordulójára*. A katalógust szerkesztették: PUSZTAI LÁSZLÓ és HADIK ANDRÁS, Bp., 1985. OMF Magyar Építészeti Múzeuma, 74–82.

³⁷ SÁRMÁNY-PARSONS ILONA: Magyarországi városházépületek a századfordulón. In. *Történeti Tanulmányok*. Debrecen, 1994. A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa, 59–63.

³⁸ PILKHOFFER MÓNika: Pécs építésze a századfordulón (1888–1907). Pécs, 2004. Pro Pannonia, 195.

vészetből csak az ornamentikát vette át, és applikálta városi architektúrái homlokzatára, és nem magából a népi építészetből indult ki. A 20. század első évtizedében a művészek körében népszerűvé váltak a Kalotaszegre, a „kis ruskini föld”-re vezető erdélyi tanulmányutak. A gyűjtőutak eredményei beépültek a Lechner törekvésein túllépő építészek terveibe. A Marosvásárhelyen letelepedő Toroczkai Wigand Edének alig maradtak meg napjainkra a művei, így a nemzeti romantikaként meghatározható stílusának népszerűsítésében nagy szerepet játszottak a székely falu művészetéről írt és saját rajzaival illusztrált könyvei, illetve olyan rangos építészeti folyóiratokban, mint a *Der Architekt* és a *The Studio* lapjain közölt rajzai. Bútor- és enteriőrtervezőként is jelentőset alkotott, a paraszti tárgykultúra hatását mutató műveivel az 1900-as évek első évtizedének világkiállításain nemzetközi sikereket ért el. Toroczkai nemcsak a népi építészetből merített, de az angol Voysey és Baillie Scott célkitűzéséhez hasonlóan terveiben egy funkcionális, logikus szerkezetű és eredeti modern nemzeti építészet létrehozására törekedett, melynek formái és konstrukciója az anyagokból és a hely szelleméből erednek.³⁹

Toroczkai a népművészet székelyföldi tanulmányozásakor találkozott a gödöllői művésztelep alkotóival, és lett a csoport tagja. A századforduló életmódreformjaihoz kapcsolódó, a szőnyegszövésre alapozott művésztelep szellemisége a morrisi elvek mellett a skandináv romantikát, Lev Tolsztoj ideáit, sőt szocialista eszméket is ötvözött. A telep művészei illusztrálták Malonyay Dezső ötkötetes munkáját, *A magyar nép művészetét*.⁴⁰ Érdekes, hogy sem a turanizmushoz közel került gödöllői művészek (Nagy Sándor, Kőrösfői Krisch Aladár), de Vágó Pál festőművészen kívül gyakorlatilag egyetlen művész sem lett tagja az 1910-ben alapított Turáni Társaságnak.⁴¹

Toroczkaihoz hasonlóan nagy hatást gyakorolt az erdélyi népi építészet Kós Károly művészetére, aki a Műegyetemen 1907-ben végzett, Fiatalok néven ismert építészcsoporthoz lett a szellemi vezére. Kós erről így írt: „be kell fűrnünk a lelkünket ebbe a földbe, amelyre építeni akarunk...Ezért akarom élni e gyönyörű magyar nép életét, álmodni az ő álmait, ezért akarok úgy gondolkodni, mint ő, érezni tudni, mint ő és emlékezni tudni, mint ő.

³⁹ KESERÜ KATALIN: *Toroczkai Wigand Ede. (Az építészet mesterei)* Budapest, 2007. Holnap Kiadó.

⁴⁰ A gödöllői művésztelepről bővebben lásd: GELLÉR KATALIN – KESERÜ KATALIN: *A gödöllői művésztelep*. Budapest, 1987. Corvina.

⁴¹ ABLONCZY BALÁZS: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, 2016. Jaffa.

Mert ez az érzés, gondolat, emlékezés benne van a cselekedetében ... mikor a templomát, a házát, csűrét építi.”⁴² Kós Károly saját háza, a Sztánán 1910-ben emelt Varjúvár tervezésekor a székely építészetből indult ki, melyet megfogalmazása szerint „alaprajzban a zártság és egység, felépítésben az egyszerű nagyvonalúság, szinte minden díszítés mellőzése, a szerkezeti szükségesség kihangsúlyozása és a felületek és nyílások viszonyából adódó monumentalitás”⁴³ jellemez. Művészetében a népi építészet mellett felfedezhető az angol és a finn építészet, elsősorban Eliel Saarinen hatása. A Fiatalok legnagyobb jelentősége abban az érzékenységekben fogható meg, amivel az épületeiket a környezetükbe illesztették. Kérdéses volt ugyanakkor, hogy az alapvetően falusi lakóházak tervezése során kikristályosodott elvek és formák alkalmazhatók-e városi környezetben, illetve középületeken? Budapest kozmopolita polgársága nem is vált a Fiatalok megrendelőivé, de a tízes évek elején a Wekerle Sándor miniszterelnök nevével fémjelzett állami munkáslakótelep⁴⁴ és a Bárczy István polgármestersége idején kibontakozott iskola- és kislakás építési program biztosított munkalehetőséget a számukra.⁴⁵

Bár az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a független nemzetállamok megszületése, majd a modern építészet térhódítása egy időre levették a napirendről a nemzeti stílus kérdését, a két világháború közt az art deco stílusán belül Magyarországon újult erővel jelentkezett a népies, nemzeti irány.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABLONCZY BALÁZS: Keletre magyar! A magyar turanizmus története. Budapest, 2016. Jaffa.
- BALUS, WOJCIECH: A zakopanei stílus és a lengyel nemzeti stílusról folytatott viták az építészetben és iparművészetben. In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: Keserü Katalin és Haba Péter. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 26–31.

⁴² MORAVÁNSZKY 1998. 217–218.

⁴³ PÁL BALÁZS: Kós Károly. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó, 21.

⁴⁴ NAGY GERGELY: Kertvárosunk, Wekerle. Budapest–Veszprém, 1994. Magyar Képek Kft. – F. Szelényi Ház.

⁴⁵ ERDEI GYÖNGYI: A mintaadó polgármester. Bárczy István beruházási programja. *Buda-pesti Negyed* 1995/3. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00008/erdei.htm> (2017.04.29.)

- BALŠANEK, ANTONÍN: Modernizmus avagy nemzeti irányzat? In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERÜ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, Ernst Múzeum, 2005. 78–81.
- BOŘUTOVÁ, DANA: “Dušan Samo Jurkovič.” Dušan Jurkovič 1868–1947. A pozsonyi Szlovák Nemzeti Galéria kiállítása az OMvH Magyar Építészeti Múzeumának rendezésében. Katalógus. Szerk.: HADIK ANDRÁS és RITOÓK PÁL. Budapest, 1995. 7–63.
- BOŘUTOVÁ, DANA: Kommentár Dušan Jurkovič „Építőművészet egykor és ma” című cikkének margójára. In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERÜ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 112–113.
- EKIELSKI, WLADISLAW: Zakopane (részletek). In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERÜ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 36–39.
- ERDEI GYÖNGYI: A mintaadó polgármester. Bárczy István beruházási programja. *Budapesti Negyed* 1995/3. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00008/erdei.htm> (2017.04.29.)
- F. DÓZSA KATALIN: A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar. In. *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Szerk.: HOFER TAMÁS. Budapest, 1996. Magyar Nemzeti Múzeum – Balassi Kiadó, 155–165.
- GELLÉR KATALIN–KESERÜ KATALIN: A gödöllői művésztelep. Budapest, 1987. Corvina.
- GERLE JÁNOS: A Lechner követőkről. In. *Lechner Ödön 1845–1914. Emlékkiállítás a művész születésének 140. évfordulójára*. A katalógust szerkesztették: PUSZTAI LÁSZLÓ és HADIK ANDRÁS, Bp., 1985. OMF Magyar Építészeti Múzeuma, 74–82.
- GYÁNI GÁBOR: Nemzetelméletek és a történetírás. In. *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép*. A katalógus szerkesztette: Király Erzsébet–Róka Enikő–Veszprémi Nóra. Budapest, 2010. Magyar Nemzeti Galéria, 11–27.
- KEMÉNY MÁRIA: A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei, 1861. Katalógus és források. Budapest, 1996. MTA Művészettörténeti Kutatóintézete.
- KESERÜ KATALIN: Az építészeti gondolkodás átalakulása a 19–20. század fordulóján Közép-Európában. In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERÜ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 9–26.
- KESERÜ KATALIN: A századforduló. Budapest, 2007. Kijarat Kiadó.
- KESERÜ KATALIN: Toroczkai Wigand Ede. (Az építészet mesterei) Budapest, 2007. Holnap Kiadó.

- KESERÜ KATALIN: Az építészet és iparművészet nemzeti keretei. In. *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép*. A katalógus szerkesztette: KIRÁLY ERZSÉBET–RÓKA ENIKŐ–VESZPRÉMI NÓRA. Budapest, 2010. Magyar Nemzeti Galéria, 227–247.
- KISBÁN ESZTER: Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, a pörkölt, a paprikás. (Életmód és tradíció 4.) Budapest, 1989. MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- KOMÁRIK DÉNES: Feszl Frigyes (1821–1884). Budapest, 1993. Akadémiai Kiadó.
- KOMÁRIK DÉNES: Feszl Frigyes élete és művészi pályája. In. Feszl Frigyes. (Az építészet mesterei) Válogatta és szerkesztette: Gerle János. Budapest, 2004. Holnap Kiadó.
- LACKNER MÓNICA: Az első magyar néprajzi gyűjtemény: a magyar népi kultúra prezentációja az 1873-as bécsi világkiállításon. In. *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Szer.: F. DÓZSA KATALIN. Budapest, 2004. Budapesti Történeti Múzeum, 101–108.
- LECHNER ÖDÖN: „Önéletrajzi vázlat.” *Lechner Ödön 1845–1914 emlékkiállítás a művész születésének 140. évfordulójára*. Szerk.: PUSZTAI LÁSZLÓ és HADIK ANDRÁS. Budapest, 1995. O.M.F. Magyar Építészeti Múzeuma, 6–11.
- LECHNER ÖDÖN: „Magyar forma nem volt, hanem lesz.” *Lechner Ödön 1845–1914 emlékkiállítás a művész születésének 140. évfordulójára*. Szerk.: PUSZTAI LÁSZLÓ és HADIK ANDRÁS. Budapest, 1995. O.M.F. Magyar Építészeti Múzeuma, 12–16.
- Magyar kódex. Főszerk.: SZENTPÉTERI JÓZSEF. Budapest, 2000–2001. Kossuth Kiadó és Enciklopédia Humana Egyes.
- MATLAKOWSKI, WLADYLAU: A Podhale népi építésze (részletek). In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERÜ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 32–35.
- MEDGYASZAY ISTVÁN. *(Az építészet mesterei)* Válogatta és összeállította: POTZNER FERENC. Budapest, 2004. Holnap Kiadó.
- MENDÖL ZSUZSANNA: A magyar formatörekvések és az ornamentika problémája építészetünkben. *Építés-Építészettudomány*, 1979/3–4. 409–460.
- MORÁVÁNSZKY ÁKOS: Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában. Budapest, 1988. Corvina.
- MORÁVÁNSZKY ÁKOS: Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918. Budapest, 1998. Vince Kiadó
- NAGY GERGELY: Kertvárosunk, Wekerle. Budapest–Veszprém, 1994. Magyar Képek Kft.–F. Szelényi Ház.
- PAMER NÓRA: Art nouveau a belga építészetben. Budapest, 1979. Műszaki Könyvkiadó.
- PÁL BALÁZS: Kós Károly. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó.

- PILKHOFER MÓNICA: Pécs építészete a századfordulón (1888–1907). Pécs, 2004. Pro Pannonia.
- SÁRMÁNY-PARSONS ILONA: Magyarországi városházépületek a századfordulón. In. *Történeti Tanulmányok*. Debrecen, 1994. A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa, 53–70.
- SISA JÓZSEF: A magyar klasszicizmus. Budapest, 2006. Corvina.
- SZÉCHENYI ISTVÁN: Buda-pesti por és sár. Sajtó alá rendezte: FENYŐ ERVIN. Budapest, 1995. Balassi Kiadó.
- WITKIEWICZ, STANISLAW: A zakopanei stílus – II. rész: Az ácsmesterség (részletek). In. *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: KESERÜ KATALIN és HABA PÉTER. Budapest, 2005. Ernst Múzeum, 60–67.

SZAMBOROVSKYNÉ NAGY IBOLYA

„POLITIKAI KÖZSÉG MINT ERKÖLCSI TESTÜLET.”

KÖZÖSSÉGI ÉPÍTKEZÉS NAGYBEREGEN A DUALIZMUS ALKONYÁN

Pierre Nora szerint: „Az emlékezet maga az élet, melyet mindig élő csoportok hordoznak, ezért folyamatosan változik; ki van téve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, ... bárki kényére-kedvére használhatja és manipulálhatja”.¹ Vagyis nem csak az egyén, de a közösségi emlékezet is csálhat, becsaphat bennünket és másokat is. Megdöbrentő azt megtapasztalni a saját bőrünkön, hogy egy közösségben elfelejteneink dolgokat, vagy teljesen másképpen emlékeznek rá, mint ahogyan vagy amikor az valójában megtörtént, attól függően, épp milyen korszak, időszak követte az adott kérdéshez kapcsolódó időt.

E fenti elméleti kifejtés testet öltésének voltam tanúja, amikor Nagyberég település két legrégebbi középületének építési idejét, körülményeit próbáltam a helyi lakosok tudására, emlékezetére alapozva feltárni. E két középület (a református parókia és az egykori református felekezeti elemi népiskola) építtetésének idejét mindegyik idős, 80-as éveiben járó helyi lakos a csehszlovák időszakra tette. „Így hallottuk, így tudjuk” – hangzott a kijelentés. Pedig mindegyik épületet a falu politikai közössége építtette még az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben. S ezt a téves emlékezeti időt vették át aztán a későbbi szovjet, most pedig az ukrán helytörténetírók, turisztikai kiadványok szerzői is. Ezt a tévedést hivatott felszámolni kutatásom eredményeként az alábbi tanulmány.

Bevezetés. A község a korszakban

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés máig a magyar történetírás (egyben politikai gondolkodás) egyik széleskörűen vitatott kérdése maradt. Van, aki a Szent István-i államalapítás nagyságához mérte, s van aki, mint például Bibó István, „hazugságnak és öncsalásnak” nevezte, mivel „a megegyező feleket nem a célok és tervek, hanem a félelmek és aggodalmak közössége hozta össze”, amely aztán zsákutcába vezette az egész magyar fejlődést.² Ám akik nemcsak a nemzeti, de a nemzetközi történetírást is figyelemmel követik, azok jelenleg azt állítják: akkoriban ez reális kompromisszum volt, persze a maga fény- és árnyoldalaival egyetemben.³ Nyertese volt azonban

¹ NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között – a helyek problematikája. In. uő. *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 14.o.

² BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem. In. uő.: *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 583. és 587.o.

³ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 17.o.

ennek a fura államalakulatnak a magyar gazdaság, mivel a tisztán agrár-jelleget egyre inkább a mezőgazdasági termékek feldolgozása, illetve az élelmiszeripar erőteljesebbé válása határozta meg.

A térségben, ahol Nagyberég található (akkor északkeleti Felvidék, jelenleg Kárpátalja) viszont alig változott valami, mivel ipar szinte nem települt ide. Ám ennek ellenére, az átalakulásnak bizonyos jelei itt is fellelhetők voltak, bár a tradicionális agrárvilág szinte változatlan arcát mutatta erre felé.

A település politikai életét az 1871. évi XVIII. tc. foglalta keretbe, amit aztán részlegesen az 1886. évi XXII. tc-ben megfogalmazott új törvény reformált meg. Valójában Nagyberég ekkor olyan település volt, amely az 1871:XVIII. tc. 1.§ b pontja szerinti kategóriába tartozott, vagyis: „*nagy községek (mezővárosok és nagy faluk), melyek rendezett tanácscsal nem bírnak ugyan, de a törvény által rájuk ruházott teendőket saját erejükből teljesíteni képesek.*”⁴ E törvény további részei szerint: „*A község a törvény korlátai között önállóan intézi saját belügyeit... Közigazgatási ügyekben a községek felelősségi hatósága első fokban a törvényhatóság, második fokban a kormány.*”⁵ Ez utóbbiak szerint a községek lakosai maguk választották bírójukat, esküdtjeiket, adószedőiket, gazdájukat, árvagondnokukat és jegyzőjüket, vagyis előjáróikat. Ezen előjárók feladatait a szabályrendelet pontosan és részletesen felsorolta. Ebből következett, hogy az előjárók voltak a községi vagyron kezelői is, ám a bírónak és a gazdának minden évben a szolgabíró jelenlétében kellett számot adnia, s a költségvetését is be kellett terjeszteni a megye törvényhatósága elé jóváhagyás végett.⁶ Érdekes és fontos momentum volt azonban, hogy a dualizmus idején a község belső ügyei-be minden nagykorú, 20. életévét betöltött állampolgár illetékes volt, aki tulajdonnal rendelkezett, legalább két éve fizetett föld- és házjövendelmi vagy személyes adót, vagyis a nők is. A község volt az egyetlen szint a dualizmus egész rendszerében, ahol a nők választójoggal rendelkeztek,⁷ s csak a bűnözőket zárták ki az aktív választójog gyakorlásából. A bíró mellett a jegyző

⁴ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5484> (2017-11-14)

⁵ Uo., 2–3. § szövegei

⁶ Az éves beszámolókat a megyei törvényhatóság előtt ejtették meg, amelyekről a mai napig fellelhető források találhatóak a KTÁL Beregszászi Részlegén elérhető *Beregvármegye Hivatalos Lapja* megfelelő számaiban.

⁷ KOZÁRI MÓNICA: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2005. 208.o.

volt a második legfontosabb elöljárósági tag, ám – előzővel ellentétben – ő nem kapott fizetést, állása a lakosságtól függött, bármikor elbocsáthatták.

1. táblázat. Nagyberég kereső lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása az 1900. és 1910. évi népszámlálás adatai alapján

	1900-ban ⁸	1910-ben ⁹
<i>Lakosság összesen, ebből:</i>	1.977	2.133
<i>Kereső, ebből:</i>	1.037	1.047
<i>Mezőgazdaságban</i>	921	904
<i>Őstermelő</i>	1	4
<i>Iparban</i>	54	60
<i>Kereskedelemben</i>	17	19
<i>Közlekedésben</i>	13	11
<i>Közfoglalkoztatásban</i>	16	19
<i>Véderő</i>	-	2
<i>Házi cseléd</i>	7	13
<i>Kisbirtokos (10 hold fölött)</i>	197	113
<i>Kisbirtokos napszámos (10 hold alatt)</i>	15	126
<i>Mezőgazdasági cseléd</i>	57	61
<i>Mezőgazdasági munkás</i>	289	262
<i>Egyéb</i>		

„A község az önkormányzat jogát képviselőtestülete által gyakorolta” – szövege az 1871:XVIII. tc. 34. §-a. Az elöljáróságot képviselőtestületnek nevezték és tagjait (a jegyző kivételével) kis és nagy községekben három

⁸ A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK 1900. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁSA. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1904. II. Részletes kimutatások. 1. A foglalkozási statisztika fontosabb adatai községenként. I. Magyarország. 434–435.o. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_02/?pg=499&layout=s&query=nagyberég (2017-11-10)

⁹ A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAINAK 1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁSA. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913. II. Részletes kimutatások. 1. A foglalkozási statisztika fontosabb adatai községenként. I. Magyarország. 430–431.o. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_02/?pg=509&layout=s&query=nagyberég (2017-11-10)

évre választották.¹⁰ A községi képviselők számát a népesség száma szabályozta, t. i. minden 100 lélek után egy képviselőt választhattak. A választott és nem választott képviselők összes száma azonban kis községekben 10-nél kevesebb, 20-nál több, nagy községekben 20-nál kevesebb, 40-nél több nem lehetett.¹¹ A tárgyalt korszakban Nagyberég lakossága kétezer fő körül mozgott (pontos adatokat lásd 1. táblázatban), s a nagyközségi kategóriába tartozott, tehát képviselőtestülete 10 és 20 fő között lehetett.

A korabeli hivatalos népszámlálások adatai szerint Nagyberegen 1900 és 1914 között nem éltek sem nagy-, sem középbirtokosok, mivel a falu már a XV. századtól a munkácsi uradalom része volt, s „*azon községekhez tartozott, ahol úrbériség nem létezett*”.¹² Az említett összeírások szerint a faluban csak 2–50 kataszteri holddal rendelkező kisbirtokosok (inkább törpebirtokosok) éltek és gazdálkodtak. Tehát úgynevezett tehetős jötevője nem volt az egykori mezővárosnak. A kisbirtokosok mellett napszámosok (föld nélküli parasztok), mezőgazdasági munkások és cselédek éltek, illetve pár iparos, kereskedő és fuvaros család, és még ennél is kevesebb közszolga élt.

A közösségi építkezésekről

Ahogyan a fent említett 1871:XVIII. tc. 2. §-ában le volt fektetve, „*a község a törvény korlátai között önállóan intézi saját belügyeit*”, de kötelességei közé tartozott a községi iskolákról és más rokon intézetekről történő gondoskodás.¹³ Nagyberegen nem községi, hanem református felekezeti iskola működött, amit annak alapításától kezdve 1842-ig teljes mértékben a helyi egyházközség tartott fenn. Jelen településnél a lakosság 98,03%-a magyar anyanyelvű volt és 1,78%-a rutén, valamint 0,19% német anyanyelvűt regisztráltak 1910-ben.¹⁴ A 2133 fő közül 1806 volt református felekezetű, ami a falu lakosságának 84,67%-át tette ki.¹⁵ Tehát amikor a felekezeti iskoláról beszélünk, akkor az valójában majdnem a teljes lakosságot lefedte.¹⁶ Viszont az iskolán kívül ide tartoztak még a közösség által használt épüle-

¹⁰ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. 70. §. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5484> (2017-11-14)

¹¹ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. 37. §

¹² Bereg (vegyes tartalmú hetilap), 4. évfolyam, 18. szám, 1877. május 6. 70.o.

¹³ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. 32. § f pontja szerint.

¹⁴ Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996. 172.o.

¹⁵ Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996. 87. és 150. o.

¹⁶ A fent említett időben a 84,67% református mellett élt még 6,89% izraelita, 3,75% római- és 4,59% görögkatolikus. Lásd: uo. 150.o.

tek, mint például a községháza vagy a községet szolgálók lakásai, mint a paplak, a köz- és körjegyzői, illetve a tanítói lakások.

Azokban a falvakban, ahol volt tehetős földbirtokos (akiket a köznyelvben gyakran a falu gazdájának és/vagy jótevőjének neveztek), az ilyen építkezéseket az esetek zömében azok kezdeményezték vagy támogatták. Ahogyan már említve volt, ilyen tehetős és befolyásos ember Nagyberegen nem élt, mert a falu és földjei a Schönborn–Buchheim-uradalomhoz tartozott (kivéve a faluközösségre hagyott erdő- és legelőterületeket, erről lásd később). Vagyis a közösségi építkezéseket, ebben az esetben, valóban a település közössége kezdeményezte a faluközösség számára és javára, ami rendhagyó esemény volt abban az időben. Utóbbit támasztja alá a tévesen máshová elkönyvelt értékpapír-biztosíték is, amelyről ugyancsak alább lehet majd olvasni.

A református parókia

A legkorábbi említést az épületről az 1808–1809-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben találunk ekképpen: „*A’ Parochialis Telek, melyen a’ Prédikátor lakik, a’ rajta való alkotmányokkal és épületekkel együtt fekszik a’ Tó felől való Házak Sorjában, a’ végiben való Szilvás, és Széna termő helyével együtt, a’ melly egészen a’ Nagy Tóig nyúl, és minden esztendőben tilalmas. Szomszédja Napkeletről Idősb Kováts Ferenc, Nap nyugotról Bálint István.*”¹⁷ Ám a jegyzőkönyv nem említette az épület keletkezésének korát, azt egy 1912-ben írt lelkészi levélből saccolhattuk meg, amely szerint 1792-ben épülhetett fából, sártapasztással ellátva.

Az igencsak szerény paplak első nagyobb renoválása Ferge József lelkész idején lett kezdeményezve. Ferge 1865 márciusában költözött Nagyberegre fiatal feleségével az akkor már beteges, idős apósához, Bereczky Józsefhez, társlelkésznek. A szűkös lakáshoz ekkor új kamra és pince épült, valamint egy kápláni szobát toldottak hozzá, a cselédházból pedig vendégszobát alakítottak ki. Az addig nyitott konyhát zárttá, meleggé tették, új csúrt és istállót húztak a portán, és a beomlott régi helyett egy új kutat is ásattak.¹⁸

¹⁷ „*Mellyet még az régi atyáink is birtanak*”. Bereg, Ugocsa és Közép-Szolnok református egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, Kollégiumi Levéltár, 2001. 118.o.

¹⁸ Mindezt Ferge József önéletrajzából tudhatjuk meg. Az önéletrajzot 1891. június 11-én diktálta tollba káplánjának. Lásd: Necrolog. Ferge József (1930–1891.) *Protestáns egyházi és iskolai lapok – 34. évfolyam* 38. szám, 1891. szeptember 20. 976–977.o. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/ProtestansIskolaiLap_1891/?query=ferge&pg=495&layout=s (2018-01-11)

1. kép. A református parókia épülete kolhozirodaként

(fotó: Szamborovszky József)

Ide költözött be a paplak építése után pont száz évvel később, 1892-ben Vígvári Mihály, akit az 1891. június 19-én, 61 éves korában elhunyt előző lelkész, Ferge József után választott meg a gyülekezet a faluban. Vígvári volt az, aki a helyi presbitériummal sokat pörölve, végül is 1903. év végére dűlőre jutott velük, hogy ideje átépíteni a több mint százéves, igencsak romos lelkészi lakást. Az egyházközség immár nem ellenezte a paplak átépítését, de szűkös anyagi lehetőségeire hivatkozva csak 900 koronát tudott felajánlani. De a polgári község képviselőtestülete 1904 elején úgy határozott, hogy segély formában 12 ezer koronával támogatja az új lelkészlak építését. Így 1904 áprilisában Vígvári Mihály a Beregi Egyházmegye közgyűlése előtt bemutathatta a leendő lelkészlak tervrajzát és költségvetési tervét.¹⁹ Miután a költségvetési tervezetet az egyházmegyei építészeti bizottság jóváhagyta, még azon év szeptemberében életbe is lépett.²⁰

¹⁹ *A Beregi ev. ref. egyházmegye 1904. évi április hó 7-ik napján Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve.* Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1904. 21.o. KRE Levéltára és Múzeuma.

²⁰ *A Beregi ev. ref. egyházmegye 1904. évi szeptember hó 8-ik napján Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve.* Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1904. 6.o. KRE Levéltára és Múzeuma.

1905 februárjában aztán versenytárgyalást írtak ki lelkészi lakás építésére, amelyre összesen 12 838 koronát irányoztak elő.²¹ A versenytárgyalást Sütő Sándor és Viktor József nagyszalontai vállalkozók nyerték el a kitűzött összegtől 99 korona 10 fillérrel alacsonyabb ajánlatukkal.²² Az építkezést 1905 tavaszán el is kezdték, és a nyár folyamán nagyon jó tempóban haladtak. Augusztus végére az új épület már tető alatt volt, ám akkor derült ki, hogy „a polgári község a lelkészi lakás építéséhez felajánlott 12000 kor. segélyét a munka folyamán az egyház javára nem folyósíthatta”.²³ Ekkor Vígváry Mihály lelkész és Kovács Gábor gondnok a nagyberegí egyház-község nevében, a presbitérium és az egyházközségi közgyűlés határozata alapján, a lelkészi lakás építési költségeinek fedezetére a beregszászi hitelintézetől, félévi váltó lejáratra, 12 ezer korona kölcsönt volt kénytelen felvenni. Az építkezési vállalkozók a *közjáték* után igen gyorsan befejezték a paplakot. Miután a belső és külső vakoláson is túl voltak, s elkészült a végelszámolás, akkor derült ki, hogy az eredetileg kialakított pénzkeretet több mint ötezerral túllépték. Az impozáns parókiát látva a községi képviselőtestület végül a felmerült költségtöbbletet is megszavazta, majd miután a vármegyei közgyűlés is jóváhagyta azt, ki is fizette az 5583 korona 90 fillért.²⁴ A hatszobás új lelkészlakást 1905 szeptemberében avatták fel.²⁵

²¹ Versenytárgyalás és szállítás rovat. Lelkészlakás-építés. *Budapesti Hírlap*, 25. évfolyam, 46. szám. 1905. február 15. 17.o. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiHirnap_1905_02/?query=nagyberegí&pg=296&layout=s (2017-04-22)

²² Versenytárgyalás és szállítás rovat. Árlejtési eredmények. *Budapesti Hírlap*, 25. évfolyam, 57. szám. 1905. február 26. 21.o. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiHirnap_1905_02/?query=nagyberegí&pg=564&layout=s (2017-04-22)

²³ *A Beregi ev. ref. egyházmegye 1905. évi szeptember hó 5-én Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve*. Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1905. 6.o. KRE Levéltára és Múzeuma.

²⁴ Nagybereg község határozata az ottani ev. ref. paplak építésénél felmerült 5583 kor. 90 fillér költségtöbblet kifizetésének megajánlása tárgyában. Tárgyaltatott Beregvármegye tavaszi rendes közgyűlésén 17 452/905. szám alatt. *Beregvármegye Hivatalos Lapja*, IV. évf. 15. szám, 96.o. 1906. március 29.

²⁵ Ezt az információt egy fennmaradt alkalmi versből tudtuk meg. Az alkalmi vers „A nagyberegí paplak felszentelési ünnepélyére. 1905. szept.” címet viseli és vélhetően Szarka Tamás nagymuzsalyi református lelkész költeménye, aki történetesen Vígvári Mihály feleségének testvére volt. A vers Vígvári Mihály hagyatékában található, amelyet a leszármazottak bocsátottak rendelkezésemre, s amit ezúton is köszönök nekik.

A református elemi népiskola

A régi épület

Sokáig nem tudtuk megállapítani, hogy hol lehetett annak az első iskolának az épülete, amelyben már 1595-től elindult az oktatás Nagyberegen, míg végül a debreceni egyházi levéltárból előkerült egy 1940-ben született vázlatos beszámoló, amelyben egy említésre lettünk az építményről. Eszerint az első iskolaépület fából készült és náddal volt fedve. Az 1808–1809-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben a tanítói telek leírásában már pontosabb utalás található az épület elhelyezkedéséről, holott magáról az iskoláról nem esik szó benne. Eszerint: „*A' rector számára való Telek, a' Templommal együtt egy Funduson [...] fekszik, de a' Templomtól külön van rekesztve. Szomszédja mind az Oskola Udvarnak, mind a' Templomnak, minden felől az uttza.*”²⁶ Ez a fából készült, nádfedeles épület egészen az 1842-ig állt használat alatt. Ekkor a templomkert északi oldalán, a lelkészlakkkal szemben, két tanteremből és két tanítói lakásból álló hosszú, alacsony épületet húzatott fel az egyházközösség.²⁷

Amikor ez az 1868. évi XXXVIII. tc. 27. §-a által előírtaknak – „*Az ujonnan építendő iskolaépületek egészséges helyen épültek, szárazak s a gyermekek létszámához mérten (egy teremre 60 gyermeket, s minden gyermekre legalább is 8–12 négyszögöl látnyi helyet számítva) elegendő számú tágas, világos és könnyen szellőztethető tantermekkel legyenek ellátva*”²⁸ – már nem felelt meg, akkor azt átalakították. Így a templom melletti telken a fiúk számára maradt egy tanterem és hozzá egy tanítói lakás, a lányok tanítására pedig a község adott egy, az akkori viszonyokat véve alapul, jó állapotban és jó megvilágítással rendelkező, nagyobb méretű tantermet, illetve hozzá még egy tanítói lakást is. Utóbbiak az akkori községháza (jelenleg művelődési ház és óvoda) épületével szemben voltak.²⁹

Az első (fiú) iskola épületének állaga azonban 19. század végére nagyon leromlott, és a dinamikusan gyarapodó lakosú településen már nem lehetett az iskoláskorú gyermekeket nem csak nemek szerinti osztásban, de az előírt 60 fős osztálytermi bontásban tanítani. Az 1890-es évtizedben 260–270

²⁶ „*Mellyet még az régi atyáink is birtanak*”... 118.o.

²⁷ *A Nagyberegi Református Egyházközség történetére és mai helyzetére vonatkozó adatok*, TtREL, I.8. c4 doboz. 2.o.

²⁸ 1868. évi XXXVIII. Törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360> (2017-08-21)

²⁹ *A Nagyberegi Református Egyházközség történetére*... 2. o.

volt az iskolakötelesek száma, a beiskolázottaké pedig 120–120 egy-egy tanítóra.³⁰ Amikor 1892-ben Vígvári Mihály, az új lelkész felvetette, hogy esetleg új iskolát kellene építeni, az akkori nagyberegiek így fogalmaztak: „*Be kellene 10 esztendőre minden iskolát zárni, hogy belőlük nadrágos ember ki ne kerüljön.*”³¹ Talán a falu hangadóinak ezen véleményét tükrözte a presbitérium és az egyházközség közgyűlése által 1900 nyarán elfogadott határozat, amely szerint az eddig általuk fenntartott két iskolát állami kezelésbe akarták adni. E döntésükről (a nagybereg-i lelkészi hivatalon keresztül) a Beregi egyházmegye vezetőségét is tájékoztatták és egyben kérték, hogy engedélyezzék az intézmény átadását. A beadványban leírták, miszerint a községi vezetés nem akarja támogatni a felekezeti iskolát, de amennyiben az állami fenntartású lesz, annak hajlandóak anyagi segélyezést nyújtani. Az egyházmegyei közgyűlés, ahogyan fogalmaztak anno: „... *a kényszer helyzet okából kedvetlen érzéssel bár, elfogadja a n.-bereg-i egyháznak iskolája államosítására vonatkozó előterjesztését.*”³² Ám mivel semmilyen szerződést vagy az egyházközség vagyoni állapotát igazoló iratot nem nyújtottak be az egyházmegyéhez, a kérdést az egyházkerület közgyűlése elé utalták. Vígvári pedig nem tehetett mást, minthogy a nagybereg-i egyházközség nevében, még szeptember hó folyamán, immár a Tiszántúli Evangelizált Református Egyházkerült Közgyűléséhez fordult, hogy engedélyezzék az iskola államnak történő átadását. Ezt azonban az egyházkerületi közgyűlés 1900. november 16-án elutasította „*az egyház kedvező anyagi helyzetére való tekintettel*”. A jelenlévő Uray Imre közgyűlési tag,³³ egyben a Beregi Egyházmegye (ahová Nagybereg is tartozott) gondnoka szerint az egyházi iskolák államosítását vagy a tanítók sürgették, mert menekülni szerettek volna az egyházmegye fennhatósága alól, vagy pedig maguk a lelkészek, akik az államosítással, így a hitoktatói cím

³⁰ Vígvári Mihály nagybereg-i lelkész levele Nagyméltóságu Lukács László miniszterelnök és belügyminiszter úr Őkegyelmességének. Nagy Bereg 1912. május 28^{án}. 2.o. A levél Vígvári Mihály hagyatékából való, amelyet a leszármazottak bocsátottak rendelkezésemre.

³¹ Uo., 1.o.

³² A Beregi ev. ref. egyházmegye 1900. évi szept. hó 27–28-ik napján Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve. Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1900. 19.o. KRE Levéltára és Múzeuma.

³³ Uray Imre 1887–1897, majd 1901–1908 között Bereg vármegye országgyűlési képviselője volt a tiszaháti választókerületből, mindvégig ellenzéki színekben. Lásd: CIEGER András: A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában. In *Szabolcs-Szatmár-Bereg levéltári évkönyv, XII.* Szerk.: Nagy Ferenc. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1997. 277–278.o.

és fizetés elnyerésével saját anyagi céljaikat tartották csak szem előtt.³⁴ Az egyházmegyei gondnok vádját többen azonnal a nagybereg-i lelkészre érthették, mert Vígváry ezt cáfolandó, 1901 áprilisában, a Beregi Egyházmegye közgyűlése elé benyújtotta a felekezeti iskola fenntartása és fejlesztése érdekében, nagybereg-i lelkészkedése ideje alatt kifejtett tevékenységének okmányait, hogy igazolja a vád hamisságát.³⁵ Az egyházmegyei közgyűlés a vád alól 86. szám alatti határozatában felmentette. Vagyis Nagyberg esetében a felekezeti iskolát a községi elöljáróság, s mint később kiderült, elsősorban maga a bíró tartotta feleslegesnek, illetve az arra költendő bármilyen összeget pénzkidobásnak.

Mivel az egyházkerület nem adta beleegyezését a felekezeti iskola államnak történő átadására, ezért a község képviselőtestülete végül 1904 februárjában olyan határozatot fogadott el, mely szerint átépítteti a két iskolát (ti. a fiú- és leányiskolát), s az előbbi a fennálló helyére, a leányiskola épületét pedig a Fagyas-féle telekre. E határozat ellen Szendrey Lajos beregi körjegyző a Beregvármegyei Törvényhatósági Bizottságához fellebbezést nyújtott be. A fellebbezés eredményes volt, mivel a bizottság 1904. decemberi rendkívüli közgyűlésének határozatában „*az építendő iskola helyéül a község tulajdonát képező térséget, az u.n. „Kossuth” tért jelöli ki*”.³⁶ Az indoklásból egyértelműen kitűnik, hogy a vármegye szerette volna, ha az iskola elkerül az egyház tulajdonából és fenntartásából, s ha már nem kerül át állami tulajdonba, akkor legalább községi jelleget kapjon, mert ekképpen szövegezte meg levelében: „*A fiú iskola az ev. ref. egyház tulajdonát képezi, az ev. ref. egyház pedig szóban lévő telken úgy engedné meg az építkezést, ha az épületet az egyház tulajdonába engednék át. – Úgy gazdasági, mint kulturális szempontból előnyösebb, ha az összes iskola egy tömbben építtetik fel.*”³⁷

³⁴ Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület Közgyűlése. *Budapesti Hírlap*, 20. évfolyam, 315. szám. 1900. november 16. 11.o. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiHirnap_1900_11/?query=nagybereg&pg=338&layout=s (2017-04-22)

³⁵ *A Beregi ev. ref. egyházmegye 1901. évi április hó 10–11-ik napján Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve*. Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1901. 44.o. KRE Levéltára és Múzeuma.

³⁶ *Kivonat Beregvármegye törvényhatósági bizottságának Beregszászban 1904 évi december hó **-én tartott rendkívüli közgyűlésében felvett jegyzőkönyvéből*. A forrást közli: BALLA 1999, 53. o.

³⁷ Uo.

Az új iskolaépületről

Az iskolaépítés ügye akkor gyorsult fel, amikor 1905. év január hónapjában Kovács István³⁸ bírót a községi elöljáróságon Kopor Károly váltotta fel. Az új bíró és községi elöljáróság (képviselőtestület) elhatározta, hogy segítséget nyújt a felekezeti iskolának. A segítség pedig igencsak sok mindent foglalt magába, mert két új tanítói állást, a hozzá tartozó alapfizetéssel és nyugdíjjárulékokkal, lakásokkal egyetemben, *állandó hozzájárulás formájában*, felajánlotta az egyházközségnek. A református felekezeti iskola megfelelő elhelyezése céljából pedig új épület felhúzását vállalták.³⁹ A községi elöljáróság 1905 végén beadvánnyal fordult a Beregvármegyei Királyi Tanfelügyelőséghez az új református iskola építése ügyében. Utóbbiról a tanfelügyelőség előterjesztéséből szerezhettünk tudomást, amelyet 1906 áprilisában a vármegyei Törvényhatósági Bizottság közgyűléséhez nyújtott be.⁴⁰ Ez elégtételt jelenthetett az akkori lelkésznek, Vígvári Mihálynak is, aki a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által kezdeményezett, s 1900-ban megszervezett gazdasági ismétlőiskola ügyében sok meddő vitát folytatott a falu előző bírójával és a község elöljáróságával egyaránt.⁴¹ Következő hónapban, vagyis 1906 májusában a községi képviselőtestület versenytárgyalást hirdetett iskola és óvoda építésére 60 729 korona megjelöléssel.⁴²

Az előző faluvezetés nem akarta az új iskolát a Törvényhatósági Bizottság által kijelölt, ún. „*Kossuth*” térre építeni, mert azt piactérnek használták. A Kopor Károly bíró által irányított képviselőtestület azonban a tanfelügyelőségi előterjesztés után két hónappal, Bába Albert nagyberegi lakostól megvásárolta a piactérrel szembeni telket, amelyet *községi iskolatelek* címen jegyeztettek be.⁴³ 1907-ben a versenytárgyalási hirdetmény pedig már „*állami elemi iskola építési munkáinak*” elvégzésére lett meghir-

³⁸ *Bereg vármegye Hivatalos Lapja. II. évf. 2. szám*, Beregszász, 1904. január 7. 17.o.

³⁹ *A Nagyberegi Református Egyházközség történetére...* 3. o.

⁴⁰ Vármegyei szabályrendeletek és közérdekű határozatok. Meghívó. *Beregvármegye Hivatalos Lapja. IV. évf. 15. szám*, Beregszász, 1906. március 29. 91.o.

⁴¹ A gazdasági ismétlőiskoláról bővebben lásd SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: „Hogy a község és környékének gazdasági kultúrája emeltessék” A nagyberegi gazdasági ismétlőiskola vázlatos élettörténete. *Honismeret, XLIV. évf. 1. szám*, 2016. február, pp. 10–15.

⁴² Vállalkozók rovata. Iskola- és óvoda építésére. *Pesti Napló*, 57. évfolyam, 120. szám. 1906. május 03.

⁴³ A Beregvármegyei Törvényhatósági Bizottság rendkívüli közgyűlésének tárgysora. *Bereg vármegye Hivatalos Lapja. IV. évf. 23. szám*, Beregszász, 1906. május 17. 176.o.

detve a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal által.⁴⁴ Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy ekkortájt csak az egyház építtetett felekezeti iskolát, mert a községek csak állami fenntartású iskola építéséhez voltak hajlandók hozzájárulni. Ez utóbbi helyzet közkeletűségét támasztotta alá a fent már ismertetett eset, amikor a Kovács István vezette községi képviselőtestület 1900-as határozatával a felekezeti iskola államnak történő átadására ösztönözte az egyházközséget. Ez a köztudatban mélyen beívódott helyzet ahhoz vezetett, hogy a Méhes Samu vállalkozó által a pályázathoz befizetett 3600 korona értékpapír-biztosítékot a vármegyei adóhatósági tisztviselő automatikusan a Vallás és Közoktatási Minisztérium letétnaplójába vételezte be. A hivatali szervek, azon belül a pénzügyekkel foglalkozók akkor is nehezen adták vissza még a tévesen elkönyvelt tételeket is, amelyet bizonyít, hogy a vármegyei tanfelügyelőség még 1911-ben is ennek a téves tételnek a kiigazítása ügyében levelezett az adóhatósággal. És ebben a levelezésben fogalmazott önmagáról a nagybereg-i előljáróság, hogy „*Nagybereg politikai község az ottani református iskola számára 1908-ban iskolaépületet emelt. Miután az iskolát a község mint erkölcsi testület, saját költségén építtette, így a vállalkozók biztosítékát tévesen sorolták a közoktatási minisztérium alapjához.*”⁴⁵

Nem tudjuk, hogy pontosan hányan jelentkeztek a versenytárgyalási hirdetésre, de azt igen, hogy a vármegyei központ szerepét betöltő Beregszász városának két legnagyobb építkezési vállalkozója – Tvaroska Mihály⁴⁶ és Méhes Samu – is beadta saját pályázatát. 1907 szeptemberében azonban Tvaroska visszalépett a versenytárgyalástól, így végül Méhes Samu⁴⁷ és társa irányításával épült fel az új iskola 1908 nyarának végére.⁴⁸ Az eredetileg

⁴⁴ Versenytárgyalási hirdetmény. *Bereg vármegye Hivatalos Lapja*. V. évf. 53. szám, Beregszász, 1907. december 5. 480–482.o.

⁴⁵ *Felterjesztés. Nagybereg-i Református iskola építkezéséről Beregvármegyei kir. Tanfelügyelőnek*. Érkezett 1911. június 22. A forrást közli: BALLA 1999, 53. o.

⁴⁶ Tvaroska Mihály beregszászi építkezési vállalkozó az apja volt a később Tamás Mihály néven, a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalom vezéregyéniségévé vált, Beregszászban született írónak, akinek az eredeti családneve *Tvaroska*, s történetesen ő is építésmérnök lett. Lásd: LACZA Tihamér: Tamás Mihály. In *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig, Személyiségek*. Elérhető: <http://adatbank.sk/lexikon/tamas-mihaly-tvaroska/> (2017-08-18)

⁴⁷ Méhes Samu végzettsége szerint építésmérnök volt, építkezési vállalkozást üzemeltetett Beregszászban, 1910-ben pedig a város hivatalos építésmérnöke lett.

⁴⁸ *Felterjesztés. Nagybereg-i Református iskola építkezéséről Beregvármegyei kir. Tanfelü-*

építkezésre szánt összeg azonban nem bizonyult elegendőnek, így a község pótlólagos összeggel járult hozzá az iskolaépület befejezéséhez,⁴⁹ amelyre végül 95 ezer koronát költöttek, beleértve a berendezést is. 1908 júliusában a falu előljárósága az épület bebútorozására írt ki zárt versenytárgyalást,⁵⁰ amelyet végül Prágner Károly és Frisch Samu beregszászi asztalos mesterek nyertek el 3384 korona javaslattal.⁵¹ Szeptember végére sikerült az épület belső festését nyílt versenytárgyalással rendezni,⁵² s a négy szoba, folyosó és hat tanteremben az elemi iskola és a községi óvoda kapott helyett, illetve egy tanítói és egy óvónői lakást is kialakítottak.⁵³ Előzőekben nem volt szó róla, de egy igazgatói lakást is hozzátoldottak még az iskola egyik szárnyához.⁵⁴

Az elkészült iskolaépületet, ünnepélyes keretek között, végül is „1908. november 15-én adta át a község az egyháznak örökös használati joggal /a míg t.i. iskolai célokra használtatik/ a polgári és egyházi községek vagyongfelügyeleti és fő-hatóságai képviselőinek jelenlétében azt a díszes, – az egyházmegyében párját ritkító – 6 tanteremből, egy tanítói lakásból, tágas folyosóból és több kisebb helyiségből /tanácskozái szoba, iskolaszolgai lakás, stb./ álló épületet...”⁵⁵ Vagyis, az iskolát a falu politikai közössége építtette saját pénzén és községi tulajdonban lévő telken, és azt nem adta át az egyházközség tulajdonába, csak örökös használatra. Így egy fura felemás állapot alakult ki, mert az iskola községi tulajdonú lett, annak fenntartásához is nagyobb mértékben járult hozzá a község, mint az egyház, de jellegét tekintve református felekezeti iskolaként működött.

gyelőnek. Érkezett 1911. június 22. A forrást közli: BALLA 1999, 53. o.

⁴⁹ Nagyberég község iskolaépítésre vonatkozó pótköltségvetése. Jóváhagyatott Beregvármegye tavaszi rendes közgyűlésén 6447/906. szám alatt. *Bereg (Társadalmi és megyei érdekeltségű heti lap)*, XXXII. évf. 1906. május 20.

⁵⁰ Versenytárgyalási hirdetmény 609/1908. *Bereg (Társadalmi és megyei érdekeltségű heti lap)*, XXXIV évf. 30. szám. 1908. július 26.

⁵¹ *Nagyberég község képviselőtestületének 1908. évi augusztus hó 6-ikán kelt 74.609/908. szám alatti határozata.* Közli: BALLA 1999, 57. o.

⁵² Hirdetmény 1115/1908. *Bereg (Társadalmi és megyei érdekeltségű heti lap)*, XXXIV. évf. 37. szám. 1908. szeptember 13.

⁵³ Versenytárgyalási hirdetmény. *Beregvármegye Hivatalos Lapja*. VI. évf. 31. szám, Beregszász, 1908. július 30. 320.o.

⁵⁴ Versenytárgyalási hirdetmény. *Beregvármegye Hivatalos Lapja*. V. évf. 38. szám, Beregszász, 1907. szeptember 17. 379.o.

⁵⁵ *A Nagyberégi Református Egyházközség történetére...* 3. o.

Az 1908/1909-es tanévben vezetett egyik mulasztási napló belső borítóján akadtam a kézzel írott feljegyzésre, miszerint „Az új iskolába átjöttünk 1909. január 16-án. A téli Canonica visitatio volt 1909. január 25-én.”⁵⁶

2. kép. A református elemi népiskola épülete 2000-ben
(előtérben a bizonyos Kossuth vagy piactérrel)

(fotó: Szamborovszky József)

Ki vagy mi állt az építkezések mögött?

A fentiekben két olyan közösségi épület nagyszabású építéséről/építtetéséről volt szó, amely a korabeli mértékek szerint igencsak költséges dolognak számított. Mindezek után joggal merül fel a kérdés, honnan volt a községnek ennyi pénze, mert hogy mindkét egyházi jellegű épületet nem az egyházközség, hanem majdnem teljes mértékben a település politikai közössége finanszírozta.

Arról már egy ideje tudunk, hogy I. Rákóczi Ferenc és Lorántffy Zsuzsanna, Nagyberég egykori földesurai hatalmas erdő- és legelőállomány birtoklási jogát hagyták kétségkívül református jobbágyaikra, s amelyet az 1703–11-es szabadságharc után sem vettek vissza a falutól. Ahogyan azt fent részlegesen már érintettük, az iskola fenntartását 1842-ig teljes egészében a helyi egyház-

⁵⁶ A Nagy-berégi gazdasági ismétlőiskola I. osztályának mulasztási naplója az 1908/1909-es tanévben. KTÁL 430. fond, 1. opisz, 5. ü.i.

község fizette, s csak azután járult hozzá a mezőváros politikai közössége az felekezeti iskola fenntartásához ebből a fent említett jelentős jövedelemből.

1905-ben Nagybereg község mint erdőbirtokos 2967,5 kataszteri hold első kategóriába tartozó erdővel rendelkezett, aminek csak az éves erdőőrzési járuléka meghaladta a 2434 koronát.⁵⁷ Az egész vármegyében ez a település rendelkezett a legnagyobb első osztályú besorolás alá eső erdővel.⁵⁸ És ez csak az erdőbirtokot jelentette, mert a község majdnem ekkora méretű legelőbirtokkal is bírt.

Miután 1900-ban a Kovács István vezette falusi előljáróság felvetette a felekezeti iskola államnak történő átadását, amit aztán az egyházkerület elutasított, a képviselőtestület felemás megoldást akart ráerőltetni az egyházközségekre. Am 1904 végén vagy közvetlenül 1905 első hónapjában vezetőváltás történt a község élén, ahogyan azt fent már olvashatták. És ekkor gyökeres fordulat állt be a *község mint politikai testület* és az egyházközség kapcsolatában: (ahogy azt fent már részletesen kifejtettük), a falu vezetése első nekifutásra elvállalta egy új paplak építésének tetemes költségeit, majd egy év múlva az új iskola felépítésének teljes költségét, az iskolafenntartás zömét, illetve 1907-től két új tanítói állás létrehozását is, a hozzá tartozó alapfizetéssel és nyugdíjjárulékokkal, lakásokkal egyetemben, *állandó hozzájárulás formájában*. Magától adódik a kérdés: mi változott a faluban a községi bíró személyét kivéve? A válasz pedig egyszerűnek tűnik: minden, mert a bíró mellé valószínűleg új összetételű képviselőtestület került, akik inkább képviselték a falu lakosainak érdekeit, mint a tehetősebb rétegnek a szegényekkel szembeni elzárkózó politikáját. Így történhetett meg, hogy a község vezetése mint politikai testület járt el a polgárait jelentős mértékben érintő két ügyben: történetesen a szegénytelen állapotban leledző lelkészlak átépítésében és egy új, a modern elvárásoknak teljes mértékben megfelelő iskola- és óvodaépület felhúzásában.

Összegzőképpen elmondható, hogy e mikrotörténeti nagyításból az tűnik elénk, hogy a még ily nagy horderejű dolgoknál is, mint az intézményépítés, az egyes ember hozzáállása milyen nagymértékben határozta meg annak lefolyását. S mivel akkoriban az előljárók voltak a községi vagyon kezelői, ezért az egyén beállítottsága, döntése, tekintélye alapvetően befolyásolta a több ezres közösség mindennapjait is.

⁵⁷ Beregvármegye erd. biz. Elnökétől az 1905. évre eső erdőőrzési járulék kivetése 2769/1905. e.b. szám alatt. *Beregvármegye Hivatalos Lapja. III. évf. 39. szám*, 294. o. Beregszász, 1907. szeptember 21.

⁵⁸ Uo., 301.o.

3. kép. A református parókia épülete ma

(fotó: Szamborovszky József)

**4. kép. A református elemi népiskola épülete 2016-ban,
mint a Nagyberegi Református Líceum tanulmányi épülete**

(fotó: Szamborovszky József)

Az 1905-ben épített tágas paplak jelenleg is a helyi lelkész lakásául szolgál, s egyben itt található a konfirmandus-oktatásra és egyéb gyermek-foglalkozásra is használt gyülekezeti terem is.

A saját korában pártját ritkító volt a református felekezeti iskola épülete is, amire aztán joggal volt büszke – a presbitériummal az élen – az egész egyházközség. Nem véletlenül, hisz egyházi tulajdonban hasonló méretű és adottságú épület akkor a vármegyében nem volt. Amikor pedig 1944-után a szovjet állam elvette az épületet, akkor is iskolát működtetett benne, s a később kialakított Beregszászi járásban is ez volt az egyik legimpozánsabb hétosztályos iskolaépület.

Jelenleg az épületben református líceumot működtet a Kárpátaljai Református Egyház, s az most már nem községi, hanem egyházi tulajdont képez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Publikálatlan források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Ungvár (KTÁL/ДА30) 430. fond, 1. opisz, 5. ü.i. *A Nagy-beregi gazdasági ismétlőiskola I. osztályának mulasztási naplója az 1908/1909-es tanévben.*

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára Debrecen (TtREL)

- *A Nagyberegi Református Egyházközség történetére és mai helyzetére vonatkozó adatok*, I.8. c4 doboz.

Vígvári Mihály hagyatékából

- *Vígvári Mihály nagyberegi lelkész levele Nagyméltóságu Lukács László miniszterelnök és belügyminiszter úr Ökegyelmességének. Nagy Bereg 1912. május 28^{án}.*
- *„A nagyberegi paplak felszentelési ünnepélyére. 1905. szept.”* Alkalmi vers, Szarka Tamás nagymuzsalyi református lelkész költeménye

Publikált források

„Mellyet még az régi atyáink is birtanak”. Bereg, Ugocsa és Közép-Szolnok református egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, Kollégiumi Levéltár, 2001.

1868. évi XXXVIII. Törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360> (2017-08-21)

1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. Elérhető: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5484> (2017-11-14)

A Beregi ev. ref. egyházmegye 1900. évi szept. hó 27–28-ik napján Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve. Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1900. KRE Levéltára és Múzeuma.

- A Beregi ev. ref. egyházmegye 1901. évi április hó 10–11-ik napján Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve.* Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1901. KRE Levéltára és Múzeuma.
- A Beregi ev. ref. egyházmegye 1904. évi április hó 7-ik napján Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve.* Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1904. KRE Levéltára és Múzeuma.
- A Beregi ev. ref. egyházmegye 1904. évi szeptember hó 8-ik napján Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve.* Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1904. KRE Levéltára és Múzeuma.
- A Beregi ev. ref. egyházmegye 1905. évi szeptember hó 5-én Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve.* Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1905. KRE Levéltára és Múzeuma.
- A Beregvármegyei Törvényhatósági Bizottság rendkívüli közgyűlésének tárgysora. *Beregvármegye Hivatalos Lapja. IV. évf. 23. szám*, Beregszász, 1906. május 17.
- A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK 1900. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁSA. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1904. II. Részletes kimutatások. 1. A foglalkozási statisztika fontosabb adatai községenként. I. Magyarország. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_02/?pg=499&layout=s&query=nagybereg (2017-11-10)
- A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAINAK 1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁSA. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913. II. Részletes kimutatások. 1. A foglalkozási statisztika fontosabb adatai községenként. I. Magyarország. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_02/?pg=509&layout=s&query=nagybereg (2017-11-10)
- Beregvármegye erd. biz. Elnökétől az 1905. évre eső erdőőrzési járulék kivetése 2769/1905. e.b. szám alatt. *Beregvármegye Hivatalos Lapja. V. évf. 39. szám*, Beregszász, 1907. szeptember 21.
- Felterjesztés. Nagyberegi Református iskola építkezéséről Beregvármegyei kir. Tanfelügyelőnek.* Érkezett 1911. június 22. A forrást közli: BALLA 1999.
- Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941).* Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1996.
- Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941).* Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1996. 87. és
- Kivonat Beregvármegye törvényhatósági bizottságának Beregszászban 1904 évi december hó **-én tartott rendkívüli közgyűlésében felvett jegyzőkönyvből.* A forrást közli: BALLA 1999.
- Nagybereg község határozata az ottani ev. ref. paplak építésénél felmerült 5583 kor. 90 fillér költségtöbblet kifizetésének megajánlása tárgyában. Tárgyalatott Beregvármegye tavaszi rendes közgyűlésén 17 452/905. szám alatt. *Beregvármegye Hivatalos Lapja, IV. évf. 15. szám*, 1906. március 29.

Nagybereg község iskolaépítésre vonatkozó pótköltségvetése. Jóváhagyott Beregvármegye tavaszi rendes közgyűlésén 6447/906. szám alatt. *Bereg (Társadalmi és megyei érdekeltségű heti lap)*, XXXII. évf. 1906. május 20. Nagybereg község képviselőtestületének 1908. évi augusztus hó 6-ikán kelt 74.609/908. szám alatti határozata. Közli: BALLA 1999.

Korabeli sajtóforrások

- Bereg* (vegyes tartalmú hetilap), 4. évfolyam, 18. szám, 1877. május 6.
- Bereg vármegye Hivatalos Lapja. II. évf. 2. szám*, Beregszász, 1904. január 7.
- Hirdetmény 1115/1908. *Bereg (Társadalmi és megyei érdekeltségű heti lap)*, XXXIV. évf. 37. szám. 1908. szeptember 13.
- Necrolog. Ferge József (1930–1891.) *Protestáns egyházi és iskolai lapok – 34. évfolyam 38. szám*, 1891. szeptember 20. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/ProtestansIskolaiLap_1891/?query=ferge&pg=495&layout=s (2018-01-11)
- Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerült Közgyűlése. *Budapesti Hírlap*, 20. évfolyam, 315. szám. 1900. november 16. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiHirLap_1900_11/?query=nagybereg&pg=338&layout=s (2017-04-22)
- Vállalkozók rovata. Iskola- és óvoda építésére. *Pesti Napló*, 57. évfolyam, 120. szám. 1906. május 03.
- Vármegyei szabályrendeletek és közérdekű határozatok. Meghívó. *Beregvármegye Hivatalos Lapja. IV. évf. 15. szám*, Beregszász, 1906. március 29.
- Versenytagyalás és szállítás rovat. Árlejtési eredmények. *Budapesti Hírlap*, 25. évfolyam, 57. szám. 1905. február 26. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiHirLap_1905_02/?query=nagybereg&pg=564&layout=s (2017-04-22)
- Versenytagyalás és szállítás rovat. Lelkészlakás-építés. *Budapesti Hírlap*, 25. évfolyam, 46. szám. 1905. február 15. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiHirLap_1905_02/?query=nagybereg&pg=296&layout=s (2017-04-22)
- Versenytagyalási hirdetmény 609/1908. *Bereg (Társadalmi és megyei érdekeltségű heti lap)*, XXXIV. évf. 30. szám. 1908. július 26.
- Versenytagyalási hirdetmény. *Beregvármegye Hivatalos Lapja. V. évf. 38. szám*, Beregszász, 1907. szeptember 17.
- Versenytagyalási hirdetmény. *Beregvármegye Hivatalos Lapja. V. évf. 53. szám*, Beregszász, 1907. december 5.
- Versenytagyalási hirdetmény. *Beregvármegye Hivatalos Lapja. VI. évf. 31. szám*, Beregszász, 1908. július 30.

Másodlagos források

- BALLA Teréz: Egyén és tömeg. In: *Madarak voltunk... Kárpátaljai néprajzi írások*. Szerk.: P. Punykó Mária. Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, Budapest – Beregszász, 1999. pp. 47–58.

- BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In. uő.: *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- CIEGER András: A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában. In. *Szabolcs-Szatmár-Bereg levéltári évkönyv, XII*. Szerk.: Nagy Ferenc. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1997. pp. 213–281.
- KOZÁRI Mónika: *A dualista rendszer (1967–1918)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2005.
- LACZA Tihamér: Tamás Mihály. In *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig, Személyiségek*. Elérhető: <http://adatbank.sk/lexikon/tamas-mihaly-tvaroska/> (2017-08-18)
- NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között – a helyek problematikája. In uő. *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 14.o.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: „Hogy a község és környékének gazdasági kultúrája emeltessék” A nagyberegai gazdasági ismétlőiskola vázlatos élettörténete. *Honismeret, XLIV. évf. 1. szám*, 2016. február, pp. 10–15.

BRAUN LÁSZLÓ

**VÁLTOZÁSOK A MEZŐGAZDASÁGBAN ÉS A MODERN HEGYVIDÉKI
GAZDÁLKODÁS KIALAKÍTÁSÁNAK KÍSÉRLETE**

A mezőgazdaság modernizációja

A mezőgazdaság modern átalakulása Magyarországon már a dualizmus kora előtt megkezdődött. Elsősorban a jobbágyfelszabadítás volt az, ami egy új gazdasági és társadalmi helyzetet teremtett, jelentősége és következményei erőteljes hatással voltak a kor politikai eseményeire.

A 19. század közepső harmadában megindult magyarországi mezőgazdasági fejlődés a nyugat-európai agrárviszonyokat tekintette mintának, ahol a mezőgazdasági termelés kapitalista irányú átfarmálódása korábban kezdődött el.

A mezőgazdaság változása nélkül nem történhetett volna jelentős gazdasági és társadalmi átalakulás, mivel a 18. század végéig egész Európában a gazdaság vezető ágazata a mezőgazdaság volt.¹ A gazdaság modernizálásának előfeltétele volt a mezőgazdaság átalakítása. A változások következtében az agrárágazat nem tudott megélhetést biztosítani a népesség egy jelentős részének, s ezek a tömegek átáramlottak a nem mezőgazdasági területekre, ami a szabad munkáskéz megjelenését jelentette az iparban. A felduzzadt ipari központok ellátására viszont alkalmassá vált a modern mezőgazdaság. Az ipari központok piaca és a mezőgazdaság modernizációja kölcsönhatásban állt egymással, amit P. Mantoux megállapítása alapján agrárforradalomnak nevezünk, s ez egyben az iparosítás előfeltétele volt.²

Orosz István véleménye szerint az új mezőgazdaság vagy a mezőgazdasági forradalom kibontakozása a mezőgazdaság tudományos alapokra helyezésének köszönhető. Új célok jelentek meg a mezőgazdaság közgazdasági értelmezése során, a hagyományos gazdálkodás helyett racionális gazdálkodásra volt szükség. A hagyományos gazdálkodás elveivel szemben a racionális gazdálkodás legfőbb célja nem a minél nagyobb termelés, hanem a befektetéshez képest a minél nagyobb nyereség volt.³ A változások

¹ BEREND T. Iván–RÁNKI György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

² Uo.: 1976. 55. o.

³ OROSZ István: A mezőgazdaság modernizálása. Magyar Tudomány, 1989. 10–11. szám 821–831. o. A dokumentumot idézi: Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. XVIII–XX. század. Aula Kiadó, 2003. 251–252. o.

és egyben a mezőgazdaság modernizációjának a kezdetén nagy előrelépést jelentett a növény- és állatnemesítés, a technikai átalakulás és a nagybirtokok mezőgazdasági üzemmé alakulása.

Magyarországon elsősorban a szarvasmarha-tenyésztés esetében értek el nagy fontosságú sikereket, különösen az 1870-es évektől kezdődően. A növénytermesztésben a századforduló környékén a búza- és szőlőnemesítés terén európai színvonalra jutottak el. A mezőgazdaság modernizációjában nagy szerepet kapott a technikai átalakulás. A mezőgazdaságnak nem egyszerűen élelmiszert és nyersanyagot kellett termelnie, hanem meg kellett oldania a munkaerő pótlását is. Ez szükségessé tette a gépesítést és egyben hatékonyabb munkavégzést jelentett.⁴

A nagybirtokok, miután gazdasági nagyüzemmé váltak, nem voltak olyan mértékben kitéve a birtokaprózódásnak, mint a parasztbirtokok. A dualizmus évtizedei alatt a nem paraszti jellegű nagybirtokoknak több mint 10 százaléka hitbizomány lett, felaprózódásukat törvény gátolta. Ilyen akadályok a kisparaszti birtokok esetében nem voltak, így a modernizáció évtizedeiben a proletariátus tömegei nemcsak a föld nélküli vagy kevés földdel felszabaduló zsellérekből állott össze, hanem azokból is, akik elvesztették a földjeiket. Ez a cseléd és munkásréteg 1870 után minden évtizedben meghaladta létszámában a birtokos parasztságot. Csaknem kétmillió tömege ipari tartalék-munkaerőként is számításba vehető volt. A tradicionális gazdálkodás rendszeréből való kibontakozás a mezőgazdaságra a hagyományos élelmiszer-ellátó szerepen túl egyéb feladatokat is hárított.⁵

Katus László *A modern Magyarország születése* című munkájában kiemeli a mezőgazdaság fontosságát, mivel még a 20. század elején is a gazdaság legnagyobb ágazata az agrárium volt. Az első világháború előtt a GDP 45–50 százalékát termelte és a munkaerő 62 százalékát foglalkoztatta az agrárszektor.⁶ A belső fogyasztás növekedése mellett egyre nagyobb szerepet kaptak a külső piacok, elsősorban a Monarchia nyugati országai, amelyek a mezőgazdasági termékek biztos és folyamatos felvásárlói voltak még a válságos időszakokban is.

A 19. század végén megtörtént a mezőgazdaság szerkezetváltása, amelynek következtében az állattenyésztés háttérbe szorította a növényterme-

⁴ OROSZ István: 1989., 251. o.

⁵ Uo.: 252–253. o.

⁶ KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2012. 440. o.

lést. Ez egyrészt az urbanizáció és modernizáció hatására a megváltozott élelmiszerfogyasztással, másrészt az állati termékek árainak kedvező alakulásával magyarázható. A szerkezetváltásnak fontos társadalmi következménye az volt, hogy az állattenyésztésből származó jövedelem 83 százaléka a paraszti gazdaságokhoz került. A paraszti kisüzemek jövedelmezőbbé válása jelentős szerepet játszott a vidéki lakosság életszínvonalának a növekedésében, mivel még 1914-ben is az intenzíven művelt termőterület – szántó, kert, rét és szőlő – 68 százaléka a 100 holdon aluli kisgazdaságok tulajdonában állt.⁷

A mezőgazdaság modernizációja következtében az agrártársadalom és termelés kilépett zárt világából. A gépek alkalmazása, a piaci viszonyok figyelembevétele, a racionális gazdálkodás, a városok növekvő élelmiszer-szükségleteinek kielégítése megváltoztatta a mezőgazdaság szerepét a gazdasági termelésben, miközben átalakult az agrártársadalom is. Egyre több és nagyobb kapcsolódási pontok keletkeztek a mezőgazdaság és az ipar között, még ha régióként különbözött is a helyzet, és a rurális viszonyok fejlődése az általános gazdasági fejlődés alappillérvé vált.

A mezőgazdaság azonban nem mindenütt egyenes vonalúan, felfelé mutató irányban fejlődött. Az új gazdasági viszonyok kialakulása egyben a régi, hagyományos kapcsolatok megszűnésével járt együtt. Egyes vidékek lakossága a földrajzi, gazdasági, kulturális, mentalitásbeli sajátosságaikból adódóan az új viszonyokra elkésve vagy nem kellő intenzitással reagáltak, miközben a régi viszonyrendszer sok esetben már nem működött. A hegyvidékek vonatkozásában szinte mindenütt gazdasági felzárkózásra volt szükség. A 19. század végén erre lettek figyelmesek a mezőgazdasági szakemberek, és ennek következtében került kezdődött el a hegyvidéki gazdálkodás fejlesztése.

Az úrbéri viszonyok megszüntetése és a hegyvidéki lakosság birtokainak változása

A hegyvidéki lakosság szegénységét előidéző okokat a 19–20. század fordulóján két fő pontban határozták meg: a hibásan végrehajtott úrbérrendezésben és az 1879-ben elfogadott erdőtörvény kivitelezésében. A helyzet szemléletében jelentős különbségek akadtak: egyesek az államot és a törvénykezést okolták, mások a végrehajtás folyamatát tartották elhibázottnak, megint mások a lakosság mentalitását és kulturális szintjét tartották elégtelennek, s voltak, akik ezen okok együtt hatásának tartották az elszegényedést.

⁷ Uo.: 449. o.

Egán Ede, a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség első vezetője úgy vélte, hogy elsődlegesen az 1853. évi úrbéri pátens alapján végrehajtott úrbéri rendezés és a tagosítás helytelen alkalmazása idézte elő az emberek nehéz helyzetét. Véleménye szerint két nagy hibát követtek el az úrbéri rendezés során. Az egyik az volt, hogy az úrbéri bíróság intézte az egész nagy fontosságú átalakítást, amelyből hiányzott a „közgazdasági érzék”, a „gyakorlati érzék” és a „szükséges jóindulat”. A mezőgazdasági szakértőket nem kérdezték meg, ráadásul jogászok végezték az úrbéri rendezést, amit igazságtalanul vittek véghez. A másik hiba a miniszteri biztos véleménye alapján az volt, hogy a „nagy átalakítás” után – ami a hegyvidéki területek többségében az 1870-es években történt – magára hagyták a pásztorkodásból élő embereket tanácsadás és segítség nélkül. Egán Ede véleménye szerint az 1890-es évek végén a hegyvidéki lakosok lényegesen nehezebb körülmények között éltek, mint az úrbéri rendezés előtt: „A nép anyagi helyzete ma tényleg rosszabb, mint akkor volt, midőn még úrbéres viszonyban állott az uradalommal... kiszorult az erdőből és saját korlátolt községi területére szorítottatott vissza.[...] A tényleges szituáció ma sok helyen az: hogy a parasztok kertkerítésénél kezdődik az uradalmi erdő. Ellenben a kisbirtokosok legelőterülete a községtől távol eső helyeken, gyakran sziklás, nagyon lejtős és így állandóan legeltetésre nem használható, illetőleg a törvény értelmében beerdősítendő területre osztattak ki.”⁸

Mivel a hegyvidéken élő lakosság nem rendelkezett elegendő legelővel, fokozatosan visszaesett az állattartás, s ezzel együtt jelentős mértékben csökkent az életszínvonal is. A szűkös legelőterületeknek súlyos következményei voltak: „A legelső és legfőbb baj, amely a népet a kivándorlásra hajtja és csakugyan tűrhetetlenné teszi mai állapotát: a legelőhiány.”⁹

A miniszteri biztos Darányi Ignác¹⁰ földművelésügyi miniszterhez írott jelentésében több ténnyel támasztotta alá az állattenyésztés jelentősé-

⁸ Idézi: NAGY Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Gondolat Kiadó, Budapest, 2003. 139. o.

⁹ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár. Fond 772., opisz 7., odinicja zberihanja 35., folio 38.

¹⁰ Darányi Ignác (Pest, 1849 – Budapest, 1927). A középiskolát a II. ker. királyi katolikus főgimnáziumban végezte, jogi tanulmányokat a pesti egyetemen folytatott. 1873-ban ügyvédi vizsgát tett. 1876-ban a székesfőváros törvényhatósági bizottságának a tagja lett, 1878-ban a tiszavölgyi társulat titkárává, 1881-ben országgyűlési képviselővé választották. 1895-ben a király földművelésügyi miniszterre nevezte ki Darányit. Kétszer is irányította a földművelésügyi miniszteri tárcát: 1895–1903 és 1906–1910 között. Kivételes gondot fordított a szántóföldi termelés fokozására, amit jó minőségű vetőmagvak biztosításával

gét. Arról számolt be, hogy a rutén nép inkább foglalkozik állattenyésztéssel, mint földműveléssel, mivel abból több pénzt tud előteremteni. Véleménye szerint az állatállomány az 1/3-ra esett vissza, de voltak olyan községek, ahol az állatok száma az 1/10-re csökkent. Ennek következtében visszaesett a szántóföldek és kaszálók minősége, mivel azokat nem tudták mivel megtrágyázni.¹¹ „Ma tehát körülbelül az a helyzet, hogy a mezőgazdasági földek, rétek, igen csekély termőerejűek, legelőjük nincs s erdejökben vagy nem szabad vagy nincs mit legeltetni.”¹²

A hegyvidéken a jobbágyság az alföldi megyékhez viszonyítva kisebb úrbéres telekkel szabadultak fel. Ez több okra vezethető vissza: a szűkebb megyehatárokra, kevesebb termőföldre, magas természetes szaporulatra, paraszti árutermelésre, a földesúri és paraszti termelés viszonyára stb. Máramaros megye 2141 paraszti telke 78 százaléka volt a Csongrád megyei 2756 teleknek. A Máramarosban felszabadult mintegy 80 000 osztályozott holdat kitevő úrbéres föld mégis mindössze 50 százalékat jelentette a Csongrádban felszabadult 160 000 osztályozott holdnak.¹³ Az úrbéres földből egy felszabadult telkes gazdára átlagosan Máramaros megyében 10–20, Ugocsa, Bereg és Ung megyében pedig 12–15 osztályozott hold közötti terület jutott, míg tíz Alföldön vagy Dunántúlon elterülő megyében 20–25 vagy 25 hold feletti földterület esett a gazdákra. A hegyvidéki megyékben átlagosan 13,89 osztályozott hold volt az úrbéres földek nagysága, az országos átlag viszont 15,47 osztályozott holdat tett ki. Egyes alföldi me-

ért el. A zöldség- és gyümölcskertészet gondozására külön ügyosztályt szervezett. Fontos intézkedéseket foganatosított a szőlészeti és a borászati ismeretek terjesztésére. A szarvasmarha-, sertés- és juhtenyésztés emelése végett nyugatról nagyobb haszonhozamú fajtákat hozatott az országba. A határmenti állatorvosi szolgálat újjászervezésével megszüntette a keleti marhavészt. Mindkét minisztersége idején élénk vízépítési tevékenység folyt Magyarországon. 17 új földművesiskolát létesített, 11 tudományos kutatóintézetet alapított. 1904-ben a Magyar Gazdaszövetség elnöke lett, 1909-ben a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta, 1924-ben az állatorvosi tudományok tiszteletbeli doktorává avatták. 1927-ben Budapesten hunyt el. Dr. Takács Imre: Darányi Ignác (1849–1927). In: Magyar Agrártörténeti életrajzok A–H. Szerkesztette: Dr. Für Lajos és Dr. Pintér János. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1987. 381–385. o.

¹¹ BOTLIK József: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2000. 88. o.

¹² Idézi: NAGY Mariann: 2003. 139. o.

¹³ OROSZ István: A differenciálódás és kisajátítás. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerkesztette: Szabó István. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 55. o. (A továbbiakban: OROSZ István: 1972/II.)

gyékben hiába volt nagyobb a telekaprózódás a jobbágyszabadítás után, a hegyvidéki megyékben mégis kisebb volt a paraszti földbirtok.¹⁴

Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung megyékben azonban a telekaprózódás is számottevő volt. Az aprózódás végső fokát a zsellérré válás jelentette, ami mind a négy megyében magas arányokat öltött. Egy telkes jobbágyra Máramarosban és Ungban 2–3, Beregben már 3,75, Ugocsában 9,66 zsellér és lakó esett. Ugocsában valószínűleg sok 1/8 és 1/16 stb. telkes jobbágyot is a zsellérek közé számítottak, ami azt jelentette, hogy a megyében a birtokos jobbágyok is csekély telekfölddel váltak szabad földtulajdonossá. A zsellérek, akik viszont majd tízszer annyian voltak, nagyon apró telekkel vagy egyáltalán nem rendelkeztek földdel a jobbágyszabadítás után. A zselléresedés azokban a hegyvidéki megyékben volt a legnagyobb arányú, amelyekben a telkes jobbágyok átlagosan a legkevesebb úrbéri földdel szabadultak fel.¹⁵

Az úrbéres földeken kívül a parasztok még rendelkezhetek ún. telken kívüli állománnyal (irtások, bérletek, maradványföldek stb.), amelyek sok esetben megközelítették, sőt meg is haladhatták a telekföldek nagyságát. A hegyvidéki falvak esetében a maradványföldek és az irtásföldek a parasztok által használt földmennyiség jelentős részét képezték.

A parasztok a korábbi úrbérrendezések idején – általában a földesurak tudtával – nem mondtak be annyi földet az összeírásokba, mint amennyi valóban a kezükön volt. Csak az úrbéri táblázatba felvett földek szolgálhattak az állami adó alapjául, viszont a be nem vallott úrbéres földek járadékából a földesúr pótlólagos bevételekre tarthatott igényt. Rövid időn belül a különböző összeírásokból kiderült, hogy a parasztok több földdel rendelkeznek, mint amennyit az úrbéri táblázatok feltüntettek. A felmérések és összeírások alkalmával megjelenő területet „remanentiális” földnek, vagyis földtöbbletnek kellett tekinteni, s az adóbevétel szinten tartása végett azokból új úrbéres jobbágytelket kellett alakítani.¹⁶ Az 1853. évi pátens értelmében a parasztok az úrbéres földekkel szabadon rendelkezhetek,¹⁷

¹⁴ Uo.:1972/II. 61., 63. o.

¹⁵ Uo.:1972/II. 75. o.

¹⁶ Für Lajos: Jobbágyföld – parasztföld. Osztozás a jobbágyi maradvány- és irtványföldeken. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerkesztette: Szabó István. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 58–59. o (A továbbiakban: Für Lajos: 1972/I.)

¹⁷ Az 1853. évi úrbéri pátens 2. §-a szerint.

<http://majt.elte.hu/Tanszkek/Majt/Magyar%20JogtorteNET/magyarazatok/1853urberipatens.htm> 2015. október 21.

de a pátens és az 1871. évi törvény¹⁸ is úgy rendelkezett, hogy a parasztok csak külön megváltással lehettek a maradványföldek tulajdonosai, viszont azok után erdő- és legelőjárandóságot nem kaphattak.¹⁹ Megtörtént, hogy a parasztok földjének egy részét, amelyről nem tudták úrbéres jellegét bizonyítani, remanentiális földnek minősítette a bíróság. Az Ugocsa megyei Terebes község egyes földterületeit is maradványföldnek ítélték meg, amelyek megváltási összege 60 ezer forintot tett ki.²⁰ Az 1853-as úrbéri pátens még arra is lehetőséget biztosított a földesurak számára, hogy az úrbéres jellegűvé nem változott irtásföldeket visszaválthassák.²¹ A parasztok tehát az úrbéri pátens után nem juthattak hozzá földjeik egy részéhez, vagy csak a megváltás után.

A paraszti kézen levő maradvány- és irtásföldek a telekföldhöz képest többletet jelentettek, de a birtokrendezés következtében megcsónkításuk azt jelentette, hogy a parasztok birtokállománya az új korszak kezdetén kisebb lett, mint a jobbágyszabadság előtti évtizedekben volt.²²

1895-ös adatok alapján Bereg megyében a művelt területek (szántó, rét és szőlő) 74,2 százaléka a 100 holdon aluli törpe- és kisgazdaságokhoz tartozott. Máramarosban ezek a területek 84,4, Ugocsában 75,1, Ungban 70,2 százalékból voltak a törpe- és kisbirtokosok tulajdonában. Az 5 holdon aluli törpegazdaságok aránya a művelt területek megoszlásában Bereg megyében 10,7, Máramarosban 7,4, Ugocsában 11, Ung vármegyében 9,8 százalékot tett ki.²³ A négy északkeleti vármegye szántóinak, rétjeinek és szőleinek majd 1/10-ét törpegazdaságokban művelték meg.

A legelőről mindössze azt írták elő, amennyire a terület fekvése megengedi, úgy elegendőt bocsássanak a jobbágyok rendelkezésére. A volt jobbágyok állattartásához mért legelők nagysága egyben behatárolta az állattartás mértékét és a fejlődés lehetőségét. A kisbirtokosok száma néhány évtized alatt jelentősen megnőtt, legelőik nagysága viszont tovább nem bővíthetett.

¹⁸ Az 1871. évi LIII. törvénycikk Az 1848. évi törvények által megszüntetett úrbéri kapcsolatból fennmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5519> 2015. október 25.

¹⁹ FÜR Lajos: 1972/ I. 81-82.o.

²⁰ Uo.: 83.o.

²¹ OROSZ István: 1972/II. 81. o.

²² Uo.: 1972/II. 90. o.

²³ NAGY Mariann: Agrárregiók Magyarországon a 20. század elején. PTE Történettudományi Intézet, Pécs, 2015. 446–447. o.

A jobbágylegelő helységenként különbözött. Az erdővidéken, ahol a gyeplegelő kevés volt, legeltetésre használták az erdőket is. Legelőből azonban csak az úrbéres jobbágyok és zsellérek részesülhettek, a majorsági zsellérek nem.

A majorsági zsellérek vagy telepítvényesek elsősorban valamilyen foglalkozáshoz, termeléshez, szolgáltatáshoz kapcsolódtak. Jogi helyzetük lényeges eleme volt, hogy földjeiket csak haszonélvezetül kapták, a tulajdonjogot a telepítő birtokos – még örökös szerződés esetén is – fenntartotta magának. 1848 körül 140 telepítvényes falu létezett Magyarország szerte, amelyből az Északkeleti-Kárpátok vidékén elterülő négy megyére vonatkozóan mindössze kettőt jegyeztek fel Bereg megyében. Minden bizonnyal több település jogi helyzete tisztázatlan volt, mivel az 1850-es években a Schönborn-uradalom hét faluja ellen pereskedett, amelyeket majorságinak, azaz telepítvényesnek tartott.²⁴

A legelőelkülönítések idején a jobbágyokat 4 és 22 kishold, azaz 3–16,5 kat. hold közötti legelőterület illette meg. Az úrbéres házas zsellérek legelőilletményét az 1/8-ad telkesekével azonos mértékűnek állapították meg.²⁵ A parasztok csak nagyon kevés helyen kapták meg a legelőterület maximumát. A hegyvidéki falvak esetében gyakran inkább az alsó határ – azaz a 4 hold – volt a jellemző. Ung megyében Gajdos és Ruszkóc községek példáján egy telekre viszonyítva 4-5 hold lehetett az átlagos legelőterület. Már az 1850-es évek elején előfordult a hegyvidéki legelők esetében, hogy az uradalom kitiltotta a falut az erdei legelőkről azzal az indokkal, hogy az erdőket védik.²⁶ Szinevér község (Máramaros megye) úrbéres lakossága 1867-ben panaszt emelt az alispáni bíróság előtt, mivel egy 1864-ben meg-

²⁴ A telepítvényes falvak többsége 1848 előtt keletkeztek, bár néhány a szabadságharc után jött létre, viszont akkor kialakításuk már a tulajdonjog átruházásával történt. GYIMESI Sándor: A telepítvényes falvak „felszabadulása”. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerkesztette: Szabó István. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 156–157, 167. o. Lehoczky Tivadar Bereg vármegyéről írt könyvében említi, hogy a XIII–XVIII. század között számos telepítvényfaluk keletkezett, amelyek különféle előjogokkal rendelkeztek. Mária Terézia korában lezajlott úrbéri rendezés azonban megszüntette a legtöbb kiváltságot és előjogot, s szinte mindenkit „a többi közjobbágyokkal hasonló bánásmód alá vettek”. A megmaradt kiváltságok 1848-ban szűntek meg. LEHOCZKY Tivadar: Bereg vármegye. Hatodik Síp Alapítvány–Mandátum Kiadó. Budapest – Beregszász, 1996. 200–202. o. Az eredeti munka 1881-ben jelent meg.

²⁵ SZABAD György: Az önkényuralom gazdaság- és társadalompolitikája. In: Magyarország történetét tíz kötetben. A szerkesztőbizottság vezetője: Pach Zsigmond Pál. Magyarország története 1848–1890. Főszerkesztő: Kovács Endre. 1. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 532. o. (A továbbiakban: SZABAD György: 1987/I.)

²⁶ FÜR Lajos. 1972/I. 116. o.

kötött egyezség szerint a község közbirtokos földesurai 240 ház után nem akarták kiadni a házanként járó évi 20 darab fajárandóságukat.²⁷

Az 1853. évi pátens a faizási joggal rendelkező úrbéresek erdőilletményét telkenként 2–8 kishold – 1,5–6 kat. hold – közötti területben határozta meg. Az úrbéres házas zsellérek járandóságát, akárcsak a legelőilletmények esetében, az 1/8-ad telkesekével egyenlőnek szabta meg.²⁸

Az 1853. évi úrbérrendezés jelentős mértékben megváltoztatta a birtokviszonyokat az Északkeleti-Kárpátok területén. Nagyon sok parasztbirtok területe különböző okok miatt csökkent a korábbiakhoz képest, s a birtokaprózódás következtében egyre nehezebben tudtak megélni földjeik jövedelméből. A legelőterületek összeszűkülése következtében csökkent az állattartás, és elsősorban a hegyvidéki lakosság életkörülményei fordultak rosszabbra. A későbbiekben az 1879. évi erdőtörvény még inkább korlátozta a legeltetés lehetőségét. A törvény pontosan meghatározta, hogy milyen területek tartoznak beerdősítés alá. Míg korábban a kihasználatlan, nem jövedelmező erdőkben a kevésbé szigorú ellenőrzés következtében esetlegesen használták a parasztok a legelőket, az erdőtörvény kiadása után erdővédelem jogán kitilthatták a parasztokat ezekről a legelőkről.

Az 1879. évi erdőtörvény következményei az Északkeleti-Kárpátokban

Az 1879. évi XXXI. törvénycikket hosszú előkészületek előzték meg, míg végül sor került az elfogadására 1879. június 11-én, s amely 1880. július 1-jén lépett életbe. Az Erdőtörvényre nagy szükség volt a kiegyezés után. A gazdasági élet fellendülése és az infrastruktúra kiépítése jelentősen megnövelte a fafogyasztást. A közlekedés gyors fejlődése következtében az ország vasútjainak a hossza 1866-ban 2160 km volt, 1873-ban már meghaladta a 6000 km-t. Kialakult a gyári nagyipar, a 19. század utolsó évtizedeiben világvárossá épült Budapest, gyorsan fejlődtek a vidéki városok is. A birtokosok figyelme jövedelmük visszaesése folytán egyre inkább az erdő felé terelődött. A fakereskedők is felismerték a kedvező gazdasági helyzetet, és ajánlataik eredményeképpen különféle szerződések jöttek létre a szakemberek megkérdezése nélkül. A fa iránt megnövekedett igény az erdők jelentős csökkenésével, valamint a szakszerűtlen fakivágással járt együtt. A kivágott erdők által legelőterületekhez jutottak. Az erdő valódi értékét nem ismerték, erdősítésre kevesen gondoltak.²⁹ 1880-ban, az erdőtörvény hatályba lépésé-

²⁷ Uo.: 127. o.

²⁸ SZABAD György: 1987/I. 532–533. o.

²⁹ Dr. SALI Emil: 100 éve alkották az 1879. évi erdőtörvényt.//Az Erdő. 1980. 29.(115.) évf. 1. füzet

nek évében 100 ezer katasztrális hold felújítatlan vágásterület volt az erdők kisebb részét kitevő állami erdőkben.³⁰

Az 1879. évi erdőtörvény 2. §-a minden olyan erdőben vagy erdőrészen megtiltotta az irtást és a tarvágást, amelyek hegytetőkön, gerinceken, hegyoldalakban álltak és hegyomlásokat, lavínákat, vízmosásokat akadályoztak meg. Az Erdőtörvény 4. §-a a futóhomokon és más, mezőgazdasági művelésre nem alkalmas földeken levő erdők irtását tiltotta. A 7. § kimondta a legeltetés tilalmát a 2. § alapján kijelölt véderdőkben, míg az erdőtörvény 165. §-a rendelkezett az említett területek beerdősítéséről.³¹

Az erdőtörvény kiadása után nem szüntek meg a viták az erdők gazdasági hasznosításáról. Felvetődtek olyan kérdések, amelyek pl. az egyes törvénycikkelyek gyakorlati végrehajtásának a körülményeit vagy az állam szerepvállalásának a módozatait vitatták meg. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület választmányából gróf Károlyi Sándor indítványára egy bizottság tanulmányozta az ország különböző helyszínein a gazdasági viszonyokat. A tapasztaltakat összegezték, szakértők bevonásával a problémákat megtárgyalták, majd javaslatokat nyújtottak be a kormánynak. A gazdasági kérdések egyik csoportját alkották az ún. *Erdészeti kérdések*, amelyek szakértő előadóinak Wagner Károlyt³² és Bedő Albertet,³³ az erdőtörvény megal-

³⁰ KIRÁLY Pál: Első modern erdőtörvényünk történelmi előzményei. II. rész. // Az Erdő. 1980. 29. (115.) évf. 2. füzet.

³¹ 1879. évi XXXI. törvénycikk. Erdőtörvény. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5861> 2014. február 24.

³² Wagner Károly (Akna Sugatag (Ocna Șugatag, Románia), 1830 – Budapest, 1879). Középiskolai tanulmányait Szatmáron végezte, majd a selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia hallgatója volt. 1855-ben kincstári erdészjelölt lett. 1858-ban Dobrocsra került kincstári erdésznek. 1859-től a selmeci akadémián adjunktusként dolgozott és gyakorlatokat vezetett. Akkor vetette fel először az erdészeti szaknyelv és irodalom megteremtésének ügyét. Ezután Wagner Károly szorosan együttműködött Divald Adolfal. Közös en adták ki az 1862-ben megjelent Erdészeti Lapokat. 1864–1866 között Nagybányára került főerdésznek. Az 1866-ban az akkor megalakult Országos Erdészeti Egyesület második alelnökévé választották. 1867-től a Bányászati és Erdészeti Akadémia tanára lett. 1868-ra Divald Adolfal összeállították a magyar–német és német–magyar erdészeti műszótárt. 1871-ben kinevezték a Pénzügyminisztérium erdészeti osztályának vezetőjévé. Jelentős részt vállalt az 1879-ben elfogadott erdőtörvény kidolgozásában. A törvény kihirdetésének évében hunyt el Budapesten. Dr. OROSZI Sándor: Wagner Károly (1830–1879). In. Magyar Agrártörténeti életrajzok R–Zs. Szerkesztette: Dr. Für Lajos és Dr. Pintér János. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1989. 607–611. o. (a továbbiakban: OROSZI Sándor: 1989/R–Zs.)

³³ Az erdőtörvény előkészítésében nagy szerepet játszott Divald Adolf (Selmecbánya (Banska Štavnica, Szlovákia), 1828 – Szombathely, 1891), aki jelentős mértékben járult

kotóit kérték fel. Az 1881 januárjában megtartott szaktanácskozáson azonban Wagner Károly már nem tudott részt venni, mivel rövid betegség után, alig egy évvel korábban elhunyt (1879. december 21-én). Bedő Albert³⁴ – ahogyan a bizottság egyik elnöke, Korizmics László³⁵ említette – kiegészítette Wagner Károly munkáját, szakszerűen beszámolt a fennálló helyzetről és fejlesztési lehetőségekről. A tanácskozás érdekessége volt, hogy az élő beszámolókon kívül Wagner Károly hátrahagyott iratait is felhasználták.³⁶

hozza az Országos Erdészeti Egyesület (OEE) 1866. évi megalakulásához és az erdészeti műszótár 1868-as kiadásához. Az törvény szakmai céljait és azok elérésének eszközeit Divald már az 1860-as években megfogalmazta. Miután azonban 1872-ben lemondott állami pályafutásáról, a későbbi eseményeknek már nem volt aktív részese.

KIRÁLY Pál: Az első magyar erdőtörvényünk történelmi előzményei. II. rész. Az Erdő. 1980. 29. (115.) évf. 2. füzet. 80–82. o. OROSZI Sándor: 1987/A–H. 429–432. o.

³⁴ Bedő Albert (Sepsiköröspatak (Valea Crișului, Románia), 1839 – Kálnok (Calnic, Románia), 1918). Székelykeresztúron járt gimnáziumba, majd Kolozsváron tanult jogot és teológiát, 1860–1864 között Selmechányán az Erdészeti Akadémia hallgatója volt. 1864-ben kezdődött szakírói munkássága, akkor lett az *Erdészeti Lapok* munkatársa. Szerkesztette az Országos Erdészeti Egyesület (OEE) közleményeit és évkönyveit. Az 1870-es évektől folyamatosan jelentek meg könyvei a fakeskedelemről, erdészetről. Hivatali pályája állami szolgálatban 1868-ban kezdődött. 1872-ben főerdőmesterré nevezték ki, 1878-ban főerdőtanácsossá. 1876-ban az Országos Erdészeti Egyesület igazgató-választmányt hozott létre az erdőtörvény kidolgozására, amelynek Bedő is tagja volt. 1885-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Azon az éven adták ki főművét három kötetben, *A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása* című könyvet, ami 1896-ban négykötetesre bővült. A munka 63 megye több mint tízezer településének határában lévő erdő leírását tartalmazza. 1896-ban nyugalomba vonult, abban az évben országgyűlési képviselőnek választották. 1905-ben abbahagyta a politikai szereplést, egyházi és jótékonsági egyesületekben tevékenykedett haláláig. OROSZI Sándor: 1987/A–H. 137–140. o.

³⁵ Korizmics László (Aggszentpéter, 1816 – Kistétény, 1886). Iskoláit Ráckeresztúron kezdte, majd Budán a piaristáknál tanult, később mérnöki iskolába jelentkezett. 1837-ben szerezte meg mérnöki oklevelét. 1841-ig Esterházy Pál herceg ozorai birtokán és Kaposvárott dolgozott, később a lévai Esterházy birtokra kapott kinevezést. 1845–46-ban az országban először végzett rétöntözést Kelecsényben. 1848-ban Klauzál Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter a földművelési osztály titkárává tette meg. 1849-ben megindította a *Gazdasági Lapokat*, ami az 1850-es évek elején az egyetlen magyar nyelvű mezőgazdasági folyóirat volt az országban. 1860-tól a folyóirat az OMGE hivatalos lapjaként jelent meg. 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották. Dr. BALASSA István: Korizmics László. In: Magyar agrártörténeti életrajzok I–P. 1988. 225–228. o.

³⁶ Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által gazdasági bajaink kipuhatolása és orvoslása érdekében tartott enquête-tárgyalások. IV. csoport. Erdészeti kérdések. Budapest, 1880. 7–22. o.

Az erdőtörvény arra kötelezte az államot, a törvényhatóságokat, a községeket, az egyházi testületeket és személyeket, a köz- és magánalapítványokat, a hitbizományokat, a közbirtokosságokat, valamint a volt úrbéreseket és a részvénytársaságokat, hogy erdeiket hatóságilag jóváhagyott, rendszeres gazdasági üzemterv szerint kezeljék, egyúttal ahhoz szakképzett erdőtiszteket és erdőőröket alkalmazzanak.³⁷ Az erdőtörvény 18. §-ának rendelkezése értelmében az erdőbirtokosoknak öt év leforgása alatt önköltségen gazdasági terveket kellett készíteniük. A határidő 1884. június 14-én járt le, de Bedő Albert akkori országos főerdőmester felmérése szerint még 1894 végéig is csak a törvény hatálya alá eső erdők feléről hagytak jóvá gazdasági tervet.³⁸

A késedelem oka az volt, hogy sem szakember, sem pénzügyi lehetőség nem állt a birtokosok rendelkezésére. A gazdasági tervek kivitelezésével elkészített birtokosok kivétel nélkül igazolták a késedelmüket, ezért haladékokat kaptak. Ideiglenes terveket kellett készíteniük, nem térkép alapján, hanem a terület vázlata szerint. Az erdők mindössze 5 százaléka nem készült megfelelő terv, ezért azok elkészítéséig a fakitermelést ott beszüntették.

Elsősorban a véderdők területének megállapítása, kijelölése és nyilvántartásba vétele volt a fő cél, amelyet az erdőfelügyelőségek által létrehozott bizottságok végeztek el az 1879. évi XXXI. törvénycikk alapján.

A közigazgatási bizottságok tevékenységi feladatait és az erdők felügyeletével kapcsolatos eljárási hatáskörét a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium még 1881-ben meghatározta a belügyminiszterrel közösen kiadott egyik rendeletében.³⁹

A véderdők közé sorolták az erdőhatár felső, illetve a havasi legelők határán tenyésző cserjéket, bokrokat, fákkal részben vagy teljesen benőtt területeket, amelyeknek erdőgazdasági kezelését és gondozását az alatta elterülő erdők vagy más művelési ágak szempontjából fontosnak tartották. Az előírás szerint

³⁷ 1848-tól az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Szerkesztette: Kolossváry Szabolcsné. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 54. o.

³⁸ NÉMETH Ferenc: A magyarországi erdőfelmérés története a kezdetektől 1990-ig. Budapest, 1998. 64. o.

³⁹ A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 10,092 szám alatt a magy. kir. belügyminiszterrel egyetértőleg kiadott utasítása, a közigazgatási bizottságoknak erdőrendészeti ügyekben való eljárása tárgyában. Magyarországi Rendeletek Tára, 1881. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1881/?pg=1021&layout=s 2015. október 29.

gondos kezelésben kellett részesíteni az erdőhatár felső részében fekvő területeket az erdőhatártól kezdődően 400 méter szélességben, amelyek az erdősítés vagy az alatta fekvő erdők védelme céljából voltak szükségesek, továbbá megtiltották ezek tarvágását. Azokon a területeken az erdők felső határában elterülő gyepvel borított részeket vagy kopár területeket, amelyek megszakították az egybefüggő erdőrészeket, szintén véderdőnek nyilvánították.

Az erdőtörvény értelmében nagyon beszűkült az erdők mezőgazdasági kihasználhatósága, elsősorban a legeltetés szorult vissza. Erdő- és árvízvédelmi szempontokat vett figyelembe a véderdők kiterjesztése a havasi rétekre, illetve bizonyos területeken a korábban kivágott erdőrészek újrafásítása. Mindez viszont több helyen a hegyvidéki lakosság megélhetését nehezítette, mivel korlátozta gazdasági tevékenységüket.

Egán Ede nagy jelentőséget tulajdonított az 1879. évi erdőtörvénynek az ország hegyvidékeinek megóvása és az árvízveszély meggátolása szempontjából. „Az erdőtörvényre tagadhatatlanul szükség volt, hogy országunknak a közgazdaságilag szükséges famennyiséget a jövőre nézve biztosítsuk s hogy országunk hegyvidékét a Karszt szomorú sorsától megóvjuk, s kontinentális éghajlatunkat a szélsőségek és rónaságainkat a hóolvadás okozta vizek akadálytalan beözönléséből származó árvíz veszélyek ellen megvédjük.”⁴⁰ A kormányzati megbízott annak ellenére, hogy összességében pozitívan viszonyult az erdők megóvását előíró törvényhez, annak alkalmazásával, illetőleg végrehajtásával nem minden esetben értett egyet, s remélte, hogy egyes helyekre vonatkozólag hatályát felülvizsgálják és módosítani fogják. A hegyvidéki akció vezetőjének a véleménye szerint az erdőtörvény rendkívüli szigorításokat tartalmazott, s ezután szorultak ki a falusi emberek a legelőkről. Jelentésében beszámolt arról, ahol a parasztok területet kaptak, az erdőtalajon álló fákat kivágták, a kitermelés után legeltetni kezdtek, míg végül az egész „elkopárosodott”.⁴¹

Az Északkeleti-Kárpátokban az erdő az összterületnek majdnem a felét foglalta el, a szántó viszont mindössze az ötödét.⁴² Az országos átlagnál majd másfélszer volt nagyobb a rétek aránya.⁴³ Az egy lakosra jutó

⁴⁰ KTÁL. F. 772., op. 7., od. zb. 35., f. 40.

⁴¹ KTÁL. F. 772., op. 7., od. zb. 35., f. 86.

⁴² Bereg vármegyében az összterület 36,3 százalékát erdő, 34,9 százalékát szántó tette ki. Máramaros vármegyében ezek az arányok 53,7 – 10,9, Ugocsában 18,9 – 49,9, Ungban 44,5 – 27,5 százalékban oszlottak meg. NAGY Mariann: 2015. 397–398. o.

⁴³ A rétek Bereg vármegyében az összterület 9,8, Máramarosban 19,7, Ugocsában 12,7, Ung vármegyében 10,1 százalékára terjedtek ki. Az országos átlag 9,3 százalék volt. Uo.: 397–398. o.

szántóterület az erdők arányából kifolyólag ezen a területen volt a legkisebb. A birtokok jelentős részét a 10 000 hold feletti, főként erdőség tette ki. 1895-ös adatok szerint Bereg vármegyében szántók a 73,4, Máramarosban 85,6, Ugocsában 73, Ungban 81,1 százaléka a 100 katasztrális holdon aluli gazdaságok tulajdonában volt.⁴⁴ A birtokaprózódás a 20. század fordulóján tovább folytatódott. Az 1913–1915-ös adatok alapján Beregben a szántóterület 72,4, Máramarosban 97,9, Ugocsában 75,5, Ungban 86,5 százaléka a kis- és törpegazdaságok között oszlott meg.⁴⁵ Az egy mezőgazdasági keresőre jutó bruttó termelési érték a szántóra vonatkoztatva alig volt több mint az országos átlag fele.⁴⁶ Az összes termőterületre jutó érték a ruszinok lakta térségben volt a legalacsonyabb.⁴⁷ Az Északkeleti-Kárpátokban élő ruszinok differenciálatlan paraszti társadalmat alkottak, ahol a lakosság több mint 80 százaléka mezőgazdaságból élt, a társadalom kétharmada kisbirtokos paraszt volt.⁴⁸

A 19. század utolsó negyedében erőteljesen megindult iparosítás érezte a hatását az Északkeleti-Kárpátok vidékén is. Az 1875-ben alakult dolhai vasgyár bükkfából készült faszenet használt a vas olvasztásához.⁴⁹ Lehoczky Tivadar beszámolója alapján az 1880-as évek környékén a Schönborn-uradalom bükkös erdőiben mintegy 500 köbláb faszenet égettek, kevéssel korábban Frigyesfalván falemezgyár kezdte meg működését.⁵⁰ Az Ung megyei Perecsenyben falepárlógyár jött létre.⁵¹ A vidék jellegzetes ipara lett a fakitermelő és fafeldolgozó ipar. Fűrésztelepek, fakereskedelmi vállalatok, bútorgyárak alakultak, azonban az csak a lakosság egy kevés részének biztosította az állandó megélhetését.

⁴⁴ NAGY Mariann: 2015. 448. o.

⁴⁵ Uo.: 451–452. o.

⁴⁶ Egy hold szántóra jutó bruttó termelési érték Beregben 114, Máramarosban 98, Ugocsában 85, Ung megyében 112 koronát tett ki, míg az országos átlag 135 korona volt. Uo.: 477–478. o.

⁴⁷ NAGY Mariann: 2003. 138–139. o.

⁴⁸ KATUS László: Nemzetek és népsziporulat. In. Magyarok a Kárpát-medencében (História könyvek). Összeállította és szerkesztette: Glatz Ferenc. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988. 199–200. o.

⁴⁹ ROXER Vilmos: A dolhai vasgyár keletkezése és viszonyai. In. Máramaros vármegye. Honismereti írások a Monarchia korából. Szerkesztette S. Benedek András. Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, Budapest – Beregszász, 1997. 50. o.

⁵⁰ LEHOCZKY Tivadar: 1996. 381, 403. o.

⁵¹ TAUBINGER István: Ipar és kereskedelem. In. Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, Budapest–Beregszász, 1998. 36. o.

Egán Ede nem tartotta megfelelő módszernek a vidék iparosítását: „Helytelen lenne mindez egy olyan államban, amely ma, sőt egy évszázad múlva is agri-kulturális állam leendő a közgazdasági rendezés első helyére állítani az iparosítást.”⁵² Nem a fejlődést akarta meggátolni vagy annak ütemét lelassítani, hanem a hagyományos megélhetési módok termelékenységének növekedésében látta a lakosság életszínvonalának emelését, amely az emberek túlnyomó részének egyben a foglalkozását is biztosította. Megpróbálta megkeresni a bajok forrását, s annak oka, véleménye szerint, a tudatlanság volt. Jelentéseiben említi, hogy sok az írni, olvasni nem tudó személy, kevés az iskola. Sokszor okozott szervezési nehézséget „...a nép alacsony kulturális niveauja és az intelligens elemek csekély volta.”⁵³ A mezőgazdasági keresők közül az írni-olvasni tudók aránya Bereg megyében 51,5, Máramarosban 18,7, Ugocsában 40,7, Ungban 44,4 százalékot tett ki.⁵⁴ A ruszinok lakta térségben a 6 éven felüli népesség férfitagjainak mindössze 32,5 százaléka, a nők 23,6 százaléka tudott írni és olvasni.⁵⁵ A munkaerő műveltségi szintje itt volt a legrosszabb az országban.⁵⁶

Valójában nem az 1879. évi erdőtörvény nehezítette meg jogi előírásaival a hegyvidéki parasztok életét, hanem a korábbi viszonyok rendezetlensége és azok visszahatása az úrbéri pátenst után, valamint a lakosság alacsony műveltségi színvonala, aminek következtében a parasztság nem tudott megfelelően reagálni azokra a gazdasági-társadalmi változásokra, amelyek a 19. század második felében kihívásként érték a vidéket.

Egán Ede tervezete a havasi gazdálkodás fejlesztése érdekében

Borostyánkői Egán Ede egy ideig a földművelési minisztérium állattenyésztési osztályának a vezetői tisztét töltötte be. 1890. március 8-án a Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságának ülésén *Intő szó a magyarországi „havasi gazdaság” fejlesztése érdekében* címmel előadást tartott, amelyben egy külföldi, elsősorban svájci mintára tervezett gazdasági program kivitelezésének lehetőségét vetette fel. Előadása *Kárpátaink közigazdasági hivatása* címmel külön, könyvben is megjelent.⁵⁷

⁵² KTÁL. F. 772., op. 7., od. zb. 35., f. 58.

⁵³ Uo.: f. 43.

⁵⁴ NAGY Mariann: 2015. 440 – 441. o.

⁵⁵ KATUS László: 1988. 199. o.

⁵⁶ NAGY Mariann: 2003. 139.o.

⁵⁷ EGÁN Ede: *Kárpátaink közigazdasági hivatása*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1890.

Egán először a kulturális fejlettség, az írni-olvasni tudás és az iskolába járás alapján hasonlította össze a történelmi Magyarország 32 síksági és 31 hegyvidéki megyéjét. Különösen szembetűnő volt a különbség az analfabetizmus tekintetében a legelmaradottabb Máramaros és Sopron megye között. 10 ezer lakosra számítva Máramaros megyében 8800, Sopron megyében 3248 lakos volt analfabéta. Máramaros megyében az iskolába járó tankötelesek 41, Moson megyében 95 százaléka járt iskolába. Azonban nemcsak az oktatás terén volt lemaradás, hanem az utak kiterjedése vagy az elfogyasztott tápanyag tekintetében is sokkal rosszabbak voltak az arányok a hegyvidéken, mint a síkságon.

A közgazdasági szakember elmaradottnak látta a hegyvidéki területeket. Véleménye szerint a haladásnak és a gazdasági viszonyoknak semmiféle hatása nem volt érezhető a szóban forgó részeken. A lakosságot okolta szegényes helyzetükért, akik nem voltak képesek arra, hogy a hegyvidék adta mezőgazdasági lehetőségeket kihasználják. S miután összevetette életviszonyaikat a nyugati országok hegyvidéki lakosaival, arra a megállapításra jutott, hogy ha nem is bőségben, de legalább nem nélkülözve éltek.

Egán a fejlett hegységi élet mintájának Svájcot tekintette, mint olyan országot, amely a hegyvidéki gazdálkodásban akkor Európában élen járt. Az ország mezőgazdasági termelésében a takarmánytermesztés és a megtermelt takarmány által előállított állati termékek játszották a legfontosabb szerepet. A takarmánytermelésre használt területek jövedelme akkor összesen 586 millió frankot tett ki, ami nyolcszor volt nagyobb, mint a gabonatermelésre használt területeké, amelyek jövedelme 77 millió 429 ezer frank volt.⁵⁸

Svájcban takarmányt elsősorban a helyes váltórendszer fenntartása miatt és főleg az alomszalma biztosítása végett termeltek, valamint a gabonatermesztés évről évre mindinkább háttérbe szorult, míg takarmányfélét egyre nagyobb arányban termesztettek.

Magyarországon ellenben a hegyvidéki megyék gazdái hasonlóan művelték a földet, mint ahogyan a sík vidéken. A hegyvidéki gazdák meg gondolatlanul ugyanazokat a növényeket termelték, mint az alföldi birtokosok, amelyek azonban nem feleltek meg a hegyvidéki viszonyoknak. A helyzettel azért is kellett foglalkozni, mivel az akkori országban a mezőgazdaság által használt területek 25 százalékát a hegyvidéki térségek képezték.

Egán Ede maga is bejárta a hegyvidéket és tanulmányozta a havasi legelők viszonyait. Térképet készített saját adatai alapján, illetőleg felhasználta Bedő Albert, az akkori országos főerdőmester erdészeti térképét. A

⁵⁸ EGÁN Ede: 1890. 15. o.

területek feltérképezésével általános áttekintést kívánt nyújtani a havasi legeltetés lehetőségeiről, mivel – leírása szerint – hozzávetőlegesen az egész ország havasi legelőterületét ábrázolta.⁵⁹

A felmérés alapján 35 megyében volt havasi legelő, s azokat a havasi legelőterületek nagyságától függően 3 csoportra osztotta. Három megyében – Csík, Máramaros és Hunyad – a havasi legelőknek nagy kiterjedése volt, azok alkották az első csoportot és Egán Havasi megyéknek a nevezte el területüket. A második csoportot 20 olyan megye alkotta, ahol nagy szerepet játszottak a havasi legelők. Ezek közé sorolta a gazdasági szakember Ung és Bereg megyét. A harmadik csoportba tartoztak azok a megyék, összesen 12, ahol a havasi legelőterületek nagysága csekély volt.⁶⁰

Magyarország havasi legelőinek nagyságát Egán kb. 1,2 millió holdban állapította meg (1 624 000 hold, amiből 424 000 erdő, azaz 1 200 000 hold), kb. annyi, mint amennyit árpával vetettek be és egyharmada a búzával bevetett területeknek.⁶¹

A gazdasági szakember véleménye szerint a Kárpátok földrajzi képződése, a hegység talajviszonyai és éghajlat tekintetében is nagyon hasonlít a Nyugati-Alpok vidékéhez. Ezért is tartotta lehetségesnek egy alpesi típusú gazdasági akció megszervezését.

Svájci, tiroli, bajorországi szakembereket próbált meg rávenni arra, hogy telepedjenek le, vagy a sajttelepeken fizetett szakszemélyzetként dolgozzanak a Kárpátokban. A felkért szakemberek egyhangúan azt állították, hogy a havasi legelők fűnövényzete annyira megfelelő, mint hazájukban. A legelők még alkalmasabbak voltak, mert könnyebben el lehet jutni rájuk és nem annyira sziklásak.

Egán azonban megjegyezte, hogy a havasi legelők növényzetét csak akkor lehet igazán összehasonlítani, ha a terület annyira lesz gondozott és trágyázott, mint külföldön, mert anélkül nem lesz sem nemes fű, sem kellő termés.

A mezőgazdaság jelentős átalakulása folytán a szarvasmarha-tenyésztésnek volt vezérszerepe – vallotta Egán. A havasi gazdaság szerepét ezért az állattenyésztés szempontjából felülmúlhatatlannak tartotta.⁶² Fontos szerepet szánt a tejgazdaságnak, mint a havasi gazdaság másik súlypontjának, amelyet az állattartás legjövedelmezőbb ágazataként tartott számon.

⁵⁹ Uo.: 1890.19. o.

⁶⁰ Ungban majd kétszer akkora havasi legelőterülettel (47 000 hold) számolt Egán, mint Beregben (26 ezer hold). Ugocsa megyét viszont teljesen a sík vidéki megyének tartotta. Uo.: 20–21. o.

⁶¹ Uo.: 1890. 23. o.

⁶² Uo.: 1890. 42. o.

Egán a svájci viszonyokat hozta fel példának és az 1,2 millió hold területű havasi legelőt a mezőgazdaság vonatkozásában, az állattenyésztés szempontjából nagy lehetőségnek tartotta.⁶³ Amint megjegyezte, 1822-ben még csak 2 egész éven át működő sajttelep volt Svájcban, míg 1890-ben már 2500 létezett.

Máramaros megyében a kincstár kezdeményezésére már az 1870-es évek végén, részvénytársasági alapon létrejött egy mintagazdaság, amit állami szubvención tartottak fenn, mely azonban veszteséges volt. 1885-ben a földművelésügyi miniszter a havasi területet bérbe adta egy svájci vállalkozónak, akivel tízéves szerződést kötöttek.⁶⁴ A vállalkozó az első öt évben ingyen használta a területet. A második öt évben fokozatosan növekedett a bérösszeg, amely a tizedik évben kétszerese lett annak, amely a bérbeadás előtt a területről befolyt, azaz mielőtt a részvénytársaság használatba vette volna a földet. A bérlő saját részről 75 ezer forintot fektetett be a bérelt havasi területbe, s

⁶³ Az 1897-ben meginduló Hegyvidéki akciónak Egán Ede volt az első kinevezett megbízottja. 1901-ben bekövetkezett halála után Kazy József folytatta a munkáját. 1904-es beszámolójában Kazy azt írta magyar havasi legelők előnyéről a svájciakkal szemben, hogy a svájci legelők nehezen megközelíthetőek, a meredekebb helyekről sok száz állat zuhan évente a mélybe, viszont a magyar havasok könnyen elérhetőek. Északkárpátmenti hegyvidéki nép helyzetének javítására irányuló állami segítő akció hat évi működésének ismertetése. Összeállította: KAZY József. Budapest, Pallas Részvénytársaság nyomdája, 1904. 23. o.

⁶⁴ Gottfried Barna adatai alapján Zürcher Herzog svájci vállalkozó 1883-ban 2000 kat. hold állami tulajdonban levő havast bérelt ki a Máramaros megyei Szaploncán, azon kívül vásárolt egy 5000 kat. hold birtokot. A virágzó havasi gazdaságba a századfordulóra már 250 000 frankot fektetett be a tulajdonos.

GOTTFRIED Barna: A „rutén akció” Bereg vármegyében (1897–1901). In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv. XIII. Nyíregyháza, 1999. 195–202. o.

Zürcher Herzog Alajos 1901-ben (pontos dátum, hónap és nap nélkül) a földművelésügyi miniszternek írott levelében arról számolt be, hogy 16 évvel azelőtt, 1885-ben borostyánkői Egán Ede miniszteri megbízott közbenjárása következtében települt le Máramaros vármegyében, hogy a modern, Svájcban használt havasi gazdálkodást meghonosítsa. Eleinte az államtól bérbe vett földeken gazdálkodott, 1889-től azonban megvásárolta a szaploncai 4000 holdas uradalmat, ahol szintén hasonló módon tevékenykedett. Az erdő hasznosítása és feldolgozása céljából kialakított egy fűrésztelepet gőzfűrésszel, egy parkettagyárat, majd pedig egy hajlított fa bútorgyárat létesített. A legnagyobb problémát az ellene történő állandó támadások jelentették. A pontos számadatok leírása végett Fátyal István szaploncai csendőrpáncsnok jegyzőkönyvére hivatkozik, amelyben a gazdasága ellen 51 tüzeset és személye ellen 4 merénylet elkövetése volt bejegyezve. Ezért aztán a biztosítótársaságok vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy összegért voltak hajlandóak biztosítani a vállalkozó vagyonát. KTÁL. F. 772., op. 7. od. zb. 42. f. 1–2.

annak köszönhetően egy gazdaságos vállalkozás, egy mintagazdaság jött létre, amely akkoriban más megyében nem működött.⁶⁵

Egán Ede 1890-ben írott munkájában már felvetett egy gazdasági irányvonalat a hegyvidéki gazdálkodás modernizációja érdekében, amely elsősorban a szarvasmarhatartáson, a tejtermelésen, és az ezekhez kapcsolódó takarmánytermelésen alapult. Tervezete az akkori idők Magyarországnak összes hegyvidéki területére vonatkozott. Az Északkeleti-Kárpátok térségének a fejlesztése a későbbiekben azért került előtérbe, mivel egyrészt itt voltak a legnehezebbek a megélhetési körülmények, másrészt a vidékről származó országgyűlési képviselők kezdeményezése a korabeli politika látókörébe helyezte a térséget.

A hegyvidéki akció főbb irányvonalai

1897. március 8-án a hegyvidéki lakosság érdekében Firczák Gyula püspök és a megyék 14 országgyűlési képviselője⁶⁶ memorandumot nyújtott be a miniszterelnök és a kormány számára *Emlékirat az északkeleti Kárpátok közt és alján lakó ruthén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában* címmel.⁶⁷ Az Országgyűlés tagjai konkrét javaslatokat tettek a minisztériumok felé. A vallás- és közoktatásügyi, kereskedelmi, belügyi, földművelésügyi és pénzügyi tárcák figyelmét olyan intézkedésekre hívták fel, amelyek viszonylag nem nagy költséggel jártak, de eredmény tekintetében nagy volt a jelentőségük.

Az 1897. október 7-én a földművelésügyi miniszter a hegyvidéki akció vezetésére borostyánkői Egán Edét nevezte ki. A tisztség betöltésében Egánt halála után 1901 végétől Kazy József⁶⁸ követte, majd 1908 őszétől Berzeviczy Zsigmond irányította az állami programot.

⁶⁵ EGÁN E.: 1890. 49–50. o.

⁶⁶ Ung, Ugocsa, Bereg és Máramaros vármegyék országgyűlési képviselői voltak: Szaplonczay Miklós, Urányi Imre, Nyegre László, Jónás Ödön, Szentpály Jenő, br. Perényi Zsigmond, Lónyai Sándor, Lónyay Géza, Nedeczey János, Bartha Ödön, Tomcsányi László, gr. Sztáray Gábor, Komjáthy Béla és Hegedűs Béla.

⁶⁷ BOTLIK József: 1997. 121. o.

⁶⁸ KAZY József (Nemesoroszi, 1856 – Budapest, 1923). Jogi végzettséggel rendelkezett, 1879-ben állami szolgálatba állt. A Földművelésügyi Minisztérium statisztikai osztályát, 1901 és 1908 között a hegyvidéki, 1907–1909 között egyidejűleg a székelyföldi kirendeltséget vezette. 1909-ben a Magyarországot bemutató bukaresti kiállításnak volt a miniszteri biztosa. 1910 januárjában a megalakult Khuen-Héderváry Károly vezette kormányban a Földművelésügyi Minisztérium politikai államtitkára volt. In. Balaton Petra: 2004. 38. o.

A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség tevékenysége az első időszakban – mintegy kísérletképpen – mindössze Bereg vármegye Szolyvai járására terjedt ki.⁶⁹ Később, az akció eredményei következtében a hasonló szegénységgel küzdő többi hegyvidéki megyére is kiterjesztették a gazdasági programot. 1899-ben Ung, 1900-ban Máramaros vármegyék hegyvidéki területeit, majd 1903 és 1904 folyamán Zemplén, Ugocsa és Sáros vármegyék hegyi területein élő lakosságát is bevonták az akcióba.⁷⁰

A hegyvidéki lakosság életkörülményeinek javítása elsősorban három fő irányvonal mentén történt: a lakosság földhöz juttatása földbérletek által; az állattenyésztés fejlesztése és hitelszövetkezetek létrehozása a gazdasági önállósodás elérése érdekében.

A földek bérbevétele a Schönborn család hitbizományi uradalmából történt a kormány közbenjárására által. Az uradalom földjeinek bérbevételéről a tárgyalásokat Darányi Ignác földművelésügyi miniszter folytatta Schönborn Ervin gróffal. A tárgyalások alapján az államkincstár részére, kizárólag mezőgazdasági használatra, 25 év időtartamra mintegy 18 ezer kat. hold bérbevételéről folytattak megbeszélést. A földek bérlete 1897. október 1-től kezdődött, és 25 évre 12 622 kat. hold 192 négyszögöl földterületet vettek bérbe a hozzá tartozó épületekkel együtt 45 439 korona 64 fillérért.

Az államkincstár az uradalomtól bérelt földet továbbadta albérletbe a helyi kisbirtokosoknak. Ez jelentős mértékben enyhített a gazdálkodók földszükségletén. 1910-ig mintegy 7000 kat. hold földet vásároltak meg a kisbirtokosok.

Az állam a kirendeltségen keresztül egy olyan közvetítői szerepet vállalt fel az uradalom és a gazdálkodók között, amelyet korábban a helyi kereskedők tettek meg jóval kisebb földterületek esetében, de azok kiadásánál nagyobb bérösszeg fejében. Az állam nem a bérleti díjak bevételeiből számított nagyobb haszonra, hanem a működő gazdaságok termelésétől remélt a vidék egészére tekintve nagyobb bevételi forrást.

A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség a legelők és havasi legelők egy részét bárcázás útján⁷¹ adta bérbe az egyéni bérleti rendszer helyett. A bárcarendszer bevezetésével gazdaságosan szerették volna kihasználni a

⁶⁹ MNL. K 26. 1902–XXXI–1134.

⁷⁰ KAZY József: 1904. 6. o.

⁷¹ Bárca: valamely pénzösszeg befizetését igazoló nyomtatvány. A bárca tartalmazta: a legelő nevét, számát, az évet, az állattulajdonos nevét, lakhelyét és a felhajtandó állatok számát. KTÁL. F. 772., op. 7., od. zb. 16., f. 8.

havasi legelőket, hogy a lakosságnak – és a közösség jólétén keresztül az államnak is – minél nagyobb haszna származzon belőle. A legelők kibérlésével ellentétben a havasi legelőket nem osztották fel a gazdálkodók között külön-külön, hanem egy vagy – ritkábban – több falunak adták át közös használatra, de úgy, hogy a havasi legelők a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség gondozása, karbantartása és felügyelete alatt maradtak. Az állatok tulajdonosaira bizonyos mértékű használati költségek megtérítése hárult. A hegyvidéki kirendeltség a Schönborn-féle hitbizományi uradalomtól 25 évre bérbevett 5467 hold kiterjedésű beregi havasok gondozásával 1898-ban kezdte meg a havasi gazdálkodást.⁷²

Az állatállomány minőségi javítása érdekében fajtiszta állatokat osztottak ki a lakosság között, illetve a legelők kiadásával megszervezték megfelelő takarmányozásukat. A legnagyobb eredményeket a szarvasmarha-tenyésztésben érték el, amihez hozzájárult a Tirolból behozott állomány elterjesztése.

A modern és szakszerű gazdálkodás meghonosítása céljából mintabirtokokat szerveztek. Ezek közül kiemelkedett az Alsóvereckei Havasi Mintagazdaság és Tejgazdasági Telep, amelynek megszervezése 1903 folyamán történt. A telep a földművelésügyi miniszter felügyelete és a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség közvetlen ellenőrzése alatt állt. A gazdaságot a földművelésügyi miniszter által kirendelt telepvezető és segédje irányította.⁷³ A mintagazdaság és a tejgazdaság a szakszerű földművelés és állattenyésztés példáját nyújtotta. A telep jelentős szerepet vállalt az ismeretek terjesztésében, valamint szakemberek képzésében a kisebb tejgazdaságok számára. Az alsóvereckei mintagazdaság és tejgazdasági telep 1908-ban a földművelésügyi miniszter rendelete értelmében Balogh Vilmos nevét vette fel, aki államtitkárként tevékenyen kivette részét a hegyvidéki gazdasági akcióból.⁷⁴

A miniszteri kirendeltség munkásközvetítés révén az alföldi gazdaságokban biztosított munkát, ami által jelentős összeghez jutottak a hegyvidéken élők. A háziipar megszervezése révén 1910-ben már 82 különböző telep működött, ahol a téli tanfolyamokon majd 4000 gazdálkodót foglalkoztattak. A gazdálkodási módszerek modernizálása érdekében gazdasági

⁷² KAZY József: 1904. 24. o.

⁷³ Uo.: 1904. 30. o.

⁷⁴ Balogh Vilmos a földművelésügyi minisztériumban egy ideig az elnöki osztályt vezette, amely felügyelte a hegyvidéki és a székely akciót. 1903. november 5-i rendeletével Tallián Béla földművelésügyi miniszter megszervezte a IX. ügyosztályt, amely kizárólag a kirendeltségek ügyeivel foglalkozott, s élére Balogh Vilmost állította. In. BALATON Petra: 2004. 40. o.

előadásokat tartottak, gépeket osztottak ki, a jó terméseredmények elérése céljából a gazdákat vetőmaggal látták el.

A hitelszövetkezeti hálózat, az ehhez kapcsolódó áruraktárak és boltok működésének a megszervezése volt a „leghathatósabb” tevékenysége a kirendeltségnek. Olyan különleges, az egyedi viszonyokat községenként alkalmazó pénzügyi szervezettel tudtak kiépíteni, amely a maga sajátosságaival be tudott illeszkedni az országos rendszerbe. A pénzügyi intézetek az állami támogatás hatására és helyi közreműködéssel a gazdálkodók számára mintegy önszervező intézményekként tevékenykedtek, amelyek révén a kisbirtokosok jobban kihasználták saját lehetőségeiket, illetve az állami segélyek sokkal többet jelentettek részükre, mint egyszerű adomány.

A 20. század első évtizedének végére 82 áruraktár összforgalma megközelítette a 2 millió koronát, a 136 hitelszövetkezet a hegyvidéki lakosság hiteligényeinek a kielégítésére több mint 8 millió korona kölcsönt folyósított.

A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség munkájában a gazdasági tevékenység volt a legmeghatározóbb, de a program a tervezet benyújtásától kezdve sokkal összetettebben viszonyult a hegyvidéki lakosság életszínvonalának a megváltoztatásához, mint egyszerű anyagi támogatás vagy a földek bérbeadása. A program kulturális hatásai kevésbé nyilvánultak meg, azonban ilyen irányú törekvések léteztek az akció végrehajtása folyamán. Önmagában már a rendezett gazdasági viszonyok is egy nyugodtabb és kulturáltabb életet biztosítottak a hegyvidéken. A görögkatolikus egyház lelkszeinek a részvétele a program megvalósításában megfelelt annak az elgondolásnak, hogy a végrehajtásban a „helyi intelligenciára” kell támaszkodni. Az egyház képviselői a közösség lelki vezetése mellett gyakorlati irányítást is felvállaltak.

Mindennek ellenére a hegyvidéki akció vallási felekezetektől és nemzetiségi hovatartozástól függetlenül mindenkire kiterjedt, aki a program hatáskörébe tartozott, s ez kivétel nélkül a szegényebb gazdálkodói réteget jelentette. Sőt, az első néhány év után a kirendeltség tevékenységi körét fokozatosan a hegyvidék szomszédságában található sík vidéki községekre és kisbirtokosokra is kiterjesztette.

A 19. század végén és a 20. század elején az Északkeleti-Kárpátokban működő hegyvidéki akció egyrészt a szegénység elleni küzdelemben az élet számos területére kiható állami segélyprogramot jelentett, másrészt felismerve a hegyvidéki gazdálkodás értékeit, fejlődési lehetőséget biztosított a vidék ott élő összes lakosa számára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Kárpátaljai Területi Állami Levéltár. Magyarország Földművelésügyi Minisztériumának Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltsége. F. 772., op. 7., od. zb. 35.
- Magyar Nemzeti Levéltár. Miniszterelnökség Levéltára. K 26. 1902. XXXI. csomó. 1134 alapszám.
- Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által gazdasági bajaink kipuhatolása és orvoslása érdekében tartott enquete-tárgyalások.* IV. csoport. Erdészeti kérdések. Budapest, 1880.
- EGÁN Ede: Kárpataink közgazdasági hivatása. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1890.
- KAZY József: Az északkárpátmenti hegyvidéki nép gazdasági helyzetének javítására irányuló állami segítő akció hat évi működésének ismertetése. Budapest, Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1904.
- LEHOCZKY Tivadar: Bereg vármegye. Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó. Budapest – Beregszász, 1996.
- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.* Szerkesztette: Szabó István. I–II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- Az erdőgazdálkodás története Magyarországon.* Szerkesztette: Kolossváry Szabolcsné. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- Balaton Petra: A székely akció története. I. Források. I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések. Cartofil, Budapest, 2004.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- BOTLIK József: *Hármas kereszt alatt.* Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Hatodik Síp Alapítvány. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 1997.
- BOTLIK József: *Egestas Subcarpathica.* Adalékok az Északkeleti Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2000.
- KATUS László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012.
- Magyar Agrártörténeti életrajzok A–H.* Szerkesztette: Dr. Für Lajos és Dr. Pintér János. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1987.
- Magyar Agrártörténeti életrajzok I–P.* Szerkesztette: Dr. Für Lajos és Dr. Pintér János. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1988.
- Magyar Agrártörténeti életrajzok R–Zs.* Szerkesztette: Dr. Für Lajos és Dr. Pintér János. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1989.
- Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. XVIII–XX. század.* Aula Kiadó, 2003.
- Magyarok a Kárpát-medencében (História könyvek).* Összeállította és szerkesztette: Glatz Ferenc. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988.

- Magyarország történetét tíz kötetben.* A szerkesztőbizottság vezetője: Pach Zsigmond Pál. Magyarország története 1848–1890. Főszerkesztő: Kovács Endre. 1. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Máramaros vármegye.* Honismereti írások a Monarchia korából. Szerkesztette S. Benedek András. Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, Budapest – Beregszász, 1997.
- NAGY Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Gondolat Kiadó, Budapest, 2003.
- NAGY Mariann: Agrárregiók Magyarországon a 20. század elején. PTE Történettudományi Intézet, Pécs, 2015.
- NÉMETH Ferenc: A magyarországi erdőfelmérés története a kezdetektől 1990-ig. Budapest, 1998.
- Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. XIII. Nyíregyháza, 1999.
- Ung megye.* Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, Budapest – Beregszász, 1998.
- Az Erdő. 1980. 29.(115.) évf. 1–2. füzet
- Az 1853. évi úrbéri pátens. <http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/Magyar%20Jogtor%20teNET/magyarazatok/1853urberipatens.htm> 2015. október 25.
- Az 1871. évi LIII. törvénycikk Az 1848. évi törvények által megszüntetett úrbéri kapcsolatból fennmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5519> 2015. október 25.
1879. évi XXXI. törvénycikk. Erdőtörvény. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5861> 2014. február 24.
- Magyarországi Rendeletek Tára, 1881. http://library.hungaricana.hu/hu/view/GYK_RT_1881/?pg=1021&layout=s 2015. október 29.

CSERNICSKÓ ISTVÁN – FEDINEC CSILLA

A MAI KÁRPÁTALJA TERÜLETÉNEK TÖRTÉNETI-NYELVI VISZONYAI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN, KITEKINTÉSSEL A MÁRA

Bevezető

A 20. század végéig a mai Kárpátalja területe tipikusan olyan periférikus régió volt, ahol több nyelvterület fedi egymást (Pietikäinen–Kelly-Holmes 2011). A duális Monarchia időszakában a helyi lakosság közel száz százalékát négy különböző közösség adta: a nyugati kereszténységet és kultúrkört követő magyarok; a területet a középkor óta fokozatosan benépesítő, a nyugati és a keleti kereszténység és kultúrkör felé egyaránt forduló ruszinok; a 16. századtól a Kárpát-medencén kívülről folyamatosan betelepülő izraelita zsidók; valamint a periférikus régió perifériájára szorult cigányok/romák.

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttével a két állam egymástól függetlenül alakította ki közigazgatási rendszerét. Az Osztrák Császárság történelmileg kialakult tartományokra tagolódott. Ezek közül a legnagyobb önállóságot a legnagyobb és legnépesebb, döntően lengyel és ukrán lakossággal bíró Galícia érte el, amely 1867-től gyakorlatilag autonóm tartományként működött. A századforduló után Galícia lakossága meghaladta a 8 millió, a központ, Lemberg lakossága pedig a 200 ezer főt. Ehhez képest a mai Kárpátalja lényegesen kisebb terület volt, lényegesen kevesebb lakossággal, falvakkal és néhány kisvárossal. Az 1910-es magyar népszámlálás adatai szerint ennek a régiónak az összlakossága alig haladta meg a 600 ezer főt, a legnagyobb települése, Ungváré pedig 1910-re a 17 ezret sem érte el (Molnár 2013: 22).

A dualizmus kori népszámlálások adatai szerint a Magyar Királyság lakosságának alig fele volt magyar anyanyelvű. A román, a német, a szlovák, a horvát és a szerb közösség után következett számosság tekintetében az össznépesség 2,5%-át kitevő rutén/ruszin anyanyelvű lakos (1. táblázat). Ez a népesség kompakt módon Magyarország Galíciával határos északkeleti határai mentén elterülő vármegyékben élt: alapvetően Zemplénben, Ungban, Beregben, Ugocsában és Máramarosban. Ezt a területet P. R. Magocsi összefoglalóan *Carpathian Rus'* névvel illeti (Magocsi 2016). Ezekből a vármegyéből a ruszinok kisebb csoportját a 18. század közepén telepítették a Bánát és Bácska (a mai szerbiai Vajdaság) területére.

A Magyar Királyság északkeleti csücske ennek ellenére sem tartozott 1918-ig egységes közigazgatás alá: mint említettük, több vármegyére tagolódott. Az 1918 végétől bekövetkező események még inkább megbon-

tották ezt a nyelvi-kulturális teret, és immár nem közigazgatási egységek, hanem több ország között osztották meg annak területét, ezzel egy új kisebbséget is létrehozva a régióban: a magyarokat.

1. táblázat. A Magyar Királyság lakosságának anyanyelvi összetétele a dualizmus kor censzusi alapján (Horvát-Szlavónia nélkül)

Forrás: ROMSICS (2010: 49), illetve Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

Anyanyelv	1880		1890		1900		1910	
	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%
Magyar	6 165 455	44,8	7 356 874	48,6	8 651 520	51,4	9 944 627	54,4
Német	1 799 232	13,1	1 988 589	13,1	1 999 060	11,9	1 903 357	10,4
Szlovák	1 790 485	13,0	1 896 641	12,5	2 002 165	11,9	1 946 357	10,7
Román	2 323 794	16,9	2 589 066	17,1	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Rutén	342 354	2,5	379 782	2,5	424 774	2,5	464 270	2,5
Horvát, szerb	613 394	4,5	678 747	4,5	629 169	3,7	656 324	3,6
Egyéb	714 889	5,2	243 795	1,6	333 008	2,0	401 412	2,3
Összesen	13 749 603	100	15 133 494	100	16 838 255	100	18 264 533	100

A régió egyszerre több centrum befolyási övezetébe tartozott és tartozik máig. A nagyhatalmi érdekek mentén létrehozott régió (a mindenkori politikai központból nézve) *Kárpátalja* vagy *Kárpátontúl* politikai határai nem követték az etnikai, etnográfiai, nyelvi vagy történeti-kulturális határokat, így a köztes tér jelleg, sőt, a perifériajelleg sem szűnt meg. Az első világháború végén a párizsi béketárgyalások során az újonnan megalakult Csehszlovákia közlekedési igényeit, a vasúti összeköttetés meglétét, s nem az etnikai határokat vették figyelembe a hozzá csatolt Kárpátalja határainak megvonásánál. A ruszin etnikai terület a mai Szlovákia keleti felétől, az Ukrajnához tartozó Kárpátalján át a romániai Máramarosig terjed. Ugyanez a régió (a judaisztikai szakirodalomban: Carpatho-Russ) zsidó történeti és kulturális szempontból is egységesnek és egyedinek tekinthető.

Az 1918 legvégén már az önálló Magyarország által megalkotott Ruszka Krajna ruszin autonóm területnek a bonyolult bel- és külpolitikai helyzet miatt nem voltak kijelölt határai, noha közigazgatási szempontból néhány hónapig működőképes volt. Az 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződéssel 109 Ung, 219 Bereg, 55 Ugocsa, 103 Máramaros

vármegyei, valamint három Szabolcs és egy Szatmár vármegyei település köré vonták meg azt a határt, amely nagyjából a ma Kárpátalja néven ismert régiót öleli körül.

A mindenkori „Kárpátalján” ezt a 20. század elején még kevesebb mint ötszáz települést magában foglaló, mintegy 13 ezer négyzetkilométernyi területet értjük (1. ábra). Tisztában vagyunk a határok visszavetítésének torzító jellegével, azonban a későbbi korokkal való összehasonlíthatóság miatt nem tartjuk elvetendőnek ezt a megközelítést, ha ez nem jár együtt etnocentrizmussal.

1. ábra. A mai Kárpátalja területe az Osztrák–Magyar Monarchián belül

(Készítette: Molnár D. István.)

A dualizmus kori kárpátaljai régió nyelvi-etnikai viszonyai periferikus téma a szakirodalomban. A két legalapvetőbb munkának tekinthető Magocsi (1978) korai munkája, illetve a kárpátaljai zsidóság történetét feldolgozó monográfia (Bányai és mtsai szerk. 2013). Általában jellemző a Kárpátaljával foglalkozó szakirodalomra, hogy csak egy-egy etnikumra koncentrálnak, illetve a kutatók eszköztárából általában hiányzik valamely alapvető nyelvnek az ismerete, amely szükséges lenne a téma teljesebb feldolgozásához.

E tanulmány szerzőinek módszertani újítása a multidiszciplináris megközelítés. Szintén így, de hangsúlyosan nyelvpolitikai keretbe ágyazva tárgyalja a régió nyelvi-etnikai viszonyait Csernicskó (2013) és Csernicskó–Fedinec (2014). Röviden mutatja be ennek a területnek a történetét *A Kárpát-medence régiói* sorozat keretében megjelent *Kárpátalja* című kötet (Baranyi szerk. 2009) II. fejezete. Összefoglalóan tekinti át ugyanezt a *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra* című, ukrán és magyar nyelven egyaránt megjelent kiadvány (Vehes–Fedinec szerk. 2010 és Fedinec–Vehes szerk. 2010). Amiben ez a tanulmány új az előzőekhez képest, az, hogy megpróbál szakítani a régió történeti-nyelvi viszonyainak mind az ukrán, mind a magyar szakirodalomra jellemző tipikus narratíváival. A domináns ukrán szemlélet szerint a 19–20. század fordulóját egy agresszív, erősen magyarosító nemzetiség-, nyelv- és oktatáspolitikája jellemezte. A tipikus magyar megközelítés pedig mintegy békebeli nosztalgiával úgy mutatja be ezt a korszakot, mint a nemzetiségek békés együttélésének és a magyarok vezetése mellett megvalósult nemzetiségi, nyelvi és kulturális egyenlőségnek az időszakát. Ám – ahogyan az már csak lenni szokott – a helyzet ennél összetettebb és jóval színesebb.

A régió és lakossága

Az 1870-es években a tárgyalt régió lakosságszámát negatívan befolyásolták a járványok, majd népességnövekedés indult meg a vasútépítésnek köszönhetően. A 19. század közepéig a helyi közlekedést és teherszállítást lovas és ökrös szekereken bonyolították. Az 1860-as években vette kezdetét a Magyar Északkeleti Vasút megépítése. A szomszédos – ámde a duális Monarchia társországaához tartozó – Galícia vasúton 1884-től vált elérhetővé. A századfordulón megindult a nagyarányú kivándorlás a tengeren túlra. Magyarországról kb. 1,2 millió fő vándorolt ki az Amerikai Egyesült Államokba, a főbb kibocsátó központ éppen Északkelet-Magyarország volt. Arányaiban a magyarok kisebb számban vándoroltak ki. A kárpátaljai régióban mindenütt népességfogyás következett be, szinte csak a három rendezett tanácsú város – Beregszász, Munkács és Ungvár – volt népességbefogadó (Bagdi 2009).

A dualizmus időszakában az állami közigazgatás legfontosabb helyi szerve a törvényhatóság volt, melynek két csoportja létezett: a vármegyék és törvényhatósági jogú városok. A korban kiépült önkormányzati rendszer a Magyar Királyság területén lényeges változtatás nélkül működött a második világháború végéig. A Magyar Királyság területét az 1848/49-es szabadságharc bukása után közigazgatási tekintetben öt katonai kerületre osztották, majd az 1867-es kiegyezéssel helyreállították a hagyományos

vármegyerendszert (beleértve a társország, Horvát-Szlavónország területét is). A vármegyével azonos közigazgatási szinten álltak Budapest főváros, Fiume (Rijeka) szabad város és a törvényhatósági jogú városok. A vármegyéknek alárendelt községeknek a kiegyezést követően három kategóriája létezett: kisközségek, nagyközségek és rendezett tanácsú városok. A választójog a falusi lakosság jelentős csoportjait mellőzte.

A monarchia időszakában a kárpátaljai régió 490 településéből (Molnár 2013: 22) három volt rendezett tanácsú város, a többi mind falu (kisközség, illetve nagyközség). Ungvár, Munkács és Beregszász a századforduló előtt „kis megyeszékhelyek” (Hajdú 2015). A régió lakossága 1869-ben 401 280 főt, 1910-ben 602 774 főt tett ki. Ebből 1910-ben a jelentősebb etnikumok anyanyelv szerinti aránya: ruszinok 50,5%, magyarok 30,7%, németek (a jiddis anyanyelvű zsidókat is beleértve) 10,5% (Molnár 2013: 23–34). A zsidók tényleges aránya 1910-re meghaladta a 15 százalékot. Számottevő tényezők a cigányok is, ám a „cigány” anyanyelvűeket ekkor csak országos szinten regisztrálták, a vármegyei statisztikákban nem szerepeltek önállóan.

A vármegyék voltak a politikai közélet és a társasági élet színterei. A fontos politikai pozíciókat a helyi magyar nemesi családok szerezték meg, általában rokonsági alapon. Feltűnő sajátosság, hogy a megszerzett politikai pozíciók többnyire nem terjedtek túl azoknak a vármegyéknek a határain, ahol a birtokaik elhelyezkedtek. Ritka volt, hogy valaki a régió több megyéjében is egyidejűleg birtokolt volna földet. Lényegesen kisebb eséllyel, de vezetett út a politikai pályához a helyi társadalmi szervezetekben való tagság által szerzett ismeretségeken keresztül is. A kaszinók, a szabadkőműves páholyok tömörítették a politikai, gazdasági, kulturális elit tagjainak jelentős részét. A régió politikai súlyát, pontosabban súlytalanságát jelzi, hogy országosan ismert politikusok csak ritkán, végső lehetőségként vállaltak itt szerepet, és az első adandó alkalommal el is hagyták a régiót. A vármegyék élére kinevezett első ember, a főispán tekintetében pedig itt is érvényesült az az országos tendencia, hogy a zömmel nemzetiségek lakta területeken erre a pozícióra lehetőleg gyenge, kötődés nélküli személyeket helyeztek. A korszakban tehát nincs regionális politikai elit, ez a réteg alapvetően a szűkebb lokalitáshoz kötődik. Az sem volt jellemző, hogy az elit gazdasági pozíciót más megyében töltött volna be, mint ahol a saját érdekeltségei voltak (Cieger 2003: 103).

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a régió egész lakossága mozdulatlan volt. Országos átlagban a népesség 83,6%-a ugyanott élt, ahol született. A helyben születettek aránya a kárpátaljai régióban ezt az arányt

minden vármegyében meghaladta, Máramarosban pedig a lakosság 95%-a soha nem lépte át a vármegye határát (Cieger 2003: 104).

Magyarok

A magyar nyelv – hosszú folyamat eredményeként (Szekfü 1926) – az 1844. évi II. törvény által vált a törvényhozás, a hivatalok, a közigazgatás, a bírászkodás és az oktatás hivatalos nyelvén Magyarországon. Amint az 1. táblázatban láthattuk, a Monarchia Magyar Királysághoz tartozó részében az államszervező magyarság nem volt abszolút többségben. A politikai gondolkodásban azonban fontossá vált a magyarság számbeli fölényének biztosítása.

A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában született 1868. évi XLIV. törvény szerint „A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén”. Azonban a törvényeket a többi nemzetiség nyelvén is közzé kellett tenni (1. §). A 21. § kimondta: „A községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezéseikben azok nyelvét kötelesek használni.” A 23. § szerint: „Az ország minden polgára saját községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be.” A törvény bevezető formulájában megfogalmazott alapelve a következő: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az osztatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”

A magyarországi nemzetiségek nem fogadták kitörő lelkesedéssel az 1868-as nemzetiségi törvényt és az abban megfogalmazott magyar politikai nemzet fogalmát, hisz ekkorra már a nemzetiségek is elindultak a nemzetté válás útján. Szarka (2017) így értékelte a jogszabályt: „Komoly fogyatékosága volt a törvénynek, hogy előterjesztői legjobb meggyőződése ellenére a nemzetiségi társadalmakat és mozgalmakat csak az egyéni jogok szintjén próbálták nemzetiségi jogokkal ellátni, miközben az egyházi vagy az oktatási, kulturális jogok működtetéséhez eleve közösségi intézmények, garanciák voltak, illetve lettek volna szükségesek. A nyelvhasználati jogok tekintetében a kötelező, számonkérhető jogok érvényesítése helyett a megengedő dikció és a párhuzamos, hasábos kétnyelvű hivatali nyelvhasználat eleve megnehezítette, a 19–20. század fordulójától pedig egyre inkább ellehetetlenítette a hivatalos anyanyelvhasználatot.” Különösen úgy, hogy a 19. század végén, a 20. század elején a magyar politikai elit fokozatosan igyekezett szűkíteni a jogszabályban foglaltak alkalmazását (Gyurgyák 2007: 22–24, 72–82). Ezt szolgálta az oktatáspolitikai, de a magyarosító politika eszköztárába tartozott az idegen személy- és helynevek magyarra változtatásának szorgalmazása is.

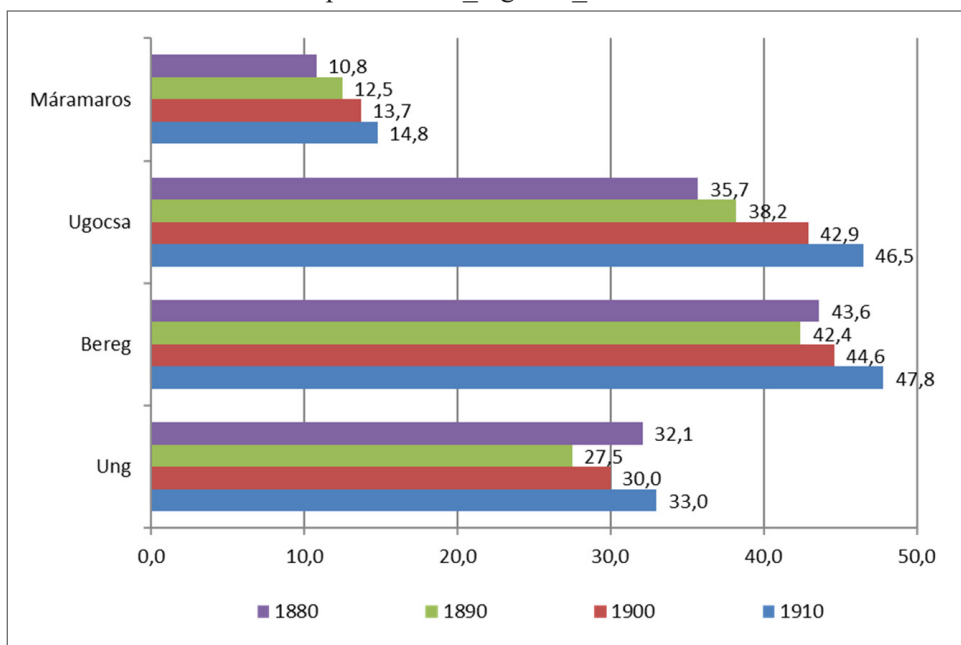
**2. táblázat. A mai Kárpátalja területére átszámított
anyanyelvi adatok, 1180–1910**

Forrás: Kocsis–Kocsis–Hodosi (1998).

Anyanyelv	1880		1910	
	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%
Ruthén	244 742	59,8	330 010	54,5
Magyar	105 343	25,7	185 433	30,6
Német	31 745	7,8	64 257	10,6
Román	16 713	4,1	11 668	1,9
Szlovák	8 611	2,1	6 346	1,0
Egyéb	1 817	0,5	8 228	0,4
Összesen	408 971	100,0	605 942	100,0

**2. ábra. A magyar anyanyelvűek arányának változása 1880 és 1910
között Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékben
(%) a népszámlálási adatok alapján**

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálási digitális adattár.
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

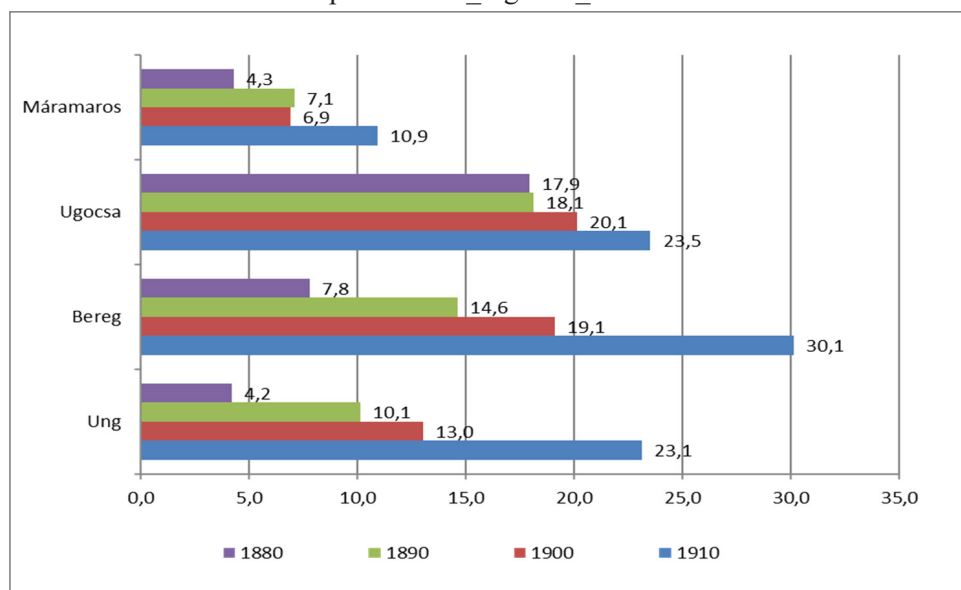
A magyarosító nyelvpolitika eredményeit első látásra jól tükrözik a népszámlálási adatok. 1880 és 1910 között a magyar anyanyelvűek száma 6,1 millióról 9,9 millióra, arányuk 44,8%-ról 54,5%-ra emelkedett Magyarországon. A magyar anyanyelvűek számának növekedésének mértékét a természetes szaporulat mellett a nemzetiségek nyelvi asszimilációja is fokozta, ugyanakkor a nemzetiségek számát és arányát csökkentette a kivándorlás.

Ahogy a korabeli Magyar Királyságban, a magyar ajkúak a vizsgált régióban sem alkottak többséget a tárgyalt időszakban. A Kárpátalja mai területére átszámított népszámlálási adatok alapján a ruthén/ruszin anyanyelvű népesség alkotta a terület abszolút többségét (2. táblázat).

Az országos trendekhez hasonlóan a magyar anyanyelvűek aránya a korabeli Északkelet-Magyarországon (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyékben) is lassan, de fokozatos nőtt, s ezzel párhuzamosan 1890 és 1910 között mind a négy vármegyében csökkent a nem magyar nyelvű lakosság aránya (2. ábra). A magyar anyanyelvűek azonban a négy vármegyében sem alkottak abszolút többséget (2. táblázat és 2. ábra).

3. ábra. A nem magyar anyanyelvű, de magyarul beszélő lakosság arányának változása 1880–1910 között a népszámlálási adatok alapján (%)

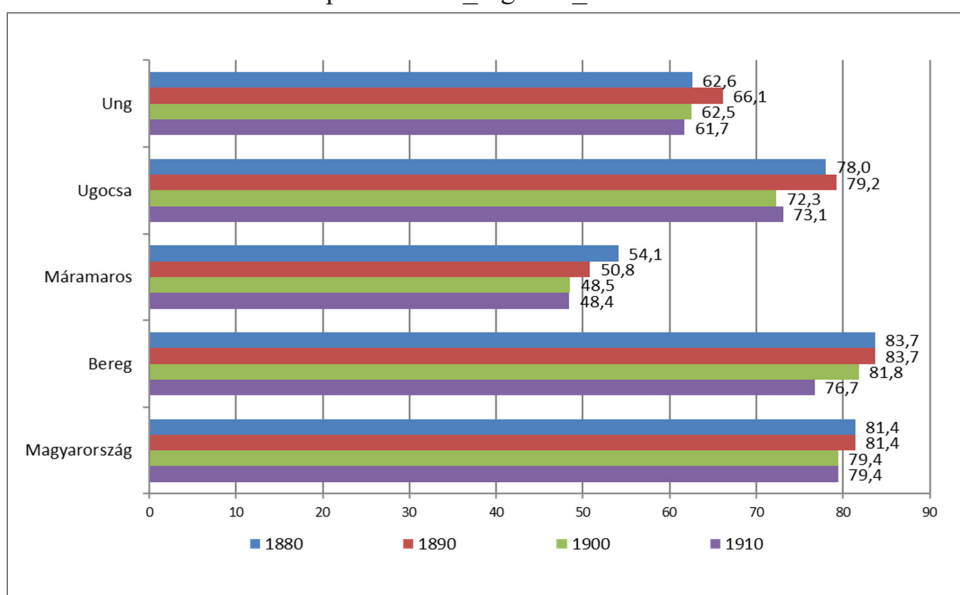
Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálási digitális adattár.
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

A kötelező magyarnyelv-oktatás eredményeképpen fokozatosan emelkedett az államnyelvet beszélők aránya is a nem magyar ajkúak körében. 1880 és 1910 között a vizsgált régió egészében jelentősen emelkedett azoknak a nem magyar anyanyelvűeknek az aránya, akik beszélték az államnyelvet (3. ábra). Akárcsak az egész országban, a magyar anyanyelvűek többsége a vizsgált északkeleti vármegyékben is egynyelvű volt: csak anyanyelvén beszélt (4. ábra).

4. ábra. A csak magyarul beszélő magyar anyanyelvűek aránya 1880–1910 között a népszámlálási adatok alapján (%)

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálási digitális adattár.
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

A korszak magyar nemzetiségi politikájának lényegét Réz Mihály, Tisza István miniszterelnök tanácsadója így foglalta össze: „Szabadságról és egyenlőségről ne beszéljünk; a magyar faj uralma az, amit meg kell teremteni. A nemzeti államnak, a nemzeti társadalomnak e célhoz kell idomulnia” (idézi Romsics 2001). S hiába állapított meg az 1868. évi nemzetiségi törvény a korabeli állapotok szerint viszonylag széles jogokat a nemzetiségi nyelvek használata terén (lásd pl. Nagy 2015a, 2015b), ha a magyar politikai közgondolkodás formálásában jelentős szerepet játszó személyiségek közül többen is úgy vélték, hogy ezzel a törvénnyel túl sok jogot nyertek a nemze-

tiségek. Például Bánffy Dezső, aki 1895 és 1899 között volt Magyarország miniszterelnöke, úgy vélte, az 1868-as nemzetiségi törvény utáni magyar jogalkotás fő iránya és célja „lehetővé tenni, hogy a nemzeti nyelv használata a közéletben, szemben azon törvény intézkedéseivel, egységesen kötelezővé tétessék. Gondoskodás történt mindenekfelett arról, hogy az állam hivatalos magyar nyelvét ne csak mindenki megtanulhassa, de kötelezően meg is tanulja. [...] Ha az országban, mint az a törvény értelmében mindenkinek kötelessége, mindenki fog tudni magyarul, nem lesz szükséges, méltányossági tekintetből sem, a szóban forgó törvény nyelvhasználatra vonatkozó, a nemzetiségeknek biztosított kedvezményekről beszélni” (Bánffy 1903: 33).

A fentiek egyelőre semmivel sem árnyalják a régió történeti-nyelvi viszonyairól szóló eddigi szakirodalom állításait. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a korszak népszámlálási adatait, érdekességekre bukkanhatunk.

A 3. táblázatból például kiderül, hogy a régióban élő magyarok abszolút többsége egynyelvű volt ugyan, ám a mai Kárpátalja területén élő magyarok körében jelentős azoknak az aránya is, akik anyanyelvük mellett más nyelve(ke)n is képesek voltak megszólalni. S bár igaz, hogy az 1880 és 1910 között eltelt időszakban mindegyik régióban valamivel csökkent a többnyelvű magyarok aránya, 1910-ben Máramarosban még a magyar anyanyelvűek csaknem fele, Ungban közel két ötöde, Ugocsában az ötöde, Beregben pedig a hatoda legalább kétnyelvű volt.

3. táblázat. A magyar anyanyelvű, de más nyelvet is beszélő lakosság aránya Magyarországon és a négy vizsgált vármegyében (1880–1910)

Forrás: Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal

Könyvtára https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

	1880	1890	1900	1910
<i>Magyarország</i>	17,5	18,6	20,5	18,6
<i>Ung</i>	38,3	37,5	33,9	37,4
<i>Bereg</i>	23,3	18,2	16,3	16,3
<i>Ugocsa</i>	26,9	27,7	20,8	22,0
<i>Máramaros</i>	51,6	51,5	49,2	45,9

Ha összevetjük a 3. táblázat és a 3. ábra adatait (tehát azt az adatot, hogy a magyar anyanyelvűeknek mekkora hányada volt kétnyelvű azzal az aránnyal, hogy a nem magyar anyanyelvűeknek mekkora része beszélt az ál-

lamnyelvet), kiderül, hogy a kétnyelvű magyarok százalékos aránya magasabb, mint a nemzetiségek körében azoknak a hányada, akik tudtak magyarul. Ha a magyar asszimilációs politika valóban erőszakos és kíméletlenül hatékony lett volna a korszakban, akkor az 1880 és 1910 között eltelt időszakban nyilván nem ezeket az eredményeket kaptuk volna. Persze mindez nem azt jelenti, hogy ne lett volna asszimilációs szándék és politika a korabeli Magyarországon. Minden bizonnyal Horváth Istvánnak (2013: 463) lehet igaza, aki az ugyanebben a korszakban Erdélyben hasonló eredményeket kapva megállapítja: „több, mint valószínű, hogy az akkori magyar állam nem rendelkezett azzal az átfogó logisztikai és technikai eszköztárral (infrastrukturális hatalommal), amelyre alapozva radikálisan, mélyre hatóan átalakíthatta volna az erdélyi társadalom nyelvi rendjét”.

Az első világháborút lezáró békeszerződések után azonban a politikai és nyelvi helyzet gyökeresen átalakult a magyarok számára. 1918 előtt a Kárpát-medencében minden magyar gyakorlatilag minden helyzetben használhatta anyanyelvét. Amint láttuk, voltak ugyan szép számmal, akik vegyes lakosságú vidékeken – így például a mai Kárpátalja területén – az ott élő másik nép nyelvét is ismerték, és használták is az azokkal való érintkezésben, de az a kétnyelvűség nem olyan volt, mint a későbbi. Paradox módon a kárpátaljai magyarok körében az elcsatolás és a kisebbségi sorba kerülés ellenére az államnyelv ismerete viszonylag alacsony. A mai, 21. századi Kárpátalján a csak magyarul beszélő magyar anyanyelvűek aránya mind a mai napig valahol a dualizmus kori szinten maradt, nem csökkent jelentősen (Csernicskó 2013: 28–49).

Rutének/ruszinok

A ruszinok betelepődése Magyarországra Galícia felől a középkortól fogva folyamatos volt, egyrészt spontán migráció következtében, másrészt a magyar földesurak telepítették be őket a munkaerőhiány pótlására. Bár a telepítések mélyebben benyúltak az ország területére, kolóniák, szórványok jöttek létre, azonban az etnikai jellegét megőrző összefüggő településterület megmaradt az északkelet-magyarországi vármegyék hegyvidéki területén. Az északi végponton, Gömör és Torna vármegyék egykor ruszin lakosai a 17–18. század folyamán elszlovákosodtak (Paládi-Kovács 1984: 129). A nyelvhatár már a 18. századra a keletebbre fekvő Zemplén vármegyébe (a mai Szlovákia területére) helyeződött át (Tamás 1996: 271–272). Nem terjedt tovább a településrendszerük az Alföld irányában sem (a mai Magyarország területére), noha ruszin jobbágyokat alkalmaztak alföldi robotra, illetve később a ruszinok vándoroltak ide idénymunkára. Az északkelet-magyarországi, határ menti vármegyéktől nyugatra, az Alföld felé eső

Szabolcs és Szatmár vármegyék területére pedig egyes feltevések szerint a török veszély elmúltával elruszinósodott magyarok telepedtek vissza. Ezek a visszaköltözők igen gyorsan visszamagyarosodtak, a velük jött ruszinok pedig elmagyarosodtak (Udvari 1992: 108–111, Pirigyi 1990: 154).

A ruszinok körében legelterjedtebb görögkatolikus vallás (Bezeczki 2017: 10) sajátossága volt az egyházi szláv liturgikus nyelv, a hétköznapiakban pedig a hegyvidékhez közelebb eső területeken a papok a helyi szláv nyelvet beszélték, maguk is ebből a körből származtak. Az Alföld felé haladva azonban ez a tudás már elveszett. Kerekes Demeter hajdúdorogi esperes-lelkész például „oroszul [értsd: ruszinul] (mint általában az alföldi gör. kath. papok) nem is tudott jól, sőt, csak arra volt büszke, hogy magyarnak vallhatá magát, a görögorsz egyházi szertartáshoz mindazonáltal, különösen annak fölséges költői jellege miatt, rendkívüleg ragaszkodott” (Csorba 1974: 21).

A kárpátaljai ruszinok egyik neves helyi kutatója, Mészáros Károly (1821–1890) görögkatolikus vallása, sőt annak ellenére, hogy az 1850. évi Ung megyei tisztviselői névsorban a magukat ruszinnak valló tisztviselők között szerepelt, így fogalmazott önéletrajzában: „Én [...] születésem, neveltetésem s politikai érzületemnél fogva annyira magyar vagyok ugyan, hogy oroszul vagy szlávul egy hangot sem tudok; ámde, mivel [...] a keleti görög kath. egyházhoz tartozom, s mivelhogy ép[p]en itt az oroszország közepette élek, ezen népnek mind szükségeit, mind jogos igényeit jól ismerem s méltányolom” (idézi Csorba 1974: 69–70).

A vallás és etnikum összefüggése a 18–19. század fordulóján a kárpátaljai régióban még általános érvényűnek tekinthető. A görögkeleti (ortodox) szerbek és a római katolikus horvátok mellett a görögkatolikus ruszinok is abba a kategóriába tartoztak, melynél a felekezet és az anyanyelv gyakorlatilag teljesen egybeesett (Bezeczky 2017: 9–10). A munkácsi görögkatolikus püspökség 1806-os összeírása szerint ruszin anyanyelvű volt Bereg vármegyében a görögkatolikusság 97%-a, Ungban 95%-a és Ugocsában 91%-a.

A 4. táblázatból jól látszik, hogy 1890-ben a magyarországi ruszinok/ruthének 98,81%-a, egy évtizeddel később 96,70%-a volt görögkatolikus. Mindeközben ugyanezen censusok alapján a magyarországi görög katolikusoknak csupán 22,62%-a, illetve 22,30%-a volt ruszin/ruthén anyanyelvű 1890-ben és 1900-ban (Bezeczky 2017: 10).

A lassú nyelvcseré folyamata a 20. század elején vette kezdetét. Az 1910-es népszámlálás idejére a ruszin és a görögkatolikus népesség száma közötti különbség eltávolodott egymástól, bekövetkezik a görögkatolikus magyarság „kialakulása”, a régióban a magyar lakosság körében leginkább

elterjedt református vallás követői arányának stagnálása vagy csökkenése mellett (Keményfi 2008: 584–585). Kárpátalján tehát pont ellentétes folyamat játszódik le, mint Galíciában, ahol a ruszinok nemzeti ébredése az ukrán eszme terjedésével valósul meg, s a kialakuló ukránságnak a görögkatolikus egyház a nemzeti egyháza lesz (Himka 1999: 6).

Noha a kárpátaljai régióban hegyvidéki környezetben a ruszin nép tagjai voltak etnikai és nyelvi többségben, egységes kodifikált sztenderd dialektusuk a 19. század második felében nem volt; s a ruszinnak Kárpátalján mai napig nincs (Moser 2016).

4. táblázat. A különböző anyanyelvűek felekezeti megoszlása Magyarországon az 1890-es és 1900-as népszámlálás adatai alapján

Forrás: Bezeckzy (2017: 9–10)

anyanyelv / felekezet	év	római kat.	görögkat.	ortodox	evangélikus	református	unitárius	izraelita
<i>magyar</i>	1890	56,60	2,45	0,25	4,21	29,44	0,82	6,13
	1900	57,33	2,83	0,36	4,15	27,56	0,78	6,87
<i>német</i>	1890	66,65	0,05	0,05	20,19	1,23	0,00	11,73
	1900	67,58	0,07	0,09	20,54	1,24	0,00	10,41
<i>szlovák</i>	1890	70,02	5,17	0,04	23,43	0,56	0,00	0,70
	1900	70,65	5,05	0,03	23,09	0,55	0,00	0,52
<i>román</i>	1890	0,26	37,48	61,94	0,04	0,03	0,00	0,20
	1900	0,31	38,04	61,28	0,08	0,06	0,00	0,15
<i>ruthén</i>	1890	0,64	98,81	0,20	0,01	0,01	0,00	0,30
	1900	0,78	96,70	0,09	0,01	0,01	0,00	2,38
<i>horvát</i>	1890	99,27	0,03	0,45	0,05	0,00	0,00	0,15
	1900	98,97	0,13	0,58	0,07	0,01	0,00	0,20
<i>szerb</i>	1890	16,33	0,43	82,87	0,02	0,00	0,00	0,01
	1900	1,22	0,49	97,94	0,02	0,01	0,00	0,01

Mint korábban említettük, Magyarországon a kiegyezéssel a politikai gondolkodásban fontossá vált a magyarság számbeli fölényének elérése, amelynek egyik legfontosabb eszköze volt az iskolaügy. A 19. század vége felé

azzal indokolták az egyre nagyobb mértékű beavatkozást a nemzetiségi oktatásügybe, hogy Magyarország minden polgárának érdeke az államnyelv megtanulása, mivel az elősegíti a társadalmi érvényesülését. A 19–20. század fordulójától a magyarosító törekvések fokozatosan szorították vissza az adott korszakban a szláv lakosság nyelvének használatát az oktatásban (Van der Plank 2012).

A kiegészítés után az 1868. évi XXXVIII. törvény biztosította a felekezeti iskolák alapításának és fenntartásának jogát, amelynek révén egyebek között a ruszin gyermekek számára nemzeti egyházuk, a görögkatolikus felekezet gondoskodott az elemi oktatási rendszer létrehozásáról. A magyar államnyelvet ekkor az elemi iskolákban tantárgyként sem kellett oktatni. Azután az 1879:XVIII. törvény a népiskolákban, az 1883:XXX. törvény pedig a nemzetiségi középiskolákban tette kötelezővé a magyar nyelv és irodalom tanítását, az 1891:XV. törvény pedig a kisdédóvókban írta elő, hogy a nem magyar anyanyelvű gyerekeket meg kell ismertetni az államnyelvvél, azaz a magyarral.

Az államalapítás ezredik évfordulójának 1896-os megünneplése kapcsán az úgynevezett millenniumi iskolaakció keretében nagy számban hoztak létre magyar tannyelvű állami iskolákat, különösen a nemzeti szempontból „veszélyeztetettnek” minősített nyelvhatárokon. A millenniumi ünnepségek éveiben általánossá vált az a meggyőződés, hogy a magyar tannyelvű állami iskolák tudatos telepítésével lehet a leghatékonyabban szolgálni a magyar nemzet- és állameszme egyre inkább asszimilációs törekvésekhez kötődő célkitűzéseit.

Az 1900/1901. tanévben az ország lakosságának 51,4%-át kitevő magyarság az összes iskola 61,38%-ával, a nemzetiségek pedig az összes iskola 38,62%-ával rendelkeztek. 1880 és 1913 között csaknem duplájára nőtt a magyar tannyelvű elemi iskolák száma, s ugyanilyen arányban esett vissza a nem magyar tannyelvűeké. A leggyorsabban a ruszin és a szlovák nyelvű iskolák száma csökkent (Maráczy 2012).

A századfordulón az országban 182 magyar középiskola (az összes ilyen intézmény 92%-a) és 16 nemzetiségi középiskola (8%) működött. A tanköteles gyermekek közül az iskolába járók aránya 1872 és 1910 között 75%-ról közel 90%-ra nőtt, azonban közülük 1905-ben még mindig csupán 43% végezte el 12 éves korában az első hat osztályt. 1890-ben az ország összlakosságának 44,5%-a tudott írni-olvasni, ezen belül a magyarok 53,6%-a, illetve a ruszinok 9,7%-a. 1910-ben a ruszinoknak még mindig mintegy háromnegyede írástudatlan volt. Az 1900/1901. tanévben a felső tanintézetek hallgatói közül mindössze 0,53% volt ruszin nemzetiségű (Berecz 2014).

1881-ben az oktatási kormányzat eltörölte a végzős osztályokban a ruszin nyelvre vonatkozó vizsgakötelezettséget, 1889-ben pedig megszüntette a felekezeti iskolákban a ruszin kötelező oktatását. 1898-ban a kormányzat levélben javasolta a munkácsi görög katolikus egyházmegyének, hogy a cirill betűs írásról térjenek át a latin alapú ábécé használatára. Az egyházmegye vezetése azonban a sok évszázados hagyományra hivatkozva elutasította a javaslatot. Ennek ellenére már 1890-ben kénytelenek voltak latin betűs ruszin nyelvű görög katolikus imakönyvet megjelentetni, mivel az iskolában nagy számban csak magyarul tanuló ruszinok egy része nem ismerte a cirill írásrendszert.

A századfordulón Magyarországon nem volt ruszin nyelvű közép- vagy felsőfokú oktatási intézmény. Az 1895/1896-os tanévben Magyarország területén három középfokú oktatási intézményben folyt ruszin nyelvoktatás: a munkácsi állami főgimnáziumban, valamint az eperjesi és ungvári királyi főgimnáziumban rendkívüli tárgyként.

A 20. század elején tovább romlott a nemzetiségi oktatásügy helyzete Magyarországon. 1907–1908-ban a vallás és közoktatásügyi miniszterről, Gróf Apponyi Albe tről Lex Apponyinak elnevezett iskolai törvénycsoportot fogadtak el. Ezek közül a nem állami elemi iskolák jogviszonyairól szóló 1907:XXVII. törvény váltotta ki a legtöbb vitát. A törvény egybekapcsolta az állami szerepvállalást az állami befolyásolás és ellenőrzés eszközeivel. A nem magyar többségű vidékek közül a legkevesebb gondot éppen a ruszin vidék jelentette, ahol a korabeli jelentések szerint „a magyar beszéd tanításában” elért öröndetes eredményeknek köszönhetően a gyermekeket sikerrel terelték át a felekezeti iskolákból az ingyenes állami népiskolákba (Dolmányos 1968: 527).

A magyarországi nemzetiségek több-kevesebb erővel tiltakoztak az asszimiláció ellen. A leggyengébb érdekérvényesítést a ruszinok mutatták az időszakban, noha a modern historiográfia a 19. század második felét a ruszin „ébredés”, a „nemzeti újjászületés”, a „nemzetépítés” időszakának nevezi (Magocsi 2016: 109–111). Ám még ebben sem volt egység, sem ideológiai, sem nyelvi értelemben. A „nép” a helyi regionális dialektust nyelvet beszélte, az értelmiség azonban háromnyelvű volt. Az orosz, az ukrán és egy „vékony” (Kerecsényi 1936: 467), „gyenge” (Dolmányos 1968: 525), „fö löttébb fejletlen” (Spira 1977: 590) ruszin öntudat küzdött egymással. A harc az orosz és az ukrán irányzat között zajlott, a harmadik irányzat, „mely a hazai népnyelvet és irodalmat akarja tovább fejleszteni, törpe kisebbséget alkot” (Bonkáló 1935: 62). Ebben szerepe volt annak, hogy a régió szláv lakossága közvetlenül találkozhatott a vidéken 1849-ben átvonuló cári orosz

hadsereggel, ami a ruszin értelmiségre is erős hatást gyakorolt (Levenec et al. 2008: 122–150, Moser 2009). Ettől az időszaktól tarthatjuk számon az északkelet-magyarországi ruszinok körében (nagy)orosz nyelvi irányzat előretörését (*Plišková 2008: 20*). „[...] ahogy 1849-ben a moszkvai fegyverek Magyarországra léptek, [a régió szlávjainak] annyira imponált az erejük, hogy az urak nem láttak Moszkovcsinán kívül más orosz világot. Nagyorosz minta alapján kezdtek írni, igyekeztek ezen az idegen, nélkülünk kidolgozott távoli nyelven írni, és teljesen elfeledkeztek ősünk régi példáját követni” – fogalmazott Volosin (1921: 38).

Az orosz irányzat hívei ahhoz hasonlatos nyelvi helyzetet képzeltek el, ami Svájc német ajkú régióra jellemző (Ferguson 1959, 1975). A szociolingvisztikában diglossziának nevezett helyzetet az jellemzi, hogy a svájci németek hétköznapi beszédhelyzetekben (otthon, baráti társaságban, magánlevelezésben stb.) a helyi nyelvváltozatot (Schweizerdeutsch) használják, a formális, nyilvános szituációkban (templomban, munkahelyen, oktatásban, szépirodalomban, sajtóban stb.) pedig a német sztenderdet (Hochdeutsch vagy Schriftsprache). A ruszofilek a hétköznapi szóbeli érintkezés eszközéül a helyi nyelvjárásokat javasolták, ám az oktatásban és a kulturális életben ragaszkodtak a (nagy)orosz nyelv bevezetéséhez. Az orosz sztenderd lett volna tehát az „emelkedett”, a helyi nyelvváltozatok pedig a „közönséges” változatok szerepét töltötték volna be. „Elismerve a közös orosz irodalmi nyelvet és igényelve annak bevezetését az iskolákban, a hivatalokban, mi nem akarjuk elvetni a népi nyelvet. Ám mi ezt a nyelvjárást fokozatosan meg akarjuk tisztítani a magyarizmusoktól, gazdagítani és gyarapítani, de nem kitalációkkal és más provincializmusokkal, melyeknek nálunk semmi értelme. A nyelvi kérdést a nyugat-európai kultúrnépek példája alapján akarjuk rendezni, nem másként. Nem árt a francia irodalmi nyelv a provanszálnak, nem fog megártani az orosz irodalmi nyelv nekünk sem” – fogalmazott az irányzat egyik teoretikusa, Igor Husznai (1921: 27).

A jóval később, a 20. század derekára győztessé vált ukranofilek elméleti háttéréül az szolgált, hogy a kárpátaljai szláv lakosság nyelvjárásai azonosak a Kárpátok északkeleti oldalán beszélt ukrán nyelvjárásokkal, így ezek az ukrán nyelv változatai, vagyis nem alkotnak önálló nyelvet. Az irányzat hívei adottnak tekintették a Kárpátok két oldalán élő szlávok nem csupán nyelvi, hanem etnikai és kulturális azonosságát is. Ez az irány egy az orosztól elkülönülő, a 19. század derekán még a Kárpátok gerincének túloldalán is csupán kialakulóban, erősödőben lévő új nemzeti és nyelvi irányzat volt (Káprály 2003: 176).

A ruszin irányzat hívei a ruszinokat önálló népnek, a ruszint (a helyi szláv nyelvjárásokat) a szomszédos szláv nyelvektől (ukrán, szlovák, lengyel) különálló nyelvnek tekintették. A ruszinofilok elsősorban a munkácsi görögkatolikus püspökség papjai köréből kerültek ki. Céljuk a helyi nyelvjárásokra és az egyházi szláv nyelvváltozatra alapozott saját irodalmi nyelv kialakítása, kodifikálása volt. Úgy vélték, a ruszin paraszthoz „az ő paraszti nyelvén” kell szólni. „Minthogy pedig ez a parasztnyelv sajátságosan önálló, hungaroruthen alakká fejlődött ki, a mely az ukrainaitól távol van, de a muszkától még messzebb esik, semmi egyebet nem kell tennünk, mint e népnyelvből kivont törvények alapján egy különleges magyarországi ruszin paraszti nyelvet megállapítani. Nagyon természetes azonban, hogy amiképpen amazoktól tartalomban különbözik, helyesírása is legyen minél messzebb úgy az ukrainaitól, mint a muszkától” – olvashatjuk az irányzat elméleti megalapozását (Sztripszky 1913: 294). Ezeket a törekvéseiket azonban nagyban megnehezítette, hogy a helyi szláv nyelvjárások között viszonylag jelentős különbségek vannak, s így egyetlen nyelvjárás kiválasztása révén nem lehetett megoldani a sztenderd változat kodifikálásának problémáját. Bár a korszakban Európa és a Monarchia számos szláv népe dolgozott saját sztenderd nyelvváltozata kodifikálásán, a magyarországi ruszinokra ezek a példák sem gyakoroltak meghatározó hatást (Moser 2016: 126).

A „nép” nyelvét azonban valójában senki nem igyekezett nyelvtanokba foglalni, hanem olyan nyelvtankönyvek születtek, amelyeknek többkevesebb köze volt a népnyelvhez. A magyar politikai érdek a (kárpátaljai) ruszinok különállásának hangsúlyozása volt. A tudós értelmiségnek köszönhetően ugyanakkor intenzív volt a tudásközvetítés a Kárpátok túloldalán élő ruszinokról. Például az osztrák–magyar kiegyezés évében alapított, máig vezető történeti folyóirat, a *Századok* hasábjain rendszeresen jelentek meg érdeminek mondható ismertetések a körükben keletkezett fontos munkákról. Nem mindig hízelgőek a minősítések, például amikor valaki arra a következtetésre jut, hogy a Kárpátok túloldalán élő ruszinok „csekély intelligenciával” bírnak (Érdűhelyi 1895: 284). Azonban a dicsérek sem maradnak el. Mihajlo Hrusevszkij egyik könyvéről azt olvashatjuk, hogy: „Bármilyen élvezhetetlen nyelven van is különben a könyv megírva, a történettudomány hasznát meríthet belőle” (Petrássevich 1901: 750).

Fontos kérdés, hogy miként látták a galíciaiak és a bukovinaiak a kárpátaljai régió szláv lakosságának nyelvét. Bár a Monarchiához tartozó területeknek közös uralkodója volt, az Osztrák Császárság és a Magyar Ki-

ráltság jelentős önállóságot élvezett a belügyekben. Így a hatalmas Habsburg Birodalom egymással szomszédos, de egymástól a Kárpátok révén természeti – és az 1867-es kiegyezést követően – belső közigazgatási határokkal is elválasztott régióiban: a mai Kárpátalján, illetve Galíciában és Bukovinában (utóbbi csak 1849 után vált külön egységgé) sok hasonlóságot mutat a keleti szláv lakosság nemzeti és nyelvi fejlődésének útja.

A császársághoz tartozó Galíciában és Bukovinában a 19. század elején a ruszofil és ukranofil irányzat szintén vetélkedett egymással. Az 1800-as évek derekától Bécs az egymással vetélkedő nyelvi és nemzeti irányzatok közül egyértelműen az ukrán irányzatot támogatta az oroszral szemben (Magocsi 2007: 374). Ennek egyik szimbolikus jele volt az, hogy a lemergi egyetemen 1848-ban ukrán nyelvi-irodalmi tanszéket, majd 1894-ben ukrán történelem tanszéket hoztak létre. Utóbbi tanszékvezetőjévé azt a Mihajlo Hruszevszkijt nevezték ki, aki *Исторія України-Руси* című monumentális munkájában megalapozta az önálló ukrán nép, nyelv és identitás elméletének historiográfiai alapjait (Hruszevszkij 1913/1954).

Az ukrán történelmet tíz kötetben összefoglaló műve első kötetébe bevezető részében Hruszevszkij munkája tárgyaként annak a népnek a történetét jelöli ki, melyre „ma ukrán nép néven gondolunk”, s melyet más néven „kisorosznak” [малоруським], „dél-orosznak” [південно-руським], „egyszerűen oroszoknak vagy ruszinnak” [просто „руським” або „русинським”] neveznek. A szerző szerint az ukrán [український] nép-név a 19. században kezdett elterjedni, s a 20. század elejére fokozatosan szorította ki az egyéb megnevezéseket, ám a nyugati részekben (Galíciában, Bukovinában és a Magyarországhoz tartozó területeken) még széles körben használatos a ruszin [руський] etnonima. Grandiózus művének első kötetében Hruszevszkij amellel foglalt állást, hogy az ukrán nyelvet három államban (Oroszországban, Ausztriában és Magyarországon) beszélik. Szerinte akár önálló nyelvnek [язык], akár nyelvjárásnak [на́речіє] tekintjük az ukránt, az tény, hogy nyelvváltozatai alapján elvonatkoztatható valamiféle nyelvi egység, melynek szélső változatai kétségtelenül nagyon közeliek a szomszédos szláv nyelvekhez: a szlovákhhoz, a belaruszhoz, a lengyelhez és az oroszhoz, ám központi változatai egy sor fonetikai, morfológiai és szintaktikai jegyben térnek el ezen nyelvektől (Hruszevszkij 1913/1954: 1). Álláspontja szerint tehát az Északkelet-Magyarországon élő szlávok az ukrán nép részei, és nyelvük is ukrán.

Mások is hasonlóan vélekedtek. Jakiv Holovackij az 1839 nyarán a mai Kárpátalja területén tett utazásáról készült beszámolójában írta: „a

lakosság a Beszkidek mindkét oldalán ukrán, úgymond a verhovinaiak folytatása; számos sajátossága van az öltözködésben, még több a nyelvben” (idézi Zadorozsnij 1993: 169). A bukovinai ruszofil Kupcsanko így ír 1897-ben Bécsben kiadott kötetében: „A magyar-orosz nép nyelvjárása (nyelve) [говоръ (языкъ) угоро-русского народа] egészen azonos a galíciai és bukovinai orosz nyelvjárással (nyelvvel) [подобный до галичского и буковинского руссого говора (языка)]. De amint a galíciai és bukovinai orosz nyelvjárásban is vannak sajátos galíciai-orosz vagy bukovinai-orosz és egyáltalán nem orosz, hanem lengyel, német, román, török és más szavak, a magyar-orosz nép nyelvjárásában is akad sok sajátágosan magyar-orosz és egyáltalában nem orosz, hanem szlovák, lengyel, magyar, német és más szó” (Kupcsanko 1897: 47).

Az 1870-es években Mihajlo Dragomanov, a következő évtizedben Ivan Franko fordult a Kárpátok déli oldalán élő szlávok felé. Előbbi úgy látta, hogy ez a régió olyannyira izoláltan él a szomszédos szlávoktól, mint Ausztrália Európától, s körükben a moszkvofilizmus dominál (Dragomanov 1876: 23). Utóbbi pedig ezt írta a Millennium évében: „Egyáltalán nem vagyunk az ellen, hogy a mi magyar-orosz testvéreink jó magyar patrióták legyenek. Lakóhelyükkel, gazdasági és kulturális érdekeikkel szervesen kapcsolódnak Magyarországhoz, és jól értjük, hogy nem tudjuk eltépni ezt a kapcsolatot, mert az természetes, a földrajzi helyzetből következik. Ellenben úgy véljük, hogy nekik öntudatos ruszinoknak kell lenniük, élő és tevékeny részei kell legyenek annak a nemzetnek, amelyhez eredetük szerint, történelmi és lelki tradícióik szerint tartoznak” (Franko 1896/1986: 349–350). Hrusevszkij sem értékelte túlságosan pozitívan a ruszinokkal szemben folytatott magyar nemzetiségi és nyelvpolitikát. 1917-ben, az Ukrán Központi Tanács elnökeként, az ukrán államiság reményébe vetett hittel vetette papírra ezeket – a magyar nemzetiségi politikára nem hízelgő – szavakat: „Nem veszünk példát a magyarokról, akik a szabadság lovagjaiként jelentek meg Európában, ám otthon, Magyarországon, megszerezve az államiságot, rab-ságba vetettek minden más nemzetiséget. [...] Az ukrán sovinizmus minden megnyilvánulása, a kizárólagosság, az intolerancia más népekkel szemben egyáltalán nem szimpatikus és nemkívánatos, sohasem. Most, jelen körülmények között, amikor a nagy célok elérése érdekében úgy kívánja a tapintat és a fejlődés, a megértés és szolidaritás, ezek egyáltalán nem megengedhetők. Ezeket egyszerűen nemzeti bűnnek kell nyilvánítani, és teljes határozottsággal kell fellépni ellenük” (Hrusevszkij 1991: 104–105).

Mind a ruszofil, mind az ukranofil irányzat képviselői úgy tekintettek a mai Kárpátalján élő ruszinokra, mint nemzettársaikra, akikkel azonos nyelvet beszélnek. Ugyanígy volt ez az ellenkező irányban is. A ruszofil irányzat politikai programját megalkotó Adolf Dobriansky az ausztriai és magyarországi nem magyar nemzetiségek jogainak védelmében javaslatot tett Ausztria és Magyarország föderalizálására. 1871-es politikai programjában sorra veszi, hol élnek az orosz nép (русский народъ) képviselői. A részletes felsorolásban szerepelnek „a Kárpátok túloldalán, a Magyar Királyságban” élő oroszok is (Dobriansky 1871: 4–6).

Az asszimilációs politikai nyomás és az értelmiséget megosztó nyelvi küzdelmek ellenére a 19–20. század fordulóján a rutén/ruszin kisebbség körében nem volt előrehaladott a nyelvcsere. A nyelvcsere szükséges előfeltétele ugyanis az egyre szélesebb körű kétnyelvűség (Gal 1979, 1991). A tárgyalt korszak négy népszámlálásának adatai alapján azonban kiderül, hogy a Magyarországon élő rutének körében ugyan az 1880-as 5,5%-ról 1910-re már 14,0%-ra emelkedett azoknak az aránya, akik beszélték az államnyelvet, de az általunk vizsgált négy vármegyében a magyar nyelv ismerete nem terjedt gyorsan a szláv lakosság körében. 1910-ben a négy vizsgált vármegye közül csupán Beregben érte el a magyarul is beszélő ruthének aránya a 25%-ot. Sőt: a magyar anyanyelvűek körében szinte ugyanakkora a ruthén nyelvet ismerők aránya, mint fordítva (5. táblázat). Máramarosban például az 1910-es census azt rögzítette, hogy a vármegyében élő magyar anyanyelvűek csaknem negyede beszélt ruthénul, ugyanakkor a ruszin népességnek csak 8 százaléka tudott magyarul.

5. táblázat. Az egymás nyelvét beszélők százalékos aránya a ruthének, illetve magyarok között

Forrás: Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal
Könyvtára https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

	1880		1890		1900		1910	
	ruthén	magyar	ruthén	magyar	ruthén	magyar	ruthén	magyar
Magyarország	5,5	0,3	7,3	0,3	8,4	0,3	14,0	0,5
Ung	2,9	2,7	4,1	3,7	8,1	5,0	16,0	8,9
Bereg	5,3	7,9	10,7	7,6	15,2	7,9	25,6	14,1
Ugocea	19,6	12,8	17,4	11,5	18,7	15,4	22,0	15,6
Máramaros	3,4	17,9	5,6	22,2	4,8	18,6	8,0	24,4

A magyar mint a hatalom nyelve tehát nem igazán vált magas presztízsvé a helyi szláv kisebbség számára, illetve – amint erre utaltunk fentebb – a magyar állam asszimilációs politikája az államszervezési hiányosságok miatt nem gyakorolt jelentős hatást a periférikus régióban. Egymás nyelvének elsajátítását nem az asszimilációs politika, hanem a helyi, lokális többség-kisebbség reláció befolyásolta. Nem a szociológiai-politológiai értelemben vett többség-kisebbség alá-fölé rendelt viszony, hanem az, hogy helyben, az adott településen vagy szűkebb régióban melyik nyelv beszélői voltak többségben. Ha ugyanis a hatalmi tényezők határozták volna meg elsősorban a nyelvelsajátítást, akkor a magyarok körében jóval kisebb, a ruthének között pedig sokkal nagyobb volna a másik nyelvét beszélők aránya.

A ruthén/ruszin lakosság nyelvmegtartását, asszimilációval szembeni ellenállását segítette az is, hogy nagyrészt felekezeten belül házasodtak, azaz görögkatolikus párt választottak maguknak. A nyelvi vegyes házasságok aránya sem volt jelentős. 1900-ban például a ruthén anyanyelvű nőknek 3,2%-a, a férfiaknak pedig 2,3%-a választott más nyelvű házastársat. Egy évtizeddel később ugyanez az arány még inkább csökkent: 1,6%-ra, illetőleg 1,2%-ra (Bezeczky 2017: 11).

Zsidók

Az 1703–1711-es Rákóczi-szabadságharc bukása után többek között a kárpátaljai régióban elkobzott Rákóczi-birtokokra, elsősorban Munkács környékére telepítettek német (sváb) lakosságot, kisebb telepeket létrehozva a ruszin falvak közé ékelődve. A telepések úgy érezték, „vademberek közé” kerültek (Pavlenko 1997: 40). Nem „vademberek” voltak a helyiek, hanem az otthonuk volt szegény peremvidék. Ezt a sajátos peremvidék létét átvette egy újonnan betelepülő népesség is – a zsidók, akik a régióban nagyjából a 18. század közepéig csak néhány családot jelentettek. Az évszázad végére és különösen a 19. században azonban már a főutaktól távolabb fekvő helységekre is eljutottak, letelepedtek a hegyekben, a nagyjából ruszinok lakta falvakban is (Komoróczy 2013: 17).

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttével egyidejűleg 1867-ben emancipált magyarországi zsidók története alig másfél évszázaddal korábban vette kezdetét. A nyugatról zömében morvaországi, keletről pedig galíciai bevándorláshullámok eredményeképpen az 1860-as évek végéig több százezer zsidó telepedett le az országban, első állomásként általában a határ menti megyékben. A nyugatról érkezett zsidók által lakott Nyugat-Magyar-

ország (beleértve a mai Szlovákia nyugati felét is) magyar-zsidó földrajzi elnevezése Oberland, a keletről érkezett zsidók által lakott Északkelet-Magyarország (a mai Szlovákia keleti fele, valamint Kárpátalja) és Észak-Erdély területe pedig Unterland.

A bevándorlás e kettős forrása alapvetően befolyásolta a zsidók belső társadalmi és kulturális tagolódását és a többségi társadalomnak a zsidókról alkotott percepcióját is. A nyugatról bevándorolt zsidók többnyire vagyonosabbak voltak, nyitottabbak a modernizációra és a keresztény társadalom felé való közeledésre, mint a zömében nincstelen, részben haszid, hagyományhű, a magyar társadalomba való integráció iránt inkább közömbös keleti bevándorlók. A dualizmus kori keresztény társadalom úgy tekintett az előbbiekre, mint a magyarosodás terén dicséretes előmenetelt tanúsító izraelita honfitársakra, az utóbbiakra pedig mint az előbbiek elmagyarosodását fékező és veszélyeztető, az idők szellemét megérteni nem képes galicianerekre (Konrád 2013: 15).

A kárpátaljai zsidók száma a dualizmus első és utolsó, 1869-es és 1910-es népszámlálása között 64 903-ról közel duplájára, 128 791 főre, arányuk a régió összlakosságán belül 11,2%-ról 15,2%-ra nőtt. A dualizmus korában széles körben elterjedt az a nézet, hogy az országban – és különösen az északkeleti vármegyékben – a zsidóság elsősorban a bevándorlás révén gyarapodott. A számok azonban azt mutatják, hogy ez csupán mítosz volt. Országos szinten és a kárpátaljai régióban is a dualizmus korában a zsidók számának növekedésében már viszonylag csekély szerepe volt a bevándorlásnak. A nyugati bevándorlás az 1848/49-es szabadságharc és a kiegyezés között elapadt, 1867 után pedig ugyanez volt a helyzet az 1850 és 1867 között már csökkenő, de még intenzív galíciai bevándorlással is. 1910-ben a magyarországi zsidóknak 50,8%-a volt városlakó, a kárpátaljai régióban azonban ez az arány csak 19,3%-ot ért el, bár ez így is jóval magasabb volt, mint a kárpátaljai összlakosságon belüli városlakók csupán 8,1%-os aránya (Konrád 2013: 19–20).

A dualizmus időszakában a kárpátaljai zsidóságra nem volt jellemző az előítéletesen feltételezett kereskedelmi dominancia. Harmaduk az iparban, közel negyedük pedig – miként a régió keresztény lakosságának a többsége – a mezőgazdaságban dolgozott (Csíki 2013: 28). A zsidók többsége tehát fizikai munkát végzett, körükben másutt szokatlan szakmákat is képviseltek, mint például kovács, asztalos, cipész, fuvarozó stb.

A pénzkölcsönzés sajátos formája volt a zsidó kocsmáros által nyújtott kocsmai hitel. A zsidó muzsikáló bandák (klezmer) versenytársai voltak a cigányoknak, vegyesen is összeálltak. A hegyekben szinte zsidó foglal-

kozássá vált a szállítás és részben a közlekedés sokáig egyetlen módja: a fuvarozás, szekerezés a rossz hegyi utakon kis szekérrel, egyetlen lóval. A vasúthálózat kiépülésével ennek a foglalkozásnak bealkonyult, mint ahogy a tutajozásnak is a Tisza folyón. Mindez a zsidók elvándorlását is előidézte (Komoróczy 2013: 55–60 és 80).

A régió zsidóságának nagy része tehát éppen olyan szegény volt, mint a ruszinok többsége, a hivatalos politika mégis megtalálta őket a bűnbak szerepére, gyűlölettörténeti gócpontot hozott létre.

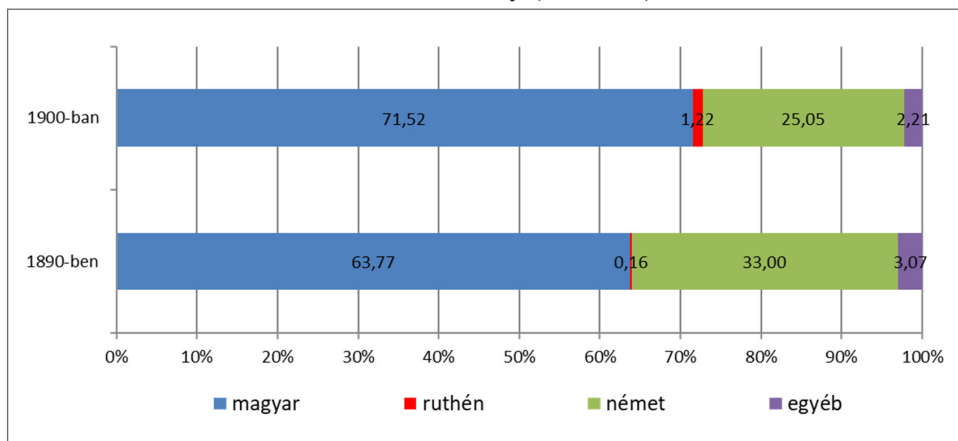
Az 1890-es években a Darányi Ignác vezette Földművelésügyi Minisztérium égisze alatt Bereg megye Szolyvai járására korlátozódó, úgynevezett „rutén”, vagy „hegyvidéki akció” indult a magyarokhoz „ezer éve” hű ruszinok megsegítésére. A hegyvidéki akció egyértelműen sértette a kárpátaljai zsidók gazdasági érdekeit. Mint minden hagyományosan gazdálkodó, fejletlen agrárterületen, a legélesebb társadalmi ellentét Kárpátalján is a pénzgazdasághoz még kevésbé szokott parasztok és a nekik kis személyi hiteleket nyújtó, illetve hitelbe árusító, monopóliumhelyzetük révén gyakran uzsorakamatot felszámoló falusi kereskedők (kocsmárosok, boltosok) között húzódott. Az állami hitelszövetkezetekkel és az alkohol árusítására feljogosított fogyasztási szövetkezetekkel a szinte kizárólag zsidó kocsmárosok és szatócsok nem tudták felvenni a versenyt. A hatalom nem gondolkodott egyéb megoldásokban, mint például földreform, földosztás, hanem földet adott bérbe a legszegényebbeknek (Gottfried 1999: 99).

Az úgynevezett hegyvidéki akciót átszötte a zsidóellenesség. Egán Ede, az akció vezetője szerint a Galíciából bevándorolt zsidók valójában a Kaszpi-tenger és Fekete-tenger partjain élő kazárok leszármazottjai voltak, akiktől megörökölték „őseredeti vadságukat”. A minden alapot nélkülöző elmélet hatalmas sikert aratott, Egán halála után a kormánybiztos tevékenységét és nézeteit dicsőítő könyv jelent meg Bartha Miklós tollából *Kazár földön* címmel (Bartha 1901). Ezzel a *kazár* megnevezés szinte egy csapásra az északkelet-magyarországi zsidók általánosan elterjedt megjelölésévé vált (Konrád 2013: 109–114). A korszak antiszemitizmusa szembeállította a kazárnak nevezett zsidókat a „morális ökonómia” szerint gazdálkodó magyar, illetőleg a tudatlan és jámbor, ezért civilizálásra szoruló ruszin parasztsággal (Csíki 2013: 33).

A magyarországi zsidó lakosság lassan, de biztosan elindult az asszimiláció útján (Komoróczy 2013: 40–42, Ungváry 2012: 33). 1890-ben az izraelita vallásúak kevesebb, mint kétharmada, 1900-ban viszont már több, mint 70%-a volt magyar anyanyelvű (5. ábra).

5. ábra. Az izraelita vallásúak anyanyelvi megoszlása Magyarországon az 1880-as és 1900-as census adatai alapján

Forrás: Bezeczky (2017: 10)

Az asszimiláció sokkal lassabban folyt a tradicionálisabb zsidó lakossággal bíró északkeleti vidékeken. 1910-ben a **négy északkeleti vármegye, a későbbi Kárpátalja zsidó lakosainak 35,2%-a – miközben országosan ekkor már 75–80%-a – vallotta magát magyar anyanyelvűnek. A mai kárpátaljai régió statisztikáit a máramarosi rész „rontotta”, mert a Bereg, Ung és Ugocsa megyei zsidók többsége már a magyart vallotta az általa „legjobban és legszívesebben beszélt” nyelvnek (6. táblázat). Ennek oka, hogy Máramaros nemcsak az ultraorthodoxia fő fészke volt, hanem a magyar anyanyelvűeknek a teljes népességen belüli aránya is itt volt a legalacsonyabb (Konrád 2013: 107–108). Ezenkívül egészen a 19. század végéig a falusi zsidók – az összes zsidó lakos kétharmada élt falun – anyanyelvükön, a jiddisen kívül beszéltek ruszinul is.**

A magyar hatóságok a régió zsidó lakosságának jelentős része számára anyanyelvnek számító jiddist nem tekintették önálló nyelvnek. A jiddis beszélőit a népszámlálások során nem regisztrálták. Az 1900. és 1910. évi census során a népszámlálást végzők számára kiadott útmutatóban ez állt: „Úgy anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élő nyelv írható be, ennél fogva a zsidó vagy héber nyelv nem mutatható ki. Az ország némely vidékén található zsidó vallású egyéneknek tehát, akik a héberrel kevert, rontott német nyelvet, az úgynevezett jargont használják, a német nyelvet kell bejegyezni” (idézi Varga 1992: 15–16). Az 1890. évi census adatait összefoglaló, *A Magyar Korona országaiban az 1891.*

év elején végrehajtott népszámlálás eredményei című kiadvány I. részének 129. oldalán Bereg vármegye kapcsán olvashatjuk az alábbiakat: „Bereg megyében (...) csak alig van egy pár német község, a németek számát csaknem kizárólag az ottani zsidók képezik (...), holott csekély kivétellel az elrontott német nyelvet beszélik s így német ajkúaknak veendőik”.

6. táblázat. A magyart anyanyelvének tekintő zsidó lakosság száma és aránya 1880–1910 között a népszámlálási adatok alapján

Forrás: Konrád (2013a: 18) és (2013b: 108)

	Év	a zsidók száma (fő)	a zsidók aránya a népességen belül, %	a zsidók között magyar anyanyelvű, %
Bereg	1890	20703	13.5	39.1
	1900	24358	13.6	44.0
	1910	29052	13.9	52.6
Ung	1890	16423	13.0	33.5
	1900	15599	11.5	46.1
	1910	15599	10.9	51.8
Máramaros	1890	33463	14.7	8.4
	1900	45073	16.8	12.8
	1910	56006	18.1	17.0
Ugocsa	1890	7835	12.0	41.3
	1900	9414	12.5	47.9
	1910	10566	12.7	61.9

Uriel Weinrech (1964: 253) tanulmányából tudjuk, hogy a mai Kárpátalja területén használt jiddis dialektus alapján az úgynevezett „centrális jiddis”-hez sorolható, ám az keveredett a nyugati jiddis elemeivel. A dialektuskeveredés oka a két irányból érkező bevándorlók által hozott dialektusok közötti intenzív kontaktus volt (Weinrech 1964: 256). A dialektuskeveredés következtében a kárpátaljai térségből érkezőket Magyarország más részein, illetve Galíciában is könnyen felismerték sajátos jiddis nyelvhasználatuk alapján (Komoróczy 2013: 39–40).

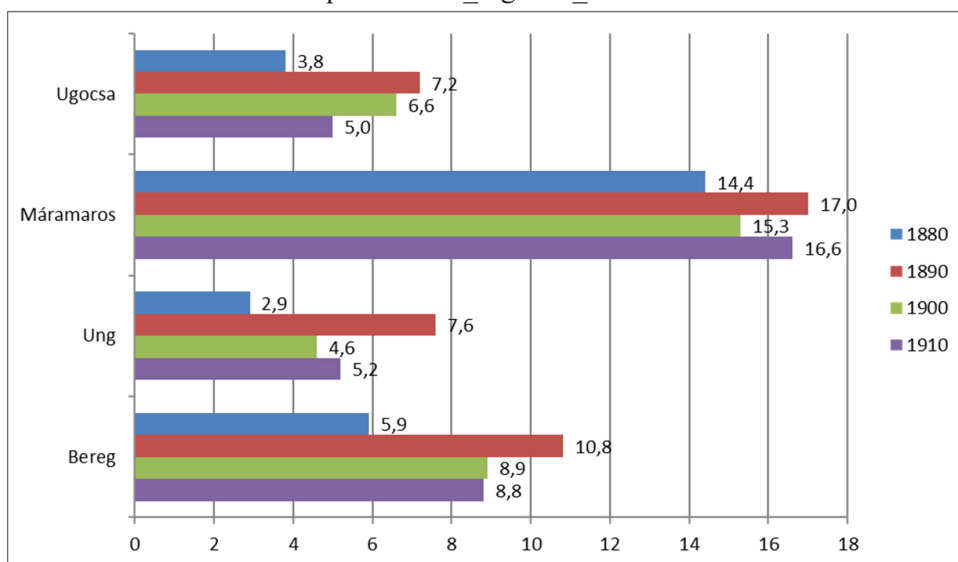
Annak ellenére, hogy a magyarországi zsidó lakosság nyelvi asszimilációja viszonylag gyors ütemben zajlott a korszakban, kisebb részben az általunk vizsgált régióban is, a térség izraelita közösségeiben a jiddisnek fontos szerepet tulajdonítottak a szekularizációval és az elmagyarosodással

szemben (Weinreich 1964: 261, Komoróczy 2013: 39–40). Ennek köszönhető, hogy ma világszerte leginkább ebből a térségből származó magyar, ultraorthodox, haszid közösségekben maradt fenn a jiddis élő, a mindennapokban használatos nyelvként Jeruzsálem, Brooklyn, London, Antwerpen egyes zsidó családjainál (Komoróczy 2013: 40).

Nyilván részben ez magyarázza, hogy a dualizmus kori népszámlálások mind a négy vizsgált vármegyében viszonylag jelentős német anyanyelvű lakosságot mutattak ki (6. ábra). Máramarosban például 1910-ben 16,6% volt a német ajkúak aránya.

6. ábra. A német anyanyelvűek aránya a vizsgált régióban 1880–1910 között

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálási digitális adattár.
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

Cigányok

A cigányok/romák magyarországi megjelenése a 15. századra tehető. Ebben az időszakban Magyarország még nem volt célország, inkább mintegy átmeneti pihenőhelyként szolgált a nyugati országokba tartó cigányság számára. A cigányság tömeges megjelenése a 16. században következett be, amikor részben az egyre északabbra terjeszkedő Oszmán Birodalom elől menekültek, részben pedig a törökökkel együtt érkeztek Magyarországra, és a nyugati országok már nem engedték be őket területeikre. Már a korai

időszakban sem keveredtek a helyi lakossággal, jellemző volt rájuk, hogy „egyéb emberek társaságán kívül lakoznak” (Hógye szerk. 1986: 39). A török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc leverése után, a betelepítések következtében újabb cigány csoportok érkeztek Magyarországra.

A Magyar Királyság területén egyenlőtlenül oszlott meg a cigány népesség. Hagyományos megtelepedési területük Magyarország délnyugati és az általunk vizsgált északkeleti része volt. A dualizmus korában az állam arra törekedett, hogy az országon belüli „kóborlásukat”, „vándorlásukat” megakadályozza, helyhez kösse őket (Ausztria területére ekkor már nem engedték be őket). A cigányság tehát fokozatosan beszorult a Kárpát-medencébe, ahol mára a legjelentősebb etnikumok közé tartozik, a Föld cigány népességének harmada él itt (Kocsis–Tátrai eds. 2015: 21–28).

A kirívóan antiszociális cselekedetek kivételével egész az 1930-as évekig társadalmi érdektelenség övezte a cigányságot. Közegészségügyi és rendőrségi „problémának” elsősorban az egyre kisebb számú vándorcigányokat („kóbor cigányokat”) tekintették (Kállai 2015: 32–35). Többek között Bereg vármegyében „sikerült ugyan a cigányokat, – mint néhol a futóhomokot – megfogni, de e letelepültek is, minden egyéb tekintetben, szakasztott másai barangoló véreiknek. Ennélfogva, még azon esetben is, ha ezen civilizáltabbak megtérítéséről volna szó: tekintetbe kellene vennünk, minő bajos velők érintkezni” (Ballagi 1877). Cél volt a „vallás útjára” térítésük is, mert a cigány „pogánynál pogányabb népfaj”, amelyik a faluvégen „tengődik” (Ballagi 1877).

A Monarchia időszakában a nemzetiség legfontosabb ismervének a nyelvet tartották. Az 1880. évi népszámlálástól kezdve az anyanyelvre és a nyelvismeretre – az anyanyelven kívül beszélt más „hazai” nyelvekre és a „külföldi” nyelvekre – kérdeztek rá, ami 1930-ig változatlan maradt. Csak 1941-ben és az azután következő népszámlálásokkor kérdeztek rá a nemzetiségre is (Thirring 1983). S bár a tudomány már a 19. században érdeklődéssel fordult a cigányok felé, cigány szótárak és nyelvkönyvek is készültek, az általuk beszélt nyelvet nem ismerték el hivatalos nyelvként, így a népszámlálási adatfelvételkor az *egyéb* kategóriába kerültek; a nyelvileg asszimilálódottakat pedig egyáltalán nem vették figyelembe külön etnikai csoportként, hiszen annak a nyelvi csoportnak a számát gyarapították ezek a romák, amely nyelvet számukra anyanyelvként bejegyezték.

Az 1890-es census idején azonban mindennek ellenére még kimutatták a „czigány” nyelvűeket. Ekkor Magyarországon 75 911 cigány anyanyelvűt rögzítettek; ebből Bereg vármegyében 234, Máramarosban 479, Ugocsában 184, Ungban pedig 328 élt (*A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* I. rész).

Az 1893. évi országos cigányösszeírás adatait összefoglaló kiadvány¹ szerint „Az összeírás számadatait tekintve mindenekelőtt meglepő a cigányok általános nagy száma: 274.940, a mi háromszorosa annak, a hány cigány anyanyelvűt az 1890-iki népszámlálás megállapított. (...) De a népszámlálás csak a cigány anyanyelvűeket vette számba, a cigány összeírás pedig a cigány származásuakat”.²

Az összeírt „cigány”-ság etnikai és nyelvi jellemzőiről ezt tudjuk meg a kötetből: „A cigány származás és eredet megállapítása rendszerint nem ütközik tulságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendszerint igen biztosan evidenciában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismerve az anthropologiai jelleg, inkább mint a nyelv, mely az általános népszámlálások adataiban, mint a cigányság egyedüli kriteriuma szerepel. Pedig (...) a cigány anyanyelvűek jelenleg még harmadrészt sem teszik az összes cigányságnak, míg a cigányul nem tudók több mint felét. Ha e két tételt összegezzük és az összes létszámból levonjuk, a maradék azon cigányok számát mutatja, kiknek az anyanyelvük nem a cigány, de a kik tudnak cigányul is; ezek az összes cigányságnak mintegy 20%-át teszik.”³

Az összeírás módszertanából kiderül az is, hogy a kérdezőbiztosoknak kiadott utasítás szerint „Anyanyelv gyanánt nem kell szükségképen cigányt bejegyezni, ha valamely cigány magyarnak, tótnak, németnek, stb. vallja magát, akkor magyar, tót, vagy német anyanyelvűnek kell leírni”.⁴

Az országos cigányösszeírás adatai alapján 1893-ban Magyarországon élő romák 3,32%-a élt a vizsgált négy északkelet-magyarországi vármegye területén, miközben ezek összlakossága az ország népességének 4,35%-át tette ki. Országosan a népesség 1,80%-át jegyezték be cigányként ekkor; ennél csak Ugocsában éltek nagyobb arányban romák a vizsgált területen (7. táblázat).

Anyanyelv szerint csak Ugocsában (63%) és Beregben (59%) volt magyar ajkú a cigányok abszolút többsége; a cigány anyanyelvűek aránya legnagyobb Ung vármegyében volt a legmagasabb, de itt is csupán 22%-ot tett ki (8. táblázat).

¹ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei.* Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam IX. kötet, 1895.

² Uo. 16. o.

³ Uo. 11. o.

⁴ Uo. 6. o.

**7. táblázat. A cigányok aránya az 1893. évi országos
cigányösszeírás adatai alapján**

*A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás
eredményei alapján kiszámítva.*

	a népesség száma, 1890	cigányok száma	aránya, %
Bereg	179455	2401	1,34
Ung	135247	2223	1,64
Máramaros	268281	2637	0,98
Ugocsa	75461	1796	2,38
Magyarország	15133494	272776	1,80

**8. táblázat. A vizsgált vármegyékben élő cigányok anyanyelvi
összetétele az 1893. évi országos cigányösszeírás adatai alapján**

*A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás
eredményei alapján kiszámítva.*

	cigányok száma	magyar anyanyelvű		cigány anyanyelvű		egyéb anyanyelvű	
		fő	%	fő	%	fő	%
Bereg	2401	1419	59,10	178	7,41	804	33,49
Ung	2223	789	35,49	489	22,00	945	42,51
Máramaros	2637	299	11,34	333	12,63	2005	76,03
Ugocsa	1796	1126	62,69	152	8,46	518	28,84
Magyarország	272776	94175	34,52	69912	25,63	108689	39,85

Az adatokból látszik, hogy a vizsgált régióban a magyar anyanyelvű cigányok legnagyobb része nem beszélt cigányul (13. táblázat). Az is látható azonban az adatokból, hogy a cigányok nyelvileg nem feltétlenül a hatalom nyelvét jelentő magyar irányába asszimilálódtak, hanem inkább a helyi és a regionális többség nyelvét vették át. Nyilván nem véletlen, hogy Máramarosban – ahol a magyarok aránya a legkisebb volt a vizsgált négy vármegye közül – 76% a nem magyar és cigány, hanem egyéb (feltételezhetően ruthén és „oláh”) anyanyelvűek aránya. A 9. táblázatból kiderül, hogy a cigány anyanyelvű romák túlnyomó többsége nem beszélt az ország államnyelvét a 19. század végén; Máramarosban csak minden huszadik, Ungban minden hetedik, Ugocsában minden harmadik tudott közöttük magyarul, és csupán Bereg megyében beszélt a cigány anyanyelvűek túlnyomó többsége (69%-a) a magyart.

9. táblázat. A cigányok nyelvtudása a vizsgált négy vármegyében az 1893. évi országos cigányösszeírás adatai alapján

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei alapján kiszámítva.

	magyar anyanyelvű	ebből NEM tud cigányul		cigány anyanyelvű	ebből TUD magyarul	
		fő	%		fő	%
<i>Bereg</i>	1419	1175	82,80	178	123	69,10
<i>Ung</i>	789	682	86,44	489	75	15,34
<i>Máramaros</i>	299	218	72,91	333	16	4,80
<i>Ugocsa</i>	1126	1056	93,78	152	50	32,89
<i>Magyarország</i>	94175	69846	74,17	69912	16368	23,41

Pontosítanunk kell azonban a „cigány nyelv” fogalmát. Noha több ország, így a mai Magyarország (Kontra 2016) és Ukrajna (Csernicskó–Molnár 2015) is a népszámlálások alkalmával „cigány anyanyelvet” regisztrál, a „cigány nyelv” valójában erős általánosítás. A „cigány nyelv” összefoglaló kategória, amely elfedi – az elsősorban a látható etnikai jegyei miatt – cigánynak minősített és sematikus homogénnek tekintett csoporton belüli különbségeket (Kovalcsik 2000: 71–73, Marushiakova–Popov 2016: 27).

A Kárpát-medencei cigányság esetében két különböző nyelvről, két különböző nyelvi közösségről van szó. Ezek a nyelvek: 1) az indoeurópai nyelvcsalád indoárja ágába tartozó újind nyelv, illetve 2) a romani és az indoeurópai nyelvcsalád neolatin nyelvei közé tartozó beás, valamint ezek különböző dialektusai (Szalai 2015: 117–121). A valamelyik cigány nyelvet beszélők rendszerint anyanyelvükön kívül egy vagy több egyéb nyelvet is beszélnek. Egy következő csoport a nyelvileg asszimilálódott cigányoké, akik eredeti anyanyelvüket már nem, csak ezt az átvett nyelvet beszélik (Marushiakova–Popov 2016: 27). Már az 1893-as első magyarországi cigányösszeírás azt mutatta, hogy a cigányok anyanyelve, vallása nagy valószínűséggel az adott régióban, az adott területen uralkodó (többségi) nemzetiség, többségben lévő etnikai csoport nyelvét és vallását követi (Szuhay 2011: 618–619).

A beszélők száma és földrajzi elterjedtsége szempontjából a romani az egyik legjelentősebb kisebbségi nyelv Európában, a kétnyelvű cigányok többsége a környezeti nyelvek mellett e nyelv valamely változatát beszéli. Ugyanakkor nem területiális nyelv, mert a beszélőközösségek elhelyezkedése nem köthető szorosan valamely földrajzi területhez vagy közigazgatási

egységhez. Négy nagyobb romani dialektuscsoportot különböztetünk meg: balkáni, vlah, centrális és északi. A centrális dialektuscsoport északi alcsoportjába tartozó nyelvvaltozatokat beszélnek a szlovákiai, a dél-lengyelországi, valamint a kárpátaljai roma közösségek. A kárpátaljai régióban a magyar és szláv nyelvi hatásokat mutató magyar cigány (romungro, kárpáti cigány, ungrika roma) és a szlovákiai cigány (servika roma) nyelvjárások elterjedtek (Szalai 2006).

A cigányság a kárpátaljai régióban mind a mai napig jelentős etnikai tényező, sőt, a helyi magyar nyelvű népesség számának fenntartásában is egyre nagyobb szerepet játszik (Braun–Csernicskó–Molnár 2010: 108–110, illetve Molnár–Csernicskó–Braun 2016). A magyarokhoz ragaszkodásuk motívuma újra elő és előbukkan a történelem során. Egy 1932-es – ekkor Kárpátalja már Csehszlovákia része – tudósításban olvassuk például, hogy az ungvári cigány negyedben találni „a magyar uralom utolsó nyomait, a cigányokat”, akik olyan erősen ragaszkodnak a magyarokhoz, hogy egyenesen „magyar irredentisták” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956. Lapszemle, 1932. május 12.). A későbbi időkben mind az ukrán, mind az orosz nyelvben a (nem Kárpátalján, hanem attól keletre fel-felbukkanó) vándorcigányok megjelölésére használatos a „мадяры” (magyarok) kifejezés is minden egyéb jelző nélkül, sőt őket külön cigány csoportnak tekintik (Marushiakova–Popov 2003: 27). Ma a kárpátaljai cigányok mintegy kétharmada magyar anyanyelvű (Braun–Csernicskó–Molnár 2010).

A Monarchia széthullása után a Magyar Királyság roma közösségei is több államba kerültek. Marushiakova és Popov (2016: 48) elemzése szerint az, hogy az országhatárokat elválasztották egymástól a korábban egy államban élő roma közösségeket, új identitáselemek megjelenéséhez vezetett. Érdekes, hogy az Ukrajnában és Szlovákiában (azaz az egykori Északkelet-Magyarországon) élő magyar anyanyelvű cigányok elsősorban nem a magyarországi magyar nyelvű roma közösségek, hanem a helyi magyar nemzeti kisebbségek felé orientálódnak (Marushiakova–Popov 2016: 49).

Összefoglalás, következmények a mában

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk meg a történettudomány és a szociolingvisztika multidiszciplináris szemszögén át, hogy milyen nemzetépítési és nyelvi ideológiák voltak hatással az egykori Monarchiához tartozó Magyar Királyság északkeleti részében (a mai Kárpátalja területén) élő magyar, ruszin, zsidó és cigány közösség nyelvi és etnikai fejlődésére. Kutatásunk előterében egy több centrum vonzásában vergődő régió kis közösségei álltak.

Az Osztrák–Magyar Monarchián belül sok tekintetben önállóságot élvező Magyar Királyság északkeleti csücske Európa sajátos „köztes terein” egyike. Egészen 1918-ig nem tartozott egységes közigazgatás alá, több magyarországi vármegye osztozott rajta. Azonban mind ruszin, mind zsidó történeti és kulturális szempontból egységes és egyedi régiót képezett az Eperjestől Máramarosig terjedő határvidék a Monarchia Osztrák Császársághoz tartozó keleti szláv területeinek közvetlen földrajzi szomszédságában. Az 1918 végétől bekövetkező események megbontották ezt a történeti-kulturális teret, immár több ország között megosztva annak területét. Ekkor egy új kisebbség is létrejött a régióban: a magyar. Ugyanez a békediktátum a régióban élő ruszin, zsidó és cigány közösségeket is megbontotta.

A duális Monarchia időszakában a mai Kárpátalja területén a helyi lakosság közel száz százalékát négy különböző közösség adta: a magyarok, a ruszinok, a zsidók, valamint a cigányok/romák.

A vizsgált időszakban (az 1867 és 1914 közötti években) a magyarok államszervező pozícióban voltak. A birodalmi centrumok (Bécs és Budapest) felé fordulva terjeszkedni és asszimilálni akarták a nemzetiségeket. A dualizmus kori magyar nemzetállam végig multietnikus jellegű maradt, de Cislajtániához képest erősen központosító államként támogatta a magyarosító, asszimilációs folyamatokat.

A ruszin közösség kereste a helyét: egyszerre több centrum vonzásterébe került. Egyrészt értelmiségi rétegét vonzotta az asszimiláció a magyarság felé; másrészt az egész korszakban jelen volt az orosz (pánszláv) és az ukrán nyelv és identitás vonzó hatása, valamint a helyi, regionális identitás és nyelv megteremtése és megerősítése közötti dilemma. Ekkor (és gyakorlatilag máig) a ruszinok kapcsán az a fő kérdés, hogy a természetes nyelvfejlődés, vagy a politikai befolyás hogyan dönti el a ruszin nyelv és nemzetiség jövőjét.

A zsidók a Magyar Királyság centrumában az asszimiláció felé haladtak, Kárpátalján (a periférián) azonban ez nem egészen így volt. A zsidók hagyományos többnyelvűsége a 19–20. század fordulója után is fennmaradt, amikor Magyarország többi részén a zsidók körében ez már majdnem teljesen eltűnt. Miközben azonban a jiddis nyelv lényeges identitásjelző elem volt, fokozatosan emelkedett a magyar anyanyelvűek aránya a régió zsidó lakossága körében.

A térségben élő cigányok nyelvileg már ekkor sem voltak egységesek. Jelentős részük nyelvileg ahhoz a csoporthoz asszimilálódott, amelynek közelében éltek.

Az etnikailag kétségkívül tarka régióban elvileg kedvező feltételei voltak a többnyelvűség kialakulásának. Azonban a 19–20. század mezsgyéjén Kárpátalja vonatkozásában is találó az a megállapítás, melyet Marác (2012: 295) és Varga (2014: 966) a korabeli Magyar Királyság egészére vonatkoztat: a makro szinten etnikailag heterogén lakosság mikro szinten nyelvileg szinte teljesen homogén csoportokra bomlott. A népszámlálási adatokból kiderül, a lakosság meghatározó többsége kizárólag anyanyelvén volt képes kommunikálni, és Berecz (2014: 29–30) szerint az egynyelvűség a valóságban még elterjedtebb lehetett, mint azt a statisztikák mutatják.

Kárpátaljai kutatók (Csernicskó–Ferenc 2014: 414–416, Csernicskó–Laihonen 2016: 15) a 21. század elején arra a megállapításra jutottak, hogy Kárpátalján nincs közös nyelv: egyetlen olyan nyelv sincs a régióban, melyet kortól, nemtől, iskolázottságtól, lakóhelytől, vallástól függetlenül mindenki ismer. Úgy tűnik, hogy ennek a nyelvi helyzetnek a gyökerei egészen a dualizmus koráig nyúlnak vissza.

Ha összevetjük, milyen volt a régió lakosságának nyelvi összetétele a 19–20. század fordulóján, illetve a 21. század elején, érdekes következtetésre juthatunk (10. táblázat).

10. táblázat. Kárpátalja lakosságának nemzetiségi és anyanyelvi összetétele a 2001-es népszámlálás adatai alapján

Forrás: <http://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/notice/news.php?type=2&id1=21>

	nemzetiség		anyanyelv	
	fő	%-ban	fő	%-ban
<i>ukrán</i>	1 000 037	79,71	1 009 544	80,47
<i>magyar</i>	151 516	12,08	158 729	12,65
<i>orosz</i>	30 993	2,47	36 412	2,90
<i>román</i>	32 152	2,56	32 224	2,57
<i>ruszin</i>	10 090	0,80	6724	0,54
<i>cigány</i>	14 004	1,12	2 990	0,24
<i>szlovák</i>	5 695	0,45	2 575	0,21
<i>német</i>	3 582	0,29	1 850	0,15
<i>belarusz</i>	1 540	0,12	597	0,05
<i>zsidó (jiddis)</i>	565	0,05	85	0,01
<i>egyéb nemzetiség/nyelv</i>	4 154	0,33	2 590	0,21
<i>nem adott meg nemzetiséget/nyelvet</i>	286	0,02	294	0,02
Összesen	1 254 614	100,00	1 254 614	100,00

Az első, ami szembetűnő: ahogyan a 19–20. század fordulóján, úgy a 20–21. század mezsgyéjén is az ukrán (száz évvel korábban: ruthén) és a magyar nyelvűek alkotják a régió összlakosságának legnagyobb részét. A romák ma is periférikus helyzetben vannak, az egy évszázaddal ezelőtt még jelentős zsidó közösséget azonban a 20. század borzalmai szinte teljesen felszámolták. S ami jól látszik a két századforduló adatainak összevetéséből, az: hogy a korabeli szovjet és a mai ukrán propaganda és tudományos szakirodalom által hangoztatott toposz a Kárpátalján élő 130 nemzetiségről nem helytálló. A tanulmányunkban vizsgált nyelvi közösségek (ukránok/ ruszinok, magyarok, valamint a „zsidó” és „cigány” anyanyelvűek) a 21. század elején is a régió lakosságának 93,9%-át teszik ki.

A fentiekben bemutattuk, hogy a 19–20. század fordulóján a centrumoktól távol lévő régióban a nyelvek közötti hierarchikus viszonyokat sokkal inkább a regionális és lokális többség–kisebbség viszony, a nyelvek helyszíni hasznossága befolyásolta, és nem az állami nyelv- és oktatáspolitikai. S ha megnézzük a nyelvek ismeretére vonatkozó adatokat a 20–21. század fordulójáról, hasonló kép rajzolódik ki.

**11. táblázat. Kárpátalja lakosságának nyelvtudása
az 1989-es és 2001-es népszámlálások adatai alapján (fő)**

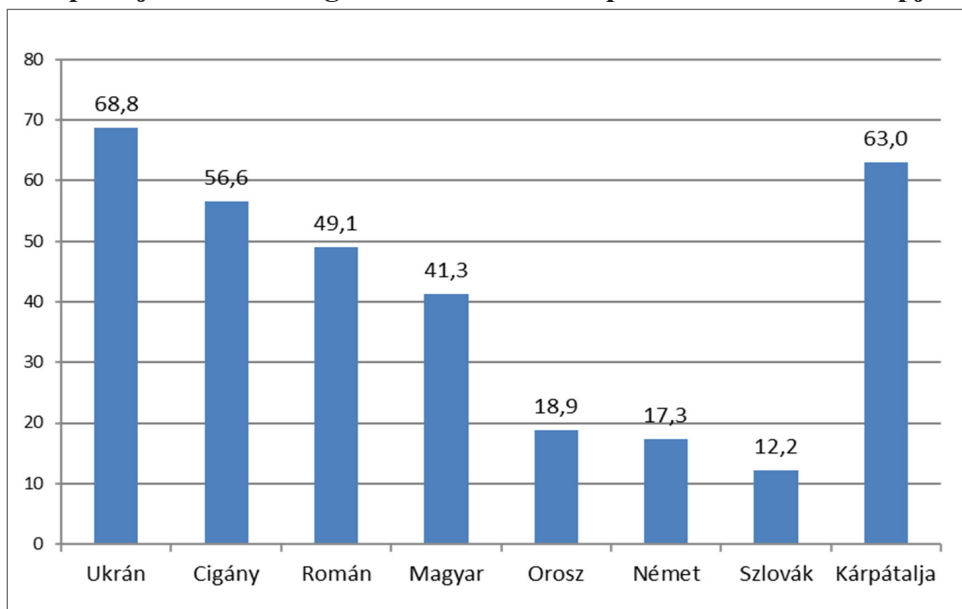
<i>Nyelvek</i>		<i>Ukrán</i>	<i>Magyar</i>	<i>Orosz</i>
Anyanyelvként beszélők	1989-ben	97 2827	166 700	62 150
	2001-ben	1 016 268	158 729	36 412
Másodnyelvként beszélők	1989-ben	48 106	12 500	670 046
	2001-ben	19 699	38 694	32 877
Összesen beszélők	1989-ben	1 020 933	179 200	732 196
	2001-ben	1 035 967	197 423	69 289
Nem beszélők	1989-ben	224 685	1 066 418	513 422
	2001-ben	218 647	1 057 191	1 185 325

A 2001-es census adatai szerint (11. és 12. táblázat) Kárpátalján anyanyelvük mellett a legtöbben a magyar (36 ezren) és az orosz (31 ezren) nyelvet beszélték második nyelvként. Magyarul az ukrán nemzetiségűek, oroszul pedig az ukrán és magyar nemzetiségűek közül beszéltek a legtöbben. A kárpátaljaiak csaknem kétharmada (63%-a) csak anyanyelvén beszélt szabadon (7. ábra).

12. táblázat. Kárpátalja lakosságának nyelvtudása az 1989-es és 2001-es népszámlálások adatai alapján (az összlakosság százalékában)

Nyelvek	Anyanyelvként beszélik		Másodnyelvként beszélik		Összesen beszélik		Nem beszélik	
	1989-ben	2001-ben	1989-ben	2001-ben	1989-ben	2001-ben	1989-ben	2001-ben
Ukrán	78.10	81.00	3.86	1.57	81.96	82.57	18.04	17.43
Magyar	13.38	12.65	1.00	3.08	14.39	15.74	85.61	84.26
Orosz	4.99	2.90	53.79	2.62	58.78	5.52	41.22	94.48

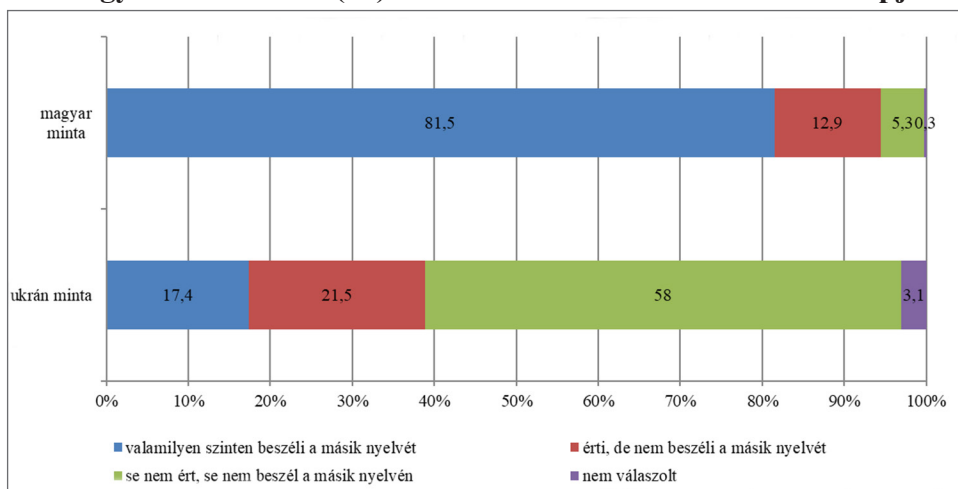
7. ábra. A csak anyanyelvükön beszélők százalékos aránya Kárpátalján nemzetiségenként a 2001-es népszámlálás adatai alapján

2016 nyarán *Tandem 2016* címmel 5 kutatóintézet együttműködésében végeztünk kérdőíves szociológiai vizsgálatot Kárpátalján, ahol 800 ukrán, illetve 400 magyar adatközlő töltötte ki ugyanazt a kérdőívet, amelyben egymás nyelvének ismeretére is rákérdeztünk. Az ukrán almintának mindössze 24,6%-a elégedett magyar nyelvtudásának jelenlegi szintjével, és 52,9% szeretne jobban megtanulni magyarul; a kérdőívet ukránul kitöltők jelentős része azonban egyelőre bizonytalan: nem tudja, szüksége lehet-e

valaha a magyar nyelvre. Bizonyára ezzel van összefüggésben, hogy körükben 22,5% a kérdésre nem válaszolók aránya. A magyarul megkérdezettek abszolút többsége, 56,5%-a elégedett ukrán nyelvtudásának szintjével, 42,7% azonban szeretné fejleszteni az államnyelvi ismereteit (a nem válaszolók, bizonytalanok aránya 0,6%). Az ukrán almintá 58,0%-a *nem ért és nem is beszél* magyarul. Ha figyelembe vesszük azokat is, akik értenek ugyan, ám nem beszélnek magyarul (21,5%), akkor az ukránul megkérdezettek csaknem két ötöde (38,9%-a) ért magyarul, és 17,4% valamilyen szinten beszél is a magyar nyelvet. A magyar almintában 5,3%-os az ukrán nyelvet egyáltalán *nem értők és nem beszélők* aránya. A kérdőívet magyarul kitöltők között az Ukrajna államnyelvét *nem értők és nem beszélők*, illetve értők, de nem beszélők (12,9%) együttes aránya 18,2%; tehát a magyar almintá 81,5%-a ilyen vagy olyan szinten, de beszél ukránul (8. ábra).

8. ábra. A magyar nyelvet beszélők/nem beszélők aránya az ukrán, valamint az ukrán nyelvet beszélők/nem beszélők hányada a magyar almintában (%) a Tandem 2016 c. kutatás adatai alapján

Amint az adatokból láthatjuk, a magyarok körében sokkal nagyobb azoknak az aránya, akik ismerik a másik közösség, ez esetben az ukránok nyelvét, illetőleg az ukránok között jóval kevesebben beszélnek magyarul. Ha figyelembe vesszük, hogy (a) Kárpátalján az ukrán nemzetiségűek és anyanyelvűek abszolút többséget alkotnak, és (b) Ukrajna államnyelve az ukrán, melyet 1991 óta minden oktatási intézményben kötelezően oktatnak, ez az eredmény nem meglepő.

Bár a népszámlálások és az idézett kutatás adatai egyaránt önbevallásra épülnek, a két, egymástól független adatsorból jól látszik, hogy a széles körben elterjedt két- vagy többnyelvűség Kárpátalja esetében a 21. század elején is mítosz csupán. Az adatok arra világítanak rá, hogy a kárpátaljaiak jelentős része úgy ítéli meg, hogy nyelvtudásának jelenlegi szintjével elboldogul, vagyis a számára megfelelő mértékben elsajátította a szomszéd közösség nyelvét. A magyarok körében az, akinek a foglalkozása, szociális hálója megköveteli, jól megtanul ukránul, ám akinek sem a megélhetése, sem a környezete nem függ az államnyelv ismeretétől, az nyilván alacsonyabb szintű nyelvtudással is jól boldogul. S ugyanez igaz a régióban élő ukránokra is: a magyar többségű településeken élő, a magyarsággal és/vagy Magyarországgal szorosabb kapcsolatokat ápoló ukránok annak ellenére megtanulnak valamilyen szinten magyarul, hogy anyanyelvük Ukrajna kodifikáltan egyetlen államnyelve.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. rész.* Budapest: Pesti Könyv-nyomda Részvény-társaság, 1893.
- BAGDI RÓBERT (2009). Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása 1899–1913 között. In Demeter Gábor és Bagdi Róbert szerk. *Asszimiláció és migráció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715–1992.* Debrecen: Studia Historico-Demographica Debrecina I. 61–83.
- BALLAGI ALADÁR (1877). A cigányok vallásáról. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 20: 1199–1203.
- BÁNFFY DEZSŐ (1903). *Magyar nemzetiségi politika.* Budapest: Légrády Testvérek.
- BÁNYAI VIKTÓRIA–FEDINEC CSILLA–KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL szerk. 2013. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest: Aposztróf.
- BARANYI BÉLA szerk. (2009). *Kárpátalja.* Pécs–Budapest: Dialóg–Campus Kiadó.
- BARTHA MIKLÓS (1901). *Kazár Földön.* Budapest.
- BERECZ, ÁGOSTON (2014). *The politics of early language teaching: Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy.* Budapest: Central European University Press.
- BEZECZKI GÁBOR (2017). Ami a Monarchiából ránk esett. <http://seas3.elte.hu/nadasdy70/bezeczky.html>
- BONKÁLÓ SÁNDOR (1935). *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés.* Pécs: Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- BRAUN LÁSZLÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN–MOLNÁR JÓZSEF 2010. *Magyar anyanyelvű cigányok/romák Kárpátalján.* Ungvár: PoliPrint.

- CIEGER ANDRÁS (2003). Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. *Korall* 13: 87–106.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN (2013). Államok, nyelvek, államnyelvek. Budapest: Gondolat Kiadó.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN–FEDINEC CSILLA (2014). *Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року)*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра».
- CSERNICSKÓ ISTVÁN–FERENC VIKTÓRIA (2014). Hegemonic, regional, minority and language policy in Subcarpathia: a historical overview and the present-day situation. *Nationalities Papers* 42(3): 399–425.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN–LAIHONEN, PETTERI (2016). Hybrid practices meet nation-state language policies: Transcarpathia in the twentieth century and today. *Multilingua* 35/1: 1–30.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN–MOLNÁR JÓZSEF (2015). Valós és/vagy konstruált valóság az ukrainai népszámlálásokban. *Regio* 23/3: 46–79.
- CSÍKI TAMÁS (2013). Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok. In: BÁNYAI VIKTÓRIA, FEDINEC CSILLA ÉS KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* Budapest: Aposztróf. 27–36.
- CSORBA CSABA szerk. (1974). *Mészáros Károly önéletrajza*. Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Múzeumok.
- DOBRIANSKY, ADOLF (1871). *Проектъ политической программы для Руси австрійської*. Lvov: Ставропигійскій институт.
- DOLMÁNYOS ISTVÁN (1968). A Lex Apponyi. *Századok* CII/3–4: 484–535.
- DRAGOMANOV, МИХАЙЛО (Драгоманов Михайло) 1876. Галицько-руське писменство. Львів: 3 друкарні Товариства имени Шевченка.
- ÉRDUJHELYI MENYHÉRT (1895). A szláv maticák: második és befejező közlemény *Századok* 29: 282–285.
- FEDINEC CSILLA–VEHES MIKOLA szerk. (2010). *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- FERGUSON, CHARLES A. (1959). Diglossia. *Word* XV: 325–340.
- FERGUSON, CHARLES A. (1975). Diglossia. In: Pap Mária és Szepe György szerk. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat. 291–317.
- FRANKO, IVAN (Франко Иван) (1896/1986). І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття. In: Иван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Наукові праці. Томи 44–47. Том 46. Книга 2. Історичні праці (1891–1897). Київ: Видавництво «Наукова думка». 339–350.
- GAL, SUSAN (1979). *Language Shift*. New York: Academic Press.

- GAL, SUSAN (1991). Mi a nyelvcseré és hogyan történik: *Regio 2/1*: 66–76.
- GOTTFRIED BARNA (1999). A „rutén akció” Bereg vármegyében, 1897–1901. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 13*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár. 197–204.
- GYURGYÁK JÁNOS (2007). *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2015). Egymás-mellettség és megyeszékhely-verseny a dualizmus időszakában (Sátoraljaújhely és a szomszédos megyeszékhelyek közötti átrendeződések). In: Kókai Sándor és Boros László szerk. *Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára*. Nyíregyháza, Szerencs: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Katolikus Gimnázium. 261–265.
- HIMKA, JOHN-PAUL (1999). *Religion and Nationality in Western Ukraine*. Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press.
- HORVÁTH ISTVÁN (2013). Tündérkert vagy népek börtöne? 19. századvégi narratívák az erdélyi többnyelvűségről. In: Fedinec Csilla, Illyés Zoltán, Simon Attila és Vizi Balázs szerk. *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Pozsony: Kalligram. 462–479.
- HÖGYE ISTVÁN szerk. (1986). *Zempléni históriák. A honfoglalástól 1849-ig*. Budapest–Miskolc: TIT.
- HRUSEVSZKIJ, МИХАЙЛО (Грушевський Михайло) (1913/1954). *Історія України-Руси*. Том 1. Нью Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка».
- HRUSEVSZKIJ, МИХАЙЛО (Грушевський Михайло) 1991. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Товариство «Знання» України.
- HUSZNAI, IGOR (Гусьнай Игорь) (1921). *Языковий вопрос в Подкарпатской Русі*. Пряшев: Книгопечатня „Св. Николая”.
- KÁLLAI ERNŐ (2015). Cigány csoportok Európában és Magyarországon. In: Orsós Anna szerk. *A romológia alapjai*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 19–47.
- KÁPRÁLY, МИХАЙ (2003). Русский язык в Подкарпатье (1938–1944). *Studia Russica XX*: 176–182.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2008). Térbeli mozgáspályák, migrációs vallási jelenségek geográfiai vizsgálata. In: Novák László Ferenc szerk. *Tradicionális migráció és kereskedelem az Alföldön*. Nagykőrös: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 563–602.
- KERECSENYI DEZSŐ (1936). Bonkáló Sándor: A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. *Századok 70/9–10*: 467.
- KOCSIS KÁROLY–KOCSIS-HODOSI ESZTER (1998). *Ethnic Geograrhy of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest: Geographical research Institute and Minority Studies Programme.
- KOCSIS, KÁROLY–TÁTRAI, PATRIK eds. (2015). *Changing Ethnic Patterns of the Carpatho-Pannonian Area*. 3rd, revised and enlarged edition. Budapest: HAS RCAES Geographical Institute.

- KOMORÓCZY GÉZA (2013). *Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban. Kárpátalja a 16. századtól a 19. század közepéig*. Budapest: Aposztróf.
- KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL (2013). Nyelvhasználat. In. Bányai Viktória, Fedinec Csilla és Komoróczy Szonja Ráhel szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* Budapest: Aposztróf. 37–44.
- KONTRA MIKLÓS (2016). Újabb nyelvi genocídium. *Élet és Irodalom* LX/47: 4.
- KONRÁD MIKLÓS (2013a). Demográfiai változások. In. BÁNYAI VIKTÓRIA, FEDINEC CSILLA ÉS KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* Budapest: Aposztróf. 15–26.
- KONRÁD MIKÓS (2013b). Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz. In. Bányai Viktória, Fedinec Csilla és Komoróczy Szonja Ráhel szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* Budapest: Aposztróf. 106–125.
- KOVALCSIK KATALIN (2000). Teasing as a sung speech genre of Vlach Gipsy couples in the Sub-Carpathian Region. *Narodna umjetnost. Coration Journal of Ethnology and Folklore Research* 37/1: 67–95.
- KUPCSANKO, GRIGORIJ (Купчанко Григорій) (1897). *Угорска Русь и еи русски жители*. Вѣдень.
- LEVENEC, J. és mtsai (Левенець Ю. та ін.) szerk. (2008). *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT (Магочій Павло Роберт) (2007). *Історія України*. Київ: Критика.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT (1978). *The Shaping of a National Identity: Developments in Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Cambridge: Harvard University Press.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT (2016). A Borderland of Borders: The Search for a Literary Language in Carpathian Rus'. In. T. Kamusella, M. Nomachi and C. Gibson eds. *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK. 101–123.
- MARÁ CZ, LÁSZLÓ (2012). Multilingualism in the Transleithanian part of the Austro-Hungarian Empire (1867–1918): Policy and practice. *Jezikoslovlje* 13/2: 269–298.
- MARUSHIAKOVA, ELENA–Popov, Vesselin (2003). Ethnic Identities and Economic Strategies of the Gypsies in the Countries of the former USSR. In. W. Holzwarth – T. Herzog eds. *Nomaden und Sesshafte – Fragen, Methoden, Ergebnisse*. Halle: Orientwissenschaftliches Zentrum, der Martin-Luther-Universität. 289–310.
- MARUSHIAKOVA, ELENA–Popov, Vesselin (2016). Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe. In. T. Kamusella, M. Nomachi & C. Gibson eds. *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK. 26–54.

- MOLNÁR D. ISTVÁN (2013). *A hatalomváltások hatása Kárpátalja népességszámának alakulására 1869-től napjainkig*. PhD értekezés. Kézirat. Debrecen, 2013. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/169062>
- MOLNÁR JÓZSEF–CSERNICKÓ ISTVÁN–Braun László (2016). Cigányok Kárpátalján. In. Ferenc Szilágyi Ferenc és Pénzes János szerk. *Roma népesség Magyarország északkeleti határtérségében*. Nagyvárad: Partium Kiadó. 91–108.
- MOSER, MICHAEL (2009). Did Aleksandr Dukhnovych strive to create a Rusyn literary language?. In. Paul Best and Stanislaw Stephien eds. *Does a fourth Rus' exist?: Concerning cultural identity in the Carpathian Region*. Przemyśl and Higanum: South-Eastern Research Institute in Przemyśl. 63–80.
- MOSER, MICHAEL (2016). A New-Old Language In-between Nations and States. In. T. Kamusella, M. Nomachi and C. Gibson eds. *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK. 101–123.
- NAGY NOÉMI (2015a). *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma: Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája.
- NAGY NOÉMI (2015b). Linguistic Legislation in Hungary during the Era of Dualism. In. Marija Wakounig, and Ferdinand Kühnel eds. *Central Europe (Re-)visited. A Multi-Perspective Approach to a Region*. Berlin: LIT Verlag. 229–245.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1984). Kárpát-ukrán telepek Észak-Magyarországon. In. Kunt Ernő, Szabadfalvi József és Viga Gyula szerk. *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 129–134.
- PAVLENKO, GEORGIJ (1997). A németek letelepedése Kárpátalján a 18–19. században (Telephelyek, irányzatok, következmények). In. *Levéltári Évkönyv 12*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára. 37–48.
- PETRÁSSEVICH GÉZA (1901). Descriptiones bonorum regalium in terris Ukraino-Russicis... *Századok* 35/8: 747–750.
- PIRIGYI I. (1990). *A magyarországi görög katolikusok története*. I. Nyíregyháza: Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
- PIETIKÄINEN, SARI – KELLY-HOLMES, Helen 2011. Gifting, service, and performance: three eras in minority-language media policy and practice. *International Journal of Applied Linguistics* 21(1): 51–71.
- PLIŠKOVÁ, ANNA (2008). *Русинський язык на Словенску. Короткий нарис історії і сучасності*. Пряшів: Світовий конгрес Русинів.
- ROMSICS IGNÁC (2001). Nemzet és állam a modern történelemben. *Rubicon* 12: 8–9: 112–113.
- ROMSICS IGNÁC (2010). *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- SPIRA GYÖRGY (1977). Mészáros Károly önéletrajza előtt. *Századok* 111/3: 587–596.
- SZALAI ANDREA (2006). Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 163–204.

- SZALAI ANDREA (2015). A cigány kisebbség nyelvei: szociolingvisztikai aspektusok. In: Orsós Anna szerk. *A romológia alapjai*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 117–150.
- SZARKA LÁSZLÓ (2017). Elmaradt nemzetiségi kiegyezés(ek). *Magyar Tudomány* 178/12: 1564–1577.
- SZEKFŰ GYULA (1926). *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- SZTRIPSZKY HIADOR (1913). Moszkophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok. *Budapesti Szemle* CLIII: 278–296.
- SZUHAY, PÉTER (2011). Hungarian-speaking Gypsies in the Carpathian Basin. In: N. Bárdi, C. Fedinec & L. Szarka (Eds.), *Minority Hungarian communities in the twentieth century*. New York: Columbia University Press. 618–627.
- TAMÁS EDIT (1996). A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In: Katona Judit és Viga Gyula szerk. *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 267–284.
- THIRRING LAJOS (1983). *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. (1869–2010)*. Budapest: KSH.
- UDVARI ISTVÁN (1992). *Ruszinok a XVIII. században. Történelemi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN (2012). *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest: Jelenkor Kiadó – OSzK.
- VAN DER PLANK, PIETER H. (2012). Effects of Habsburg educational policies measured by census statistics. *Jezikoslovlje* 13/2: 373–393.
- VARGA E. ÁRPÁD (1992). *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. Budapest: Regio–MTA Történettudományi Intézet.
- VARGA, BÁLINT (2014). Multilingualism in urban Hungary, 1880–1910. *Nationalities Papers* 42/6: 965–980.
- VEHES MIKOLA–FEDINEC CSILLA szerk. (2010). *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 681–703. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- VOLOSIN, AVGUSZTIN (1921). *О письменном язичѣ Підкарпатських русинов*. Ужгород: Уніо.
- WEINREICH, URIEL (1964). Western traits in Transcarpathian Yiddish. In: M. Weinreich (Ed.), *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature, and Society*. London, The Hague, Paris: Mouton & Co. 245–264.
- ZADOROZSNIJ, V. (Задорожний В.) (1993). Я. Головацький про мовну ситуацію на Закарпатті у I пол. XIX ст. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород: Патент. 166–170.

KEREPESZKI RÓBERT

EGY „MINTAKARRIER” INDULÁSA A „BOLDOG BÉKEIDŐKBEN”. DARÁNYI KÁLMÁN PÁLYAKEZDÉSE A DUALIZMUS UTOLSÓ HARMADÁBAN¹

Viszonylag ismert körülmény az, hogy a két háború közötti Magyarország politikai elitjének jelentős része a „politikacsinálás”, a politikai szocializáció, gondolkodás és mentalitás alapjait még a „boldog békeidőkben” sajátította el. Ebből adódóan ebben a rétegben sajátos kettősség fedezhető fel: egyrészt az az attitűd, amit még a dualizmus korának (ebben elsősorban a „birodalmi tudat”²) nyomai jelentenek, másrészt a Trianon utáni Magyarország sajátosságai (például a korábbi európai vezető szerep illúziója utáni megcsönkített, ellenségekkel körbevett állam állandó veszélyérzete és a világháborús vereségből, illetve a területi elcsatolásokból adódó traumája). Bőven sorolhatnánk azokat a politikusokat, akik a Horthy-rendszer politikai elitjében még magukban hordozták a dualizmus korának mentalitását: ilyen volt a miniszterelnökök között gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál vagy Kállay Miklós, az országgyűlés tagjai között pedig például gróf Apponyi Albert. Ebbe a sorba illeszkedik a korszak egyik „szürke eminenciása”, Darányi Kálmán is, aki 1936 októbere és 1938 májusa között egy meglehetősen vészterhes időszakban állt a magyar kormány élén. Darányi hivatalnok-típusú politikus volt, aki nem mutatta jelét annak, hogy önálló eszmerendszerrel rendelkezett volna, politikai programját és felfogását is készen „örökölte” elődjektől (főként Gömbös Gyulától, illetve kisebb részben Bethlentől), munkatempójára, habitusára pedig valóban inkább a dualizmus kori politikai mentalitás volt jellemző, ami elsősorban a családi hagyományokból táplálkozott.³ Érdekes tehát megvizsgálnunk, hogyan kezdte a pályáját a „boldog békeidőkben” az a politikus, aki miniszterelnökként eljutott olyan intézkedésekig, mint a győri program elindítása vagy az első zsidótörvény beterjesztése, és ezáltal rendkívül ellentmondásos megítélése alakult ki már saját korában is, ami csak erősödött a későbbiek folyamán.

¹ Jelen tanulmány a szerző megjelenés előtt álló kötete vonatkozó részeinek rövidített, átdolgozott változata.

² Lásd részletesebben ROMSICS Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In. Uő: *Múltról a manának*. Budapest, 2004, Osiris, 121–158.

³ Pályájáról lásd részletesebben KEREPESZKI Róbert: *A „tépelődő gentleman”. Darányi Kálmán (1886–1939)*. Sziluett – Korszerű történelmi életrajzok 1. Pécs-Budapest, 2014, Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat.

Család, neveltetés és ifjúkor, 1886–1909

A rendelkezésre álló források szerint a Darányi-család története egészen a 17. századig vezethető vissza. A legtávolabbi ősök a reformáció idején a Somogy vármegyei Darány faluból a török hódoltság elől menekülve költöztek át Felső-Magyarország területére, és ők vették fel családnévként egykori lakóhelyük nevét. Az 1754/55. évi országos nemesi összeírás alkalmával Ung vármegyében Darányi János köznemességet igazolt, amelyről a vármegye negyedszázaddal később, 1779 májusában nemesi bizonyítványt is kiállított leszármazottja, Darányi József részére. Ekkorra azonban a család már két ágra szakadt: az egyik Komáromba, a másik Kecskemétre települt át.⁴

A kecskeméti Darányiak pályája ívelt magasabbra. Az ebben az ágban 1811-ben született id. Darányi Ignác már nemcsak a helyi közösségnek vált megbecsült tagjává, hanem az országos politikába is bekapcsolódott. A reformkor légkörében a polgári átalakulás híve lett, és ennek köszönhetően ismerte meg Kossuth Lajost, aki az 1843-as pozsonyi országgyűlésen az *Országgyűlési Tudósítások* szerkesztésébe is bevonta őt. Emellett Darányi tagja lett az elsősorban mezőgazdasági, de politikai és társadalmi szempontból is jelentős Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek (OMGE), és lényegében hozzá köthető az agrárirányultság kialakulása, illetve hagyománya a családban, amely aztán végigkísérte a leszármazottait is. Ha épp nem a közélet dolgaival foglalkozott, jogot és gazdálkodást tanult Darányi Ignác jószágigazgatóként és gazdasági ügyvédként tevékenykedett főként a Teleki-család mellett. Ennek révén ismerte meg feleségét, Földváry Borbálát, egy tassi földbirtokos lányát. 1846-ban kötött házasságuk révén jutott hozzá ahhoz a mintegy 700 katasztrális hold kiterjedésű földbirtokhoz, amely aztán a családi gazdaság magját jelentette. A saját maga és családja tekintélyét, vagyonát ügyesen gyarapító Darányi Ignác szépen ívelő pályájában az 1848/49-es forradalom és szabadságharc okozott némi megtorpanást. A Batthyány-kormány földművelésügyi minisztere, Klauzál Gábor mellett még kormánybiztosi feladatot látott el, majd Erdélyben nemzetőr lett, azonban a bukás után egy időre neki is háttérbe kellett vonulnia. Ugyan a megtorlást elkerülte, de közéleti szerepet közel egy évtizedig nem vállalhatott, és csak 1857-ben kapcsolódott be ismét az OMGE tevékenységébe, majd Buda és Pest vármegye táblabírója lett.

⁴ *Magyar nemesi almanach. Az 1867–1909-ben magyar nemességre, bárói, grófi és hercegi méltóságra emelt családok.* Szerk. Kempelen Béla. Budapest, 1910, Pátria, 29–30.; KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok.* Budapest, 1912, Grill Károly Kiadóvállalata, 244–245.

A visszatéréséig elsősorban saját gazdasága fejlesztésén és bővítésén fáradozott, illetve a szépen gyarapodó család ügyes-bajos dolgait intézte. A Földváry Borbálával kötött házasságából hat felnőttkort megélt gyermek született (négy fiú és két leány), sorban Ignác (1849), Béla (1850), Borbála (1852), Erzsébet (1854), Kálmán (1858) és Gyula (1862). A családfő feltétlen tiszteletet várt el gyermekeitől, akik jellemére így az őket körülvevő társadalmi közeg mellett a szülői elvárások (takarékoság, megbízhatóság), a megfelelési kényszer, az etika, a református vallásosság és tekintélyelvűség gyakorolt nagy hatást. Ezeket a nevelési elveket a család „Ordo et solertia!” („Rend és jártasság”) jelmondata is kifejezte.⁵

Id. Darányi Ignácnak – a gazdasági életben folytatott tevékenysége elismeréseként – az uralkodó, Ferenc József 1877-ben nemesi címet adományozott, és ekkortól használhatta ő, illetve valamennyi leszármazottja a „pusztaszentgyörgyi és tetétleni” előnevet. A család címerén három arany búzakévével megrakott vörös pajzsfő alatt, kék pajzsban zöld téren álló, jobbájában kavicsot tartó daru látható, a sisakdísz ugyanaz a madár ékesíti kék-ezüst és vörös-arany pajzstakarókkal szegélyezve.⁶

Ez lényegében a család korábbi nemességének megerősítése volt, ugyanis az ősök – ahogy erre a korábbiakban utaltunk – már a 18. század közepén igazolták rangjukat az akkori összeírás során. Azonban akkor, amikor a család Kecskemétre települt, a hivatalos okmányok elkallódtak, ezért volt lényegében szükség arra, hogy az uralkodó újból nemesi címet adományozzon a családfőnek. Id. Darányi Ignác nem sokkal a nemességadomány után, 1877-ben meghalt, így a család feje első fia, Darányi Ignác lett. Ő nemcsak sikeresebbé és gazdagabbá tette a családot (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, illetve Fejér vármegyében és a Csallóközben vásárolt birtokokkal ötezer katasztrális holdra bővítette a birtokállományt), hanem édesapjánál is jelentősebb közéleti pályát futott be. Jogi tanulmányainak befejezését követően egy ideig apjával közösen ügyvédi irodát vezetett Budapesten, majd 1881-ben politikai pályára lépett, és a főváros II. kerületének országgyűlési képviselőjévé választották a kormányzó Szabadelvű Párt színeiben. 1893-tól a kormánypárt, majd 1895-től

⁵ FEHÉR György: *Darányi Ignác pályája (1849–1899)*. Budapest, 2012, Gondolat, 13–17.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), a Darányi-család levéltára, P 1438, 1. csomó, 1. tétel, Darányi-család címeres levele (1877); BOROVSKY Samu: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. I. köt. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*. Budapest, 1910, Országos Monográfia Társaság, 450.

a Képviselőház alelnöke lett. Az 1905-ös belpolitikai válság idején kilépett a Szabadelvű Pártból és ifj. gróf Andrássy Gyulával megalapította az Országos Alkotmánypártot, amelynek az elnöki tisztét is betöltötte. 1905 és 1910 között saját pártja programjával szerzett országgyűlési mandátumot Tapolcán, majd 1910 és 1927 között megszakítás nélkül képviselte ezt a választókerületet, ekkor már pártonkívüliként.⁷

A politikában – a családi tradíciókból adódóan – elsősorban a földkérdés állt érdeklődése középpontjában: kivételes tehetségű agrárpolitikus volt, aki összesen 12 évig állt a Földművelésügyi Minisztérium élén (1895–1903 és 1906–1910). A mezőgazdaságot fejlesztő intézkedései, illetve a parasztság bizonyos mértékű földhöz juttatása (az ún. telepítési akciója) révén – akkori viszonyokhoz mérten – korszerű agrárpolitikát honosított meg Magyarországon, bár néhány népszerűtlen intézkedése (például a kiskorú cselédek testi fenytését lehetővé tevő 1907-es „deresztörvény”) miatt a megítélése ellentmondásos volt az őt követő generációkban. A Horthy-korszak kormányzati elitje alapvetően magasztalta, amire példa az, hogy elhunyt után négy évvel népes közönség előtt plezték le az őt ábrázoló szobrot a Városligetben, halála tízedik évfordulóján, 1937-ben pedig még a magyar filmhíradó is beszámolt a róla szóló megemlékezésekről. Ezzel szemben a második világháborút követő kommunista korszakban megítélése már egyértelműen negatív előjelet kapott.⁸

Természetesen Darányi Ignác nemcsak a korabeli közéletben, hanem a családon belül is egész életében megkérdőjelezhetetlen tiszteletnek örvendett. Ezt főként a családi birtokok és vagyonok gyarapítása mellett annak is köszönhető, hogy általa emelkedett a család olyan társadalmi rangra, amelynek révén a Darányiak kiterjedt kapcsolatrendszer építhettek ki. Darányi Ignác testvérei nem futottak be ennyire jelentős közéleti pályát. Legfiatalabb öccse, Gyula ügyvéd és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tiszteletbeli főügyésze lett. Kálmán, a későbbi miniszterelnök nagybátyja szintén mezőgazdasággal foglalkozott, egy ideig Magyar Földhitelintézet igazgatója volt, 1917-ben pedig magyar királyi udvari tanácsos méltóságot kapott.⁹ Lánytestvérei közül Borbálát érdemes kiemelni, aki Hóman

⁷ FEHÉR, 2012. 67–78.

⁸ Leleplezték Darányi Ignác szobrát a Városligetben. *Magyar Híradó*, 378/5. bejátszás, 1931. május, online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=9620>(letöltve: 2015. augusztus 3.); Darányi Ignác halálának 10. évfordulója. *Magyar Világhíradó*, 688/3. bejátszás, 1937. április, online: <http://filmhiradokon-line.hu/watch.php?id=2290>(letöltve: 2015. augusztus 3.)

⁹ MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27, 1917. február 16-i ülés, 86. napirend.

Ottóval, a magyar klasszika-filológia egyik úttörőjével kötött házasságot. Frigyükből négy gyermek született, a legfiatalabb Hóman Bálint, a magyar történettudomány egyik jelentős alakja, az 1930-as évek meghatározó kultúrpolitikusa, vallás- és közoktatásügyi minisztere volt.¹⁰

Darányi Ignáchoz a családon belül a legközelebb legidősebb öccse, Béla állt (ezt jelzi leveleik személyesebb, tegeződő hangvétele is). Ő, testvéreitől eltérően, kissé más módon került kapcsolatba a gazdálkodással. Nem jogásznak tanult, hanem a hainburgi katonai középiskolában végzett¹¹, és a kötelező katonai szolgálat után Ignác közéleti pályájából adódó elfoglaltságai miatt – mint korban legközelebb álló rokon – vette át a családi gazdaság ügyeinek intézését.

Darányi Kálmán későbbi miniszterelnök 1886. március 22-én, Darányi Béla elsőszülött gyermekeként látta meg a napvilágot Budapesten. Azonban az ő esetében a családi körülmények egyáltalán nem ennyire egyszerűek, amikre Lázár Andor, a Gömbös- és a Darányi-kormány igazságügyi minisztere, Darányi Kálmán barátja a következőképpen világított rá visszaemlékezésében: „[Darányi Kálmán] édesatyja, Darányi Béla (Ignác öccse) az állami jogászok nagyhatalmú, energikus igazgatója volt. Tekintélyes vagyonnal is rendelkezett. Kálmán és öccse, Gyula örökbefogadott, majd utólagos házassággal törvényesített gyermekei voltak Darányi Bélának. A Darányi család bizonyos hidegséggel fogadta, mikor ezek a már felnőtt fiúk a családba kerültek. Csupán unokatestvérük, Hóman Bálint vette őket rokoni szeretetébe. Ez volt a magyarázata annak, hogy Kálmán, kit egyébként nagybátyja, Darányi Ignác is nagyon szeretett, mindig bizonyos hálát érzett unokatestvére, Hóman Bálint iránt, ki magas értékű szellemi tulajdonságai révén már egészen fiatal kora óta nagy befolyással volt rá.”¹² [Kiemelés tőlem – K. R.]

Érdekes, hogy más kortárs visszaemlékezők, még a Darányi Kálmánhoz közel álló barátok vagy rokonok (de még a korszakkal foglalkozó szakirodalmi munkák szerzői) sem említették ezeket a családi körülményeket, s a politikai ellenfelek sem „használták fel” támadásaik eszközeként a homályos családi háttérrel. Ez minden bizonnyal Darányi a család teljes titoktartásnak, diszkréciójának és bizalmatlanságának eredménye volt. Ez

¹⁰ Hóman Bálint pályájáról és a Darányi-rokonságról lásd FEHÉR, 2012. 19.

¹¹ MNL OL, P 1441, 5. d. 15. tétel, Darányi Béla levele Darányi Ignácnak. Hainburg, 1866. április 15.

¹² LÁZÁR Andor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1995, Ráday Gyűjtemény, 207–208.

szükségesnek is látszott, hiszen abban az időszakban nem volt ritka az, hogy a politikai ellenfelek a szóban forgó személy származásának megkérdőjelezésével igyekeztek aláásni annak tekintélyét és hitelét. Legjellemzőbb példa erre Imrédy Béla és Szálasi Ferenc esete: az előbbiről éppen a második zsidótörvény beterjesztése idején derítette ki egyik dédnagyszülője zsidó származását a liberális ellenzéki Rassay Károly 1939-ben, míg az utóbbit az örmény származása felemlítésével próbálta hitelteleníteni a kiscgazda Sulyok Dezső 1938-ban.¹³ De még relevánsabb, Darányiéhoz hasonló eset Kozma Miklósa. A Horthy-korszak nagyhatalmú „médiavezére” (a Magyar Távirati Iroda és Magyar Rádió elnöke) és a Gömbös-, illetve a Darányi-kormány belügyminisztere ugyanis 1884-ben Lázár Miklósként látta meg a napvilágot. Őt (illetve testvéreit, Dénest és Györgyöt) 1899-ben adoptálta a „Bárd Miklós” álnéven író levéldi Kozma Ferenc katonatiszt költő, és a minisztertanács 1899. június 21-i ülésén engedélyezte a három örökbe fogadott gyermek számára a Kozma vezetéket-, illetve a „levéldi” nemesi előnév használatát. Kozma Miklóst – állítólag – politikai ellenfelei zsarolták is ezzel, és az adoptáció körülményeit kihasználva rebesgették az esetleges zsidó származását.¹⁴

A feltárt levéltári forrásaink csaknem minden tekintetben alátámasztják Lázár Andor Darányi Kálmán családi körülményeiről írott sorait. A dunamelléki és budapesti református egyház keresztelési anyakönyveinek tanúsága szerint Kálmán valóban 1886. március 22-én született, április 6-án keresztelték meg, édesanyja pedig Nagy Antónia tasnádi születésű, hajadon, református vallású varrónő volt. Az édesapa nevét nem tüntették fel, és az anyakönyvi bejegyzés megfelelő rovatában a „törvénytelen” megjelölés látható a gyermek neve mellett. Egy idecsatolt cédulán, illetve az utolsó rovatban a következő utólagos megjegyzések olvashatóak: „Az itt bejegyzett gyermek Ő Császári és Apostoli Királyi Felségének Bécsben 1902. évi január hó 1-én kelt legfelsőbb elhatározásával s a nagyméltóságú m. kir. igazságügyminister úrnak 5002/1902. IM sz[ám] a[latt] kelt értesítése szerint mint pusztaszentgyörgyi és tetétleni Darányi Béla miniszteri tanácsos és gazdasági főigazgatótól származott a legkegyesebben törvényesítettett.” Valamint: „Miután a szülők Budapesten 1903. évi június 24-én polgári és egyházi házasságot kötöttek, e

¹³ Imrédy Béla *a vádlottak padján*. Szerk. Sipos Péter. Budapest, 1999, Osiris – BFL, 28–29.; PAKSA Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, 2013, Jaffa – MTA BTK, 11–12, 53–54.

¹⁴ MNL OL, Minisztertanácsí jegyzőkönyvek, K 27, 1899. június 21-i ülés, 3. javaslat.

gyermek ez alapon is törvényesítették.” Szó szerint ugyanezek a bejegyzések megtalálhatóak Darányi Kálmán közel két évvel később, 1888 januárjában született öccse, Gyula anyakönyvi kivonatában is.¹⁵

Darányi Béla és Nagy Antónia közötti kapcsolathoz némi támpontot nyújt az a házassági szerződés, amit 1903. június 30-án közjegyző előtt kötöttek. Ez arról tanúskodik, hogy bár hosszú ideje (pontosan nem tudjuk, mióta) egy háztartásban éltek Budapesten a VII. kerületben, az Erzsébet körúton lévő lakásukban, mégsem állapítottak meg vagyonszövetséget, sőt mindkét fél egyetértésében kölcsönösen deklarálták a vagyoni és más egyéb jogi követelések kizárását elválásuk esetére. A főként a feleség jogait korlátozó házassági szerződés tehát egy erős, sőt teljes, a két fél társadalmi pozíciójával összhangban lévő alá-fölérendeltségi viszonyt jelez a házastársak között.¹⁶

Érdekes az örökbefogadás megerősítésének körülménye is. A Darányiak esetében – nemesi család lévén – az adoptációhoz és a nemesi előnév felvételéhez a magyar kormánynak és végső soron az uralkodónak is hozzá kellett járulnia. Ez a jogi aktus 1893 decemberében nyert újabb megerősítést, amikor a kabinet kimondta, „hogy új magyar nemesség és nemesi előnév kieszközléséhez, nemkülönben a nemességnek örökbefogadás útján való átruházásához, illetve szerzéséhez, végre régi nemességnek vagy előnévnek Ő Felsége által kegyelmi úton való megerősítése tárgyában teendő előterjesztésekhez mindig a minisztertanács hozzájárulása szükséges”. A minisztertanács jegyzőkönyveiben több alkalommal is előfordul, hogy adoptáció esetén a kormány jóváhagyta a nemesi cím felvételét is az örökbefogadott számára.¹⁷ Ugyan – ahogy láthattuk – az anyakönyvi bejegyzés szerint az uralkodói megerősítés Darányi Kálmán (és Gyula) esetében megtörtént, azonban a minisztertanácsi jóváhagyást nem találunk a jegyzőkönyvekben, csak igazságügy-miniszteri „értesítésről” szól az anyakönyv. Elképzelhető, hogy az uralkodó által 1902 januárjában kibocsátott törvényesítés elősegítésében vagy az ügy kormányúléson való tárgyalásá-

¹⁵ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), XV.20.2, A-15 mikrofilm-tekercs, 4318. Az 1886. évi egyházi keresztlési anyakönyvek, 276. lap, 314. bejegyzés. – Uo. Az 1888. évi szülöttek és megkereszteltettek egyházi anyakönyve, 112–113. lapok, 60. bejegyzés.

¹⁶ BFL, VII.176, 1567/1903. Stamberger Ferenc közjegyző iratai. Darányi Béla és Nagy Antónia házassági szerződése. 1903. június 30.

¹⁷ MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27, 1893. december 8. 1. javaslat.; Uo. 1873. október 16-i ülés, 5. javaslat.; Uo. 1897. június 2-i ülés, 6. javaslat.; Uo. 1914. augusztus 31-i ülés, 22. napirend.; Uo. 1914. szeptember 29-i ülés, 39. napirend.

nak elkerülésében szerepet játszhatott Darányi Ignác. Ő ekkor már évek óta földművelésügyi miniszter volt, és mint a család tekintélyének őre, nem akarhatta, hogy öccse rangon aluli házassága nagyobb figyelmet kapjon a politikában és a botrányra éhes korabeli közvéleményben.

Lázár Andor említette azt is visszaemlékezésében, hogy a rokonok „bizonyos hidegséggel” fogadták a már felnőtt fiúk bekerülését a Darányi-családba. Ez elképzelhető, ugyanakkor a családi levelek némiképp cáfolják ezt, ugyanis Darányi Kálmán és testvére, Gyula nemcsak legidősebb nagybátyjukkal, Darányi Ignáccal váltottak rendkívül tekintélytisztelő, de szeretetteljes leveleket, hanem másik nagybátyjukkal, id. Darányi Kálmánnal is. Lázárnak abban viszont teljesen igaza volt, hogy Darányi Kálmán és Gyula nagyon szoros kapcsolatot ápoltak unokatestvérükkel, Hóman Bálinttal, amit elsősorban az magyarázhat, hogy életkorban ők álltak a legközelebb egymáshoz a családon belül. Már fiatalkori leveleikben is egyértelműen érződik, hogy a rokonság mellett mély barátság is összetartotta őket.

Darányi Kálmánt szintén szoros kapcsolat fűzte öccséhez, az 1888-ban született Gyulához. Mindketten (ahogy Hóman Bálint is) a Budapesti VII. kerületi Magyar Királyi Állami Gymnasiumban folytatták tanulmányaikat. A Barcsay utcában található, 1921-ben Madách Imre nevét felvevő és mind a mai napig ezen a néven működő iskola a főváros egyik legrégebben (1881-ben) alapított állami tanintézménye volt, amely kifejezetten a közéleti, tudományos és művészeti elitképzés színhelyének számított. Darányi Kálmán politikus kortársai közül itt tanult például Karafiáth Jenő, 1932-ben rövid ideig vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1937 és 1942 között Budapest főpolgármestere, a leventemozgalmat 1921-ben létrehozó törvény megalkotója, báró Radvánszky Albert nagybirtokos, aki később koronaőr és az Országgyűlés felsőházának alelnöke volt, vagy az 1921–1922 folyamán Bethlen István kormányában külügyminiszteri tisztséget viselő gróf Bánffy Miklós is, akinek a nevét igazán híressé Erdély regénytrilógiája tette. De több neves tudós (például az akadémikus történész Domanovszky Sándor), művész (Czóbel Béla avantgárd festőművész, Friedmann Endre Ernő, aki Robert Capa néven vált világhírű fényképésszé), író (Füst Milán) és sportoló (a kétszeres olimpiai bajnok, zsidó származása miatt tragikus sorsú kardvívó, Petschauer Attila) nevelkedett ebben az intézményben olyan akadémikus tanárok kezei alatt, mint a fizikus Klupathy Jenő vagy később a történész Gombos Ferenc Albin. A 19. és 20. század fordulóján ez a tanintézmény – ahogy általában a korabeli gimnáziumok – nagy szerepet játszott abban, hogy a főként a felső középrétegből származó diákokban

megerősödjön a nemzeti tudat, és megkapják a társadalmi rangjuknak megfelelő viselkedésmintákat, illetve magas szintű tudást.¹⁸

Az iskola mellett fontos hatást gyakorolt a két Darányi fiú fejlődésére az 1902-es nyári szünidő, amit Grazban töltöttek. Itt apjuk, Darányi Béla német anyanyelvű tanítót fogadott melléjük, s meghagyta, hogy ottani tartózkodásuk alatt kerüljék a magyarokat, és csak német nyelven beszéljenek. A két testvér a következőképpen írta le a nyelvtanulásuk további módszereit nagybátyjuknak, Darányi Ignácnak: „A német nyelvben már eddig is elég nagy haladást értünk el, s már az is sokat ér, hogy nemcsak beszédben gyakoroljuk magunkat, hanem írásban is, ugyanis leírjuk a jól sikerült kirándulásokat és haza is német leveleket írunk. [...] Édesapa előfizetett egy német újságra, a *Neues Pester Journal*-ra, melyből szintén nagyon sokat tanulunk.”¹⁹ Mindezek ellenére Darányi Kálmánnak (ahogy az a későbbiekben kiderül) pályája során politikusként is akadtak még gondjai a német nyelvvel. A tanulás mellett a Darányi fiúk sokat utaztak és túráztak Graz környékén, és amikor csak lehetett, sportoltak is. Nem véletlen, hogy az utolsó két tanévében Darányi Kálmán már csak „jeles” értékelést kapott tornázás/testgyakorlás tárgyából. A grazi nyár során vált egyik kedvenc sportágává az úszás, mivel gyakran, szinte minden nap megfordultak a helyi uszodában, de emellett eveztek és a hegymászásba is belekóstoltak, amitől a nyár végére – ahogy nagybátyjuknak írták – „nehezebbek” lettek (érted megerősödtek).²⁰

A taníttatás és a nyelvi képzés mellett Darányi Béla komoly figyelmet szentelt gyermekei fegyelemre való nevelésére, illetve fizikai erőnlétük további fejlesztésére is. Ezt bizonyítja, hogy a Darányi fiúk versenyszerűen vívtak, mesterük pedig a „Nagy Háború”előtti Magyarország egyik legnevesebb vívótermének alapítója, lovag Arlow Gusztáv volt. Ez a sportág kifejezetten nagy összpontosítást, állóképességet követelt, ezért is figyelemreméltó, hogy a Darányiak szép eredményeket értek el a különböző versenyeken.

¹⁸ Az iskola elitképző jellege a mai napig megvan, és napjaink számtalan ismert közéleti személye, művésze, színésze tanult itt. Az intézmény egyébként Darányi Kálmán korában is nagy figyelmet szentelt az egykori diákok pályájának. Jól mutatja ezt az is, hogy 1932 decemberében a gimnázium öregdiákjainak egyesülete díszvacsorát adott Darányinak és Hómannak, ahol a korábbi tanáraik, osztálytársaik és az akkori tanulók is megjelentek. MNL OL, Magyar Távirati Iroda napi hírek, K 428, a) sorozat, 1932. december 23.

¹⁹ MNL OL, P 1441, 5. d. 14. tétel, Darányi Kálmán és Gyula levele Darányi Ignácnak. Graz, 1902. július 23.

²⁰ Uo. Darányi Kálmán és Gyula levele Darányi Ignácnak. Graz, 1902. augusztus 19.

Például 1904 januárjában a budapesti mentők javára rendezett jótékonyági vívóversenyen csoportgyőztesek lettek, 1907 márciusában pedig az Országos Vívószövetség versenyén korának legnagyobb vívójával, Fuchs Jenővel is összemérhették tudásukat.²¹ Noha Kálmán – a korabeli sajtóbeszámolók szerint – nem volt annyira eredményes, mint öccse, mégis 1907 novemberében őt választották meg Vívóiskolák Országos Szövetségének alelnökévé.²²

A gimnázium elvégzése után a Darányi fiúk más-más pályán indultak el, de a későbbiekben is szoros kapcsolatban maradtak egymással. Az inkább természettudományos érdeklődésű Gyula a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem – a két világháború között Pázmány Péter, majd 1950-től napjainkig is Eötvös Loránd nevét viselő felsőoktatási intézmény – orvosi karára iratkozott be, és egy ideig Németországban (Münchenben, Berlinben és Kielben), illetve Svájcban (Genfben) folytatott tanulmányokat. Az első világháborúban a szerb fronton teljesített szolgálatot ezredorvosként, a mozgó laboratóriumok és járványkórházak parancsnokaként, illetve egészségügyi tanácsadóként, amiért magas kitüntetésekben is részesült (megkapta a Signum Laudist, illetve a porosz és magyar vöröskeresztet a hadi ékítménnyel). 1920 tavaszán a magyar kormány országos főbakteriológusi címmel ruházta fel, 1924-től a Vöröskereszt Kórház laboratóriumának főorvosa, illetve az Állami Bakteriológiai Intézet vezető munkatársa volt. 1926-ban ő képviselte Magyarországot a washingtoni nemzetközi tuberkulózis kongresszuson.²³

Két évvel később a szegedi Ferenc József Tudományegyetem profeszszora és közegészségtani intézetének igazgatója lett. 1931-ben Budapestre került, ahol az 1934/35–1936/37. tanévekben a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karának dékánja volt. A tanítás és a tudományos élet mellett szerepet vállalt az oktatásszervezésben: az 1936 decemberében tartott Felsőoktatási Kongresszuson az orvosok és orvosjelöltek továbbképzési lehetőségeiről, illetve az ezzel kapcsolatos oktatási feladatokról tartott vitaindító előadást. 1944-ben, amikor a front elérte Magyarországot, több professzor kollégájával együtt a németországi Halle-ba menekült a budapesti egyetem átköltöztetése során. Ezért a második világháború után nem

²¹ *Budapesti Hírlap*, 1904. január 11., 1907. március 21.

²² *Budapesti Hírlap*, 1907. november 19.

²³ MNL OL, P 1441, 5. d. 15. tétel, Darányi Gyula levele Darányi Ignácnak. Washington, 1926. október 3.

kerülhette el a felelősségre vonást, és ő is az új rendszer céltáblájává vált.²⁴ 1946-ban nyugdíjazzal bocsátották el az egyetemről. Pályája során számtalan tanulmányt és önálló kötetet publikáló Darányi Gyula 1916-ban kötött házasságot, amelyből egy lánygyermek (Erzsébet) született.²⁵

Darányi Kálmán inkább a humántudományok iránt érdeklődött, és a családi tradícióknak megfelelően 1904-ben a budapesti egyetem jogi karára iratkozott be. A korszakban az egyetemi hallgatók közel egyharmada jogászokból állt, ami abból adódott, hogy a jogi diploma és doktorátus révén út nyílhatott a fiatalok számára a közigazgatásban és a magántisztviselői pályán való rendes, tisztos állás megszerzésére, a szerencsésebbeknek pedig végső soron – a családi és baráti kapcsolataik által – akár a politikai életben való elhelyezkedés lehetőségével is kecsegtetett. Ez a választása, illetve a köznemessi birtokos család kiterjedt társadalmi összeköttetései eleve meghatározták, hogy Darányi Kálmán a jogi doktorátusa megszerzése után közhivatalnoki pályán fog elindulni. Ezt előmozdította az is, hogy tanulmányai során a korabeli jogtudomány legnevesebb magyar képviselőinek előadásait látogathatta. Például az alkotmány- és közigazgatási jogot az akadémikus Concha Győzőtől, a büntetőjogot pedig – rövid ideig – a korábbi vallás- és közoktatásügyi minisztertől, a szintén akadémikus Wlassics Gyulától tanulhatta, aki később, a Horthy-korszakban az Országgyűlés Felsőházának elnökeként magas közjogi méltóságot is viselt. Nem mellékes körülmény az sem, hogy az egyetemi évei folyamán tagja lett a Joghallgatók Segítő-Egyesületének, ahol megismerkedett például Magyary Zoltánnal, a Horthy-korszak egyik legmeghatározóbb tudománypolitikusával és közigazgatási szakértőjével, aki az egyesület elnöke is volt, illetve Szinyei Merse Jenővel, aki 1936-ban Nemzeti Egység Pártja ügyvezető alelnöke, később (1942 és 1944 között) pedig a Kállay-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere lett.

Vihar előtt – A hivatali pálya első állomásai, 1909–1914

A két világháború között megjelent különböző almanachok és lexikonok szerint Darányi Kálmán a jogi egyetem elvégzése és a doktorrá avatása után „hosszabb külföldi útra ment, amelynek során Európa legnagyobb részét

²⁴ Jellemző erre az, hogy a korabeli baloldali radikális sajtó „a szélsőjobboldali egyetemi tanárok egyik exponált mintaképeként” mutatta be Darányi Gyulát. Lásd *Haladás*, 1945. november 10.

²⁵ MNL OL, K 27, Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1920. március 5-i ülés, 40. napirend.; MNL OL, P 1441, 5. d. 15. tétel, Darányi Gyula levele Darányi Ignácnak. Temesvár, 1916. március 28.; *Haladás*, 1946. augusztus 15.

bejárta”, és gazdasági tanulmányokat folytatott. Ennek azonban ellentmond az, hogy már 1909-ben, tehát diplomája megszerzésének évében Pest-Solt-Pilis-Kiskun vármegye törvényhatóságánál közigazgatási gyakornok lett, majd még ugyanebben az esztendőben a Belügyminisztériumban kapott segédfogalmazói állást. Az első tisztségre történt kinevezésének pontos dátuma nem ismert, azonban utóbbit megemlítette nagybátyjának, id. Darányi Kálmánnak írt 1909. augusztus 6-án kelt levelében, illetve tájékoztatott róla a *Belügyi Közlöny* is.²⁶ Ezek az állások kizárják azt, hogy az egyetem elvégzése után „hosszabb” külföldi tanulmányutakat tett, sokkal valószínűbb (ha valóban voltak ilyen utak), hogy ezekre még tanulmányai ideje alatt került sor, miként az a hozzá hasonló társadalmi helyzetben lévő ifjú hallgatók esetében gyakorinak számított.

A belügyminisztériumi állás már jelentős pozíciónak számított egy ilyen korú fiatalember esetében, amit minden bizonnyal a másik nagybáty, Darányi Ignác közbenjárására kaphatott meg, aki az Alkotmánypárt tagjaként az ekkor még hatalmon lévő (második) Wekerle-kormány földművelésügyi minisztere volt, és párttársa, ifj. gróf Andrássy Gyula vitte a belügyi tárcát. Kálmán ekkor Rakovszky Endre minisztertanácsos vármegyei ügyekkel foglalkozó főosztályára került, hivatali esküjét pedig gróf Hadik János államtitkár előtt tette le, aki később, 1918 októberében, mindössze néhány órára Magyarország miniszterelnöke lehetett, egészen az őszirózsás forradalom kitöréséig.

Darányi segédfogalmazói kinevezése még az ún. koalíciós időszakra esett, amely azután alakult ki, hogy az 1905-ös választások során az addig kormányzó Szabadelvű Párt történelmi vereséget szenvedett az egységesen fellépő, a dualista rendszert alapjaiban megkérdőjelező, főként a Függetlenségi Párt, az Országos Alkotmánypárt és a Nemzeti Párt prominens politikusainak vezetése alatt álló koalícióval, az ún. „szövetkezett ellenzékkel” szemben. Ezt elhúzódó belpolitikai válság követte, mivel az uralkodó nem fogadta el a választói akaratot, és először egy parlamenten kívül álló kabinet, a Fejérváry Géza vezette ún. „darabont-kormány” kinevezésével próbálta meg kezelni a helyzetet. Végül 1906 áprilisában megegyezés született a koalíció és az udvar között, aminek révén a koalíció Wekerle Sándor vezetésével kormányt alakíthatott, cserébe azért, hogy lemond választási követeléseinek jelentős részéről. Emiatt a koalíció megbomlott, mivel többen elvetették ezt a kompromisszumot. Miután a társadalom számára is nyilvánvalóvá vált ez az új „kiegyezés”, a Wekerle-kabinet rohamosan

²⁶ MNL OL, P 1442, 6. tétel, Darányi Kálmán levele nagybátyjának, Darányi Kálmánnak. Budapest, 1909. augusztus 6.; *Belügyi Közlöny*, 1909. augusztus 8.

elvezítette a szavazóbázisát, ami a koalíció lassú bukásához vezetett. Erre 1910 januárjában került sor, és ahogy az ilyen kormányváltások során lenni szokott, nemcsak a kabinet tagjainak, hanem a minisztériumi apparátus jelentős részének is távoznia kellett posztjáról.

Ez történt Darányi Kálmánnal is, aki így mindössze alig négy hónapig dolgozhatott a Belügyminisztériumban. Ekkor a fővárostól meglehetősen távol eső, festői szépségű, ám politikai szempontból kényes, erdélyi Fogaras vármegyében kapott helyettes főszolgabírói állást. Ennek háttérében valószínűleg apja, Darányi Béla állhatott, aki – családi levelei tanúsága szerint – a századforduló óta jó kapcsolatot ápolt a helyi közigazgatás vezető tisztviselőivel, a főispánnal és a jegyzővel.²⁷

Darányi Kálmán bő négy és fél évig dolgozott Fogarason, és ezalatt szépen haladt a helyi közigazgatási ranglétrán. Helyettes főszolgabíróként, majd főszolgabíróként – a helyi alispán alá rendelve – feladata elsősorban a járási és a községi közigazgatás közvetlen felügyelete volt, amit egy jelentős hivatali apparátus (közigazgatási gyakornokok, járási írnokok, díjnokok) élén gyakorolhatott. Neki kellett elnökölnie az egyes községi képviselőtestületi közgyűléseken, eljárnia köz- és állategészségügyi, anyakönyvi, erdészeti, gyám-, gondnoksági, házassági, cseléd-, ipari, népoktatási, vadászati, vásári, vízjogi stb. ügyekben. Továbbá kihágási bíráskodási, illetve a községi tisztviselőkkel szemben rendbírságolási joggal is bírt. Vármegyei főjegyzőként – szintén az alispán felügyelete alatt – pedig ő vezette a vármegyei közgyűlés, az összes helyi hatósági közeget ellenőrző közigazgatási bizottság, illetve a különböző szakbizottságok jegyzőkönyveit, megfogalmazta a közgyűlési és alispáni felterjesztéseket, jelentéseket, leveleket, határozatokat, valamint a vármegye nevében kiállítandó okmányokat. A vármegyei közgyűléseken különböző napirendi pontok előadója volt.

A szerteágazó munkakörök hatalmas teherbírást igényeltek, és Darányi emelkedése a hivatali ranglétrán, valamint a családnak írt levelei is azt bizonyítják, hogy ezt rendkívüli szorgalommal és kitartással viselte. 1911 februárjában például a következőket írta unokatestvérének, Hóman Bálintnak: „Én rendkívül el vagyok foglalva. Csak most volt a tavaszi rendes közgyűlésünk, melyen 138 db-ot kellett előadnom. Harmadfél óra hosszat folyton beszélni kissé fizikailag is kimerítő.” Nagybátyjának, Darányi Ignácnak írt leveleiből pedig a szerénysége és munka iránti alázata is kicsendült az olyan rövid

²⁷ Például 1901 nyarán Darányi Béla több napot tartózkodott Fogarason, és meglátogatta a hivatalban lévő főispánt is. MNL OL, P 1441, 5. d. 15. tétel, Darányi Béla levele Darányi Ignácnak. Budapest, 1901. július 30.

megjegyzéseiből, mint amit például 1910 januárjában, nem sokkal kinevezése után („a hivatalban most meglehetősen sok a dolgom, de rendkívül sokat tanulok is, mert az ügyköröm igen változatos”²⁸), vagy abból, amit 1911 novemberében, tehát közel két év hivatali idő után fogalmazott meg („A közigazgatási ügyekbe lassanként elég jártasságot szerzek. Most van egy gyakornok is beosztva mellém, akit az ügykörömbe bevezetek”).²⁹

Noha környezeti szempontból Fogaras lenyűgöző vidék volt, politikai szempontból azonban kifejezetten kényes területnek számított, ami a vármegye társadalmi összetételéből adódott. Az 1910-es népszámlálási szerint Fogaras az ország 63 vármegyéje között területe alapján az 53., népességét tekintve az 57. volt, tehát kis közigazgatási egységnek számított. Teljes lakosságának (95 174 fő) mindössze 6,8%-a volt magyar (6466 fő) és csak 14%-a (13 332 fő) tudott magyarul, a jelentős, közel 90%-os (!) többséget a románok alkották.³⁰ Ebben a közegben Darányi testközelből tapasztalhatta meg azt, amire a századelő magyar politikusai (köztük különösen Bethlen István, a későbbi miniszterelnök) már felhívták a figyelmet, nevezetesen az erdélyi román terjeszkedést, ezzel összefüggésben pedig azt, hogy az eladósodott magyar gazdák földbirtokait a románok vásárolják fel, és riasztóan gyors ütemben sajátítják ki maguknak a régiót.

Ez természetesen helyi szinten számtalan konfliktust eredményezett a román lakosság képviselői és a közigazgatásban dolgozó magyar tisztviselők között. Az összeütközések elsődleges színterei a vármegyei törvényhatósági bizottsági ülések és a megyegyűlések voltak. Ahogy a már idézett Vincze Géza megfogalmazta, az ilyen gyűlések során, illetve a vármegye és a megyeszékhely társadalmában „a közeli Regátból [Román Királyságból – K.R.] szított mindinkább erősödő román befolyás nyomai” egyre inkább érzékelhetőbbé váltak.³¹

A helyi román–magyar konfliktusokról Darányi Kálmán családi levelei is szemléletes képet adnak. Már 1910 januárjában, nem sokkal Fogarasra kerülése után Darányi Ignáchoz írt soraiban is érzékeltette azt a „kíváncsi, feszült várakozást”, mely „a politikai viszonyok miként való alakulását kíséri” a romá-

²⁸ MNL OL, P 1441, 5. d. 14. tétel, Darányi Kálmán levele Darányi Ignácnak. Fogaras, 1910. január 31.

²⁹ Uo. Darányi Kálmán levele Darányi Ignácnak. Fogaras, 1911. november 11.

³⁰ *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, 1912, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 386–391.

³¹ ALVINCZY Géza: *A fiatal Darányi Kálmán.* Budapest, 1938, Bethánia, 11–20.

nok részéről, akiket – Darányi szerint – „főleg a főispán kérdés, s nem annyira az országos politika” érdekelte.³² Ennek hátterében az állt, hogy a korabeli szokásoknak megfelelően kormányváltások idején a vármegyéket irányító főispánok felajánlották a lemondásukat, és ezáltal a lehetőséget, hogy – amennyiben az szükséges – az új kabinet számára megfelelőbb személy kerüljön a posztra. Ahogy említettük, a koalíció végleges bukását 1910 januárja hozta meg, amit követően az 1908 óta fogarasi főispáni tisztséget ellátó Széll József is felajánlotta a lemondását az új miniszterelnök, Khuen-Héderváry Károly kormányának. A helyi közélet román tagjainak, Darányi által említett „kíváncsi, feszült várakozása” abból következett, hogy Széll korábban is meglehetősen kemény kézzel bánt velük, és abban bíztak, hogy ekkor egy könnyebben befolyásolható személy kerül majd a vármegye élére. Azonban csalódnuk kellett, ugyanis a Minisztertanács 1910. február 25-i ülésén a lehetséges 70 vármegyei és városi főispáni helyből mindössze 21 helyen történt személycsere, és ezek között nem szerepelt Fogaras, tehát Széll megerősítést kapott a vármegye élén.³³

Még 1911 elején a megyei közgyűlés előtt összejevetelt tartottak, amelyen részt vettek a Román Nemzeti Párt oszlopos tagjai, köztük Alexandru Vaida-Voievod (magyarosan Vajda-Vojvoda Sándor) és Iuliu Maniu (Maniu Gyula), akik ekkor és a későbbiekben is a Magyarországtól való elszakadást propagálták. Mindketten tagjai voltak a magyar országgyűlés képviselőházának (Vajda-Vojvoda épp Fogaras vármegye egyik járásában szerzett mandátumot az 1910-es választások során), és az első világháborút követően jelentős szerepet játszottak Románia történelmében. Darányi szerint a helyi románok a gyűlés mellett „mindenféle botrányokkal való fenyegetőzésekkel” igyekeztek engedményeket kicsikarni Széll József főispántól, aki azonban határozottan „azt felelte, hogy még a tettlegességre is el van készülve, s a közgyűlés előtt nem engedi magát kiszorultatni”.³⁴

³² MNL OL, P 1441, 5. d. 14. tétel, Darányi Kálmán levele Darányi Ignácnak. Fogaras, 1910. január 31.

³³ MNL OL, K 27, Minisztertanács i jegyzőkönyvek, 1910. február 25-i ülés, 62. javaslat.

³⁴ Az esetet egyébként jóval később, 1911 júniusában megírta nagybátyjának, Darányi Kálmánnak is: „A tavaszi rendes közgyűlés [a] várakozás ellenére simán folyt le. Az oláhok nagyon sokat tárgyaltak, s lehozták tanácskozásainkra a hírhedt Vajda-Vojvodát is automobilon. De mégis abban állapodtak meg, hogy saját érdekükben célszerűbb lesz csendben maradniuk, mert bizalmasan tudomásukra jutott, hogy a főispán úr el van készülve mindenre, s terrorizálni nem engedi magát. Így tehát csak ünnepélyes tiltakozást jelentett be a vicarius a jelenlegi megyei politika ellen a románság nevében. 3 szolgabírói állást is betöltöttünk, mindhármát magyar emberrel.” MNL OL, P 1442, 6. tétel, Darányi Kálmán levele nagybátyjának, Darányi Kálmánnak. Fogaras, 1911. június 3.

A következő évben már jóval békésebb körülmények között zajlott a helyi politikai élet, amiről 1912 októberében Darányi tömören a következőképpen számolt be nagybátyjának, Darányi Kálmánnak írt levelében: „Az oláhokkal politikai békét, – helyesebben – fegyverszünetet kötöttünk a legutóbbi őszi rendes vármegyei közgyűlésen. Egy időre így talán rendesebb mederbe fog terelődni a politikai küzdelem.”³⁵

Darányi azonban ekkor tévedett, ugyanis a feszültség továbbra sem csökkent, sőt ő maga is érintetté vált ebben. Az év végén ugyanis Széll József főispán „lovagias ügybe” keveredett egy fogarasi román ügyvéddel, aki a fő hangadója volt annak a „társadalmi bojkottnak”, amely arról szólt, hogy a románok „nem akarnak egy egyesületben maradni” a vármegye vezetőjével, ezért kiléptek a helyi magyar kaszinóból. A sértett Széll ezért – a kor szokásainak megfelelően – párbajra hívta ki az ügyvédet, segédének pedig Makcsay Endre honvédőrnagy mellett Darányi Kálmánt kérte fel. A korabeli sajtóhírek szerint a főispán párbajsegédei kijelentették, hogy a román ügyvéddel „nem tárgyalnak, mert elintézetlen ügyei vannak”, mire „a lovagias ügyvéd” egy román lapban „aljas, közönséges gazembernek deklarálta a segédekét”. Az ügy esküdtbíróság elé került, ahol a román ügyvéd „habár nagyon kihívóan viselkedett”, de „azzal védekezett, hogy az inkriminált cikk nem vonatkozik Makcsayra”, hanem csupán Darányira, és ezzel elégtételt is adott a honvédőrnagynak. „Az esküdtek verdiktje [tehát] csak a Darányi sérelmére elkövetett becsületsértést állapított meg”, és a bíróság pénzbüntetést, illetve a perköltség megtérítését szabta ki a fogarasi román ügyvédre.³⁶

A Fogarason eltöltött évek fontos tapasztalatokat és hatásokat jelentettek a fiatal Darányi Kálmán életében. Azon túl, hogy a hivatali ranglétrán egyre feljebb jutva alaposan kiismerhette a közigazgatás működési mechanizmusait, itt tapasztalhatta meg – egyelőre csak helyi szinten – a politikai küzdelmek természetét is. Az állandó kisebbségi lét életérzésében és a szinte folyamatosan agresszív román politizálás környezetében formálódott ki saját politikusi habitusa, amit a megfontoltság és az óvatosság jellemzett. Darányi – a társasági élet aktív résztvevőjeként – ekkor sajátította el a kapcsolatépités metódusait is. A már idézett kortárs szerint Fogarason a vármegyei és a városi tisztviselők törzshelyévé – egy időre – a Merkúr vendéglő vált, amelynek magyar asztaltársaságában mindig érdekes viták zajlottak le,

³⁵ MNL OL, P 1442, 6. tétel, Darányi Kálmán levele nagybátyjának, Darányi Kálmánnak. Fogaras, 1912. október 10.

³⁶ *Budapesti Hírlap*, 1912. december 7.

és „ennek a társaságnak nemcsak állásánál, hanem belső tekintélyt sugárzó egyéniségénél fogva [is] központja, lelke” Darányi volt. Az 1910. januári megérkezése után szinte azonnal bekapcsolódott nemcsak a magyar társasági életbe, hanem megjelent a románok és a szászok rendezvényein is, így Fogaras „élete a maga megszokott kisvárosi pletykáival, szenzációival és eseménytelenségével ott folyt le előtte s ő ezt az életet, bár benne élt minden idegszálával – társadalmi eseményein, gyűlésein, még báljain is részt vett – mégis a messziről jött és messzire menő ember magaslati perspektívájából nézte. [...] Egyszerű, méltóságteljes volt, illetl mértéktartó úri egyéniségéhez s nem is keltett feltűnést – mint ahogy megjelenésének közvetlenségével a tempót és rangot mindig leegyszerűsítette” – zárta az ifjú Darányi jellemzését a már idézett kortárs, Vincze Géza.³⁷

A kapcsolatépítésnek – a különböző rendezvények és asztaltársaságok mellett – további fontos színterei a vadászatok voltak, amelyekhez fekvéséből adódóan Fogaras kiváló helyszínt nyújtott. Noha Darányi nem igazán szeretett vadászni, azonban gyakran részt vett ezeken, különösen akkor, amikor a főispán meghívására a nagypolitika szereplői, országgyűlési képviselők is a vármegyébe utaztak.³⁸

Fogarason kötött ismeretségei közül kétségtelenül Széll József főispán volt a legnagyobb hatással Darányira, elsősorban a románokkal szembeni keménykezű és tántoríthatatlan magatartása miatt.³⁹ Nem véletlen, hogy bő két és fél évtizeddel később, 1937 elején kormányfőként Darányi őt kérte fel a belső rend megszilárdítása szempontjából kulcsfontosságú belügyminiszteri posztra.

Két további tényező is szélesítette Darányi kapcsolatrendszerét és látókörét a fogarasi évek alatt. Egyrészt a helyi viszonyok miatt jártasságot kellett szereznie a román nyelvben is, másrészt 1911 őszén megválasztották a helyi református egyház presbiterének, a lelkész mellé választott, világi személyekből álló döntéshozó testület tagjának. Ez is nagy felelősséggel járt, ugyanis – amint egyik levelében írja – Fogarason „az egyháznak nagy vagyona van, s azt a presbiterium kezeli”, tehát az ebben való részvétel

³⁷ ALVINCZY, 1938. 7–9.; MNL OL, P 1441, 5. d. 14. tétel, Darányi Kálmán levele Darányi Ignácnak. Fogaras, 1910. január 31.

³⁸ MNL OL, P 1442, 6. tétel, Darányi Kálmán levele nagybátyjának, Darányi Kálmánnak. Fogaras, 1911. október 19.

³⁹ Beszédes tény az is, hogy 1917 júliusában Széll Józsefet nevezte ki a magyar kormány Erdély teljes területének kormánybiztosává. MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1917. július 3-i ülés, 3. napirend.

itt „többet jelent, mint esetleg másutt”.⁴⁰ Nem véletlen, hogy ennyi elfoglaltság mellett Darányi ritkán hagyta el a festői környezetet, haza is csak nagyon ritkán, ünnepek alkalmával vagy rendkívüli esemény okán látogathatott, családalapítást pedig – nagybátyjai, Darányi Ignác és Kálmán levelezésének tanúsága szerint – még csak nem is tervezte.⁴¹ Különösen azért, mert 1914 nyarán a Szarajevóban leadott és a „Nagy Háborút” kirobbantó pisztolylövések az ő életét is gyökeresen megváltoztatták, de a családi körülmények és tradíciók mellett minden élmény és tapasztalat, amit ezelőtt szerzett, döntő hatást gyakoroltak személyiségére, politikai mentalitására, ami aztán a későbbiekben és különösen miniszterelnöksége alatt látványosan megmutatkozott.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források, forrásgyűjtemények

ALVINCZY GÉZA (1938). *A fiatal Darányi Kálmán*. Budapest, Bethánia. *Belügyi Közlöny*

BOROVSKY SAMU (1910). *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. I. köt. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*. Budapest, Országos Monográfia Társaság.

Budapest Főváros Levéltára, VII.176, Stamberger Ferenc közjegyző iratai.

Budapest Főváros Levéltára, XV.20.2, Egyházi keresztelési anyakönyvek.

Budapesti Hírlap

Haladás

Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk. SIPOS PÉTER. Budapest, 1999, Osiris – BFL.

KEMPELEN BÉLA (1912) *Magyar nemesi családok*. Budapest, Grill Károly Kiadóvállalata.

LÁZÁR ANDOR (1995). *Visszaemlékezéseim*. Budapest, Ráday Gyűjtemény.

Magyar nemesi almanach. Az 1867–1909-ben magyar nemességre, bárói, grófi és hercegi méltóságra emelt családok. Szerk. KEMPELEN BÉLA. Budapest, 1910, Pátria.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 428, Magyar Távirati Iroda napi hírek

⁴⁰ ALVINCZY, 1938. 24–26.; MNL OL, P 1441, 5. d. 14. tétel, Darányi Kálmán levele Darányi Ignácnak. Fogaras, 1911. november 11.; Uo. P 1442, 6. tétel, Darányi Kálmán levele nagybátyjának, Darányi Kálmánnak. Fogaras, 1911. október 19.

⁴¹ Uo. Darányi Ignác levele öccsének, Darányi Kálmánnak. Budapest, 1913. szeptember 15.

PALLAI László

A MONARCHIA PÉNZÜGYI HELYZETE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A háborús konfliktusok, különösen a nagyhatalmak közöttiek nem törnek ki váratlanul, előzmények nélkül. Ez érvényes az első világháborúra is, már jóval 1914 előtt minden előfeltétel adott volt egy háború elindulására. Megvoltak az egymással szembenálló szövetségi rendszerek, elkészültek a haditervek, elfogadták a háborús költségvetéseket, általában megteremtették a hadviselés következményeinek jogi szabályozását, háttérét. Adottak voltak azok a helyi feszültségpontok, konfrontálódási területek, melyek bármikor magukkal hozhatták a háború kirobbanását. Mai szemmel talán meglepő módon a későbbi hadviselő felek közvéleménye is támogatta egy rövid, gyorslefolysú, „tisztulást” hozó háború gondolatát.¹ Kevésbé hangsúlyozott az a körülmény, hogy az eljövendő háború pénzügyi hatásaival, költségvetési következményével, azaz a „pénzügyi harcckészültség” tartalmával is tisztában voltak a hatalmak, ahogy a Monarchia is.² Erre a közvéleményt és a pénzügyi élet szereplőit is igyekeztek felkészíteni.

¹ Ennek egyik oka, hogy a húszadik század elejének európai és benne a monarchiabeli társadalmi már nem élte át a háború közvetlen negatív hatását, pusztító következményeit. A háború már nem személyes tapasztalat, hanem a történelmi emlékezet egyik eleme. Egy statisztikai összesítés jól mutatja, hogy Ausztria és Magyarország hány háborús évet élt át a korábbi évszázadokban: A 17. században 77, a 18. században 59, a 19. században 25. Hozzá kell tenni, hogy a 19. századi adatokban nagy arányban szerepelnek a napóleoni háborúk, melyek azonban az 1914-es évhez képest már pontosan 100 évvel korábban véget értek. Az adatok forrása: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haboruvalsg/nagy_haboru.pdf (2018. január 10.)

² A téma legkiválóbb, objektív és adatokban gazdag feldolgozásai már a két világháború között megszülettek a kortársak tollából. Ezek közül kiemelendő: POPOVICS SÁNDOR: *A pénz sorsa a háborúban*. Budapest, 1926, Magyar Tudományos Akadémia. Ez a könyv egy sorozat része. A Carnegie Alapítvány még a háború elején elhatározta, hogy szaktudományos alapossággal feldolgozza a háború gazdasági és társadalmi hatásait. Ez a munka 1919 nyarán új lendületet kapott. A szervezők célja az volt, hogy országonként a téma legkiválóbb szakértőit kéri fel egy terület feldolgozására. A munka megírásának egyik vezérlő elve az objektivitás volt, meghagyva a szerzők felelősségét is a kidolgozás során. Így készült el *A világháború gazdasági és társadalmi története* c. kiadványsorozat. A vezérszerkesztő James T. Shotwell volt, a neves közgazdász. Országonként is kijelöltek szerkesztőket, akik hazájuk neves társadalomtudósai, közgazdászai voltak. A magyarországi szerkesztői feladatokat Gratz Gusztáv látta el. Popovics Sándor (1862–1935): 1909–1918 között az Osztrák–Magyar Bank kormányzója, 1918-ban a Wekerle-kormány pénzügyminisztere, a Magyar Nemzeti Bank első elnöke. Mind Magyarországon, mind külföldön elismert pénz-

A 17. század óta a háborúkkal kapcsolatban a leggyakrabban idézet mondás annak pénzügyi feltételeire utal. A modern időkben ez halmozottan igaz. Az első világháború során három lehetséges út mutatkozott a hadiköltségek, a megnövekedett állami kiadások fedezésére. Az egyik alkalmazott forma az adók növelése, ill. új adóformák, különadók bevezetése. Ezt az utat választotta az Egyesült Államok és Anglia, ahol a háborús kiadások fedezetének egynegyedét jelentette ez a forma. Az érv e módszerek alkalmazása mellett az volt, hogy kevésbé szabadítja el az inflációt. A másik típus a jegybankokra alapozott hadi költségvetés, amit részben a Monarchia, de leginkább Németország alkalmazott. A gyakorlatban hatékonyabban és gyorsabban lehetett új bevételekre szert tenni, de mint látni fogjuk ennek következménye az infláció felerősödése és az állam, végeredményben a társadalom eladósodása a jegybank felé. A harmadik gyakori forma a hadikölcsönök kibocsátása volt. A Monarchia esetében a hadi kiadások 60%-át hadikölcsönökből, 40%-át a jegybankra alapozva fedezték.

Az első világháború előtt és annak lefolyása alatt is tisztában voltak a politikusok, döntéshozók a gazdasági, pénzügyi tényezők fontosságával. A katonai események mögött sokan hangoztatták a gazdasági hadviselés meghatározó voltát. Gyakran idézték Lloyd George megnyilatkozását: „Az első százmillió fontot, amely ehhez a háborúhoz szükséges, minden nemzet elő tudja teremteni, de a háborút az fogja megnyerni, amelyik az utolsó százmilliót tudja felhajtani.” Hasonló időben egy másik angol politikus azt nyilatkozta, hogy „ebben a háborúban a győzelem azé lesz, akié a legerősebb tőzsde”.³

1908 előtt egy esetleges konfliktus pénzügyi költségeit az Osztrák–Magyar Banktól felvett kölcsönök fedezték volna.⁴ Ebben változást az annexiós válság hozott. Ekkor hoztak meg bizonyos irányelveket egy nemzetközi konfliktus idején alkalmazandó pénzügyi intézkedésekről. Ezek a következők: A lehető legkevésbé sérüljenek a meglévő szabályozások a valutára és

ügyi szakértő. A Monarchia pénzügyi helyzetének pontos képét adja TELESZKY JÁNOS: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Budapest, 1927, Magyar Tudományos Akadémia. A fent jelzett sorozat részeként jelent meg. Teleszky János (1868–1939): 1912–1927 között pénzügyminiszter, a háborút követően több pénzügyi intézmény vezetője. A háború pénzügyi előkészületeiről tudományos elismerésben is részesült mű HANTOS ELEMÉR: *A Monarchia pénzügyi harckészültsége, mozgósítása és hadviselése*. Budapest, 1914. Hantos Elemér (1881–1942): 1917–1918 között kereskedelemügyi államtitkár. Nemzetközileg is elismert gazdasági szakértő, a Népszövetségben is tevékenykedett.

³ Az idézetek forrásai: HANTOS ELEMÉR: *Pénz és háború. Magyar Figyelő* 1915. 1. sz. 340. p.

⁴ POPOVICS 1926. 31. p.

a bankigazgatásra vonatkozóan. A két pénzügyi kormányzat minden kérdésben és folyamatosan egyeztessen. A hadianyagokért a szállítás ne egyszerre, hanem szakaszosan történjen. A pénzügyi vezetés minden hadi- és pénzügyi igényről jó előre tájékoztatva legyen.⁵ Ekkor még csak egy olyan részleges mozgósításra gondoltak, mely rendkívüli intézkedések meghozatalát nem teszi szükségessé és a hadikölcsönök kibocsátására sem lesz szükség. A második Balkán-háború során döntöttek el, hogy egy esetleges konfliktus során a pénzügyi szükségletek fedezéséről a két pénzügyminiszter egyeztet a jegybank vezetőségével. Egy katonai konfliktus esetén a Monarchia pénzügyi szükséglete az első hat hétben kb. egy milliárd koronát igényelne.⁶ Az első világháborút megelőzően úgy vélték, hogy egy három hónapos mozgósítás költsége 2 milliárd korona, melynek fő forrása a tartalékok mellett a jegybank.⁷ Az első nyolc nap tervezett kb. 800 milliós költségét a „házi pénztárból”, a többit „államadóssági kötvények” kibocsátásával fedeznék. Fontos hangsúlyozni azt a körülményt is, hogy a pénzügyi szakemberek, pénzügypolitikuskok felfogását egyhangúlag uralta az a nézet, hogy „a háború első három hónapjának eltelte után a további pénzbeszerzést hogyan gondolják, a kormányok képviselői elsőbben és szintén nem akartak belemenni. Az volt éppen az általános felfogás, a hadvezetőségé éppúgy, mint a politikusoké, hogy a haditechnika akkori állása mellett Európában egy háború három hónap alatt biztosan eldöntésre kerül.”⁸ Rendkívüli pénzügyi intézkedések meghozatalára, a jegybank meglévő szabályzatának bármilyen módosítására, ill. megsértésére, az abba való beavatkozásra egyébként is hiányoztak a törvényes előfeltételek. Ebben hozott változást Magyarországon az 1912-ben elfogadott 63. tc. „A háború esetére való kivételes intézkedésről”, mely kimondta: „16. § A minisztérium a magánjogi követelések érvényesítése tekintetében – ideértve a váltókövetelések érvényesítését is – továbbá a polgári peres és nem peres eljárás és általában a polgári igazságszolgáltatás, végül a jegybank ügyvitele tekintetében rendkívüli intézkedéseket tehet és e végből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg. 17. § A minisztérium felhatalmaztatik, hogy a hadi szükségletek fedezésére szükséges összegeket addig, amíg azok a törvényhozás útján meg nem állapíttatnak, az elkerülhetetlen szükség mérvéig előlegezhesse és azok megszervezése iránt hitelművelet útján intézkedhessék.”⁹

⁵ POPOVICS 1926. 32–33. p.

⁶ HANTOS ELEMÉR: Pénzügyi mozgósításunk. *Magyar Figyelő* 1914. 3. sz. 168. p.

⁷ POPOVICS 1926. 34. p.

⁸ Uo. 35–36. p.

⁹ <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7188> (2017. november 8.)

Ausztriában nem volt szükség külön törvényes szabályozásra, mivel az alkotmányuk lehetővé tette a szükségrendeletek bevezetését. Ez volt az a két jogi keret, mely a háború alatt lehetővé tette mind Magyarországon, mind Ausztriában a pénzügyi életben is a rendkívüli, hadicélokat szolgáló, a békés időszakoktól eltérő intézkedések meghozatalát.

1913. április 9-én az Osztrák–Magyar Bank akkori kormányzója közös levelet írt az osztrák és a magyar pénzügyminiszterhez, szakmai alapú aggodalmak megfogalmazásáról egy háborús konfliktus esetén. Ezek az aggodalmak visszatükrözik az 1912 óta uralkodó bizonytalanságokat a nemzetközi kapcsolatban, mely országonként eltérő módon, de a pénzügyi életre is kihatott. Csökkent a jegybank aranytartaléka, nőtt a pénzjegyforgalom, a befektetési hajlandóság zuhan, egyre nagyobb arányban vette ki a lakosság a megtakarításait a pénzintézetekből. Drasztikusan csökkent a bankjegy aranyfedezete, mely 1909 szeptemberében 71,9%-ot tett ki, 1912 végén már csak 45,1%-ot.¹⁰ Szükségesnek vélte, hogy még a mozgósítás előtt a jegybank szabályzatával ellentétes intézkedéseket kell hozni. Vészjóslóan hangsúlyozta, hogy egy háborús siker ellenére is a háború gazdasági következményei a jövő generációra nézve rendkívül tragikusak lesznek. A jövőbeni pénzügyi károk azonnali enyhítése érdekében a következő intézkedéseket látja szükségesnek: Az importot korlátozni kell, és meg kell gátolni a tőke kiáramlását. Mindezek a folyamatok jól mutatják, hogy a háború tényleges megindulása előtt már napirenden volt annak elkerülhetetlensége és a pénzügyi felkészülés kidolgozásának igénye. A gazdasági és a pénzügyi élet hagyományos formái egyre kevésbé működtek az első világháború előtti években. A tőke egyre inkább elbizonytalanodott, visszavonult. A Monarchia már 1911-től egyre nehezebben kapott hitelt nyugatról, pedig erre rá volt szorulva. Különösen jellemző ez a Franciaországgal való pénzügyi kapcsolatokra.

Az 1912-es balkáni háború pénzügyi szempontból főpróbája volt az első világháborúnak. Akkor oly közelinek tűnt a háború kirobbanása a Monarchia és déli szomszédai között, hogy a nemzetközi feszültségek hírére, egy közeli háborútól tartva több mint egy milliárd koronát vettek ki a betétesek a pénzintézetekből, jelentős károkat okozva a pénzintézeteknek, de az időelőtti betétfelmondással végeredményben maguknak, azaz a befektetőknek is. Ez elsősorban a Monarchia elmaradottabb területein történt, ahol a pénzintézetekkel szemben gyanakvás, tapasztalatlanság eleve nagyobb volt.¹¹ A korabeli pénzügyi szakemberek, elemzők szükségesnek

¹⁰ POPOVICS 1926. 37. p.

¹¹ HANTOS 1915. 168. p.

vélték a lakosság pszichikai felkészítését, megnyugtatót, a pénzpiaci folyamatokról való ismeretátadást, ill. az 1907-es hágai egyezmény erre vonatkozó rendelkezéseinek propagálását, megismertetését.

Az első világháború előtt már megtörtént a két hágai egyezménnyel a hadviselés rendkívül alapos, de mai szemmel olvasva néha túlzottan naiv, a valóságtól távol álló nemzetközi szabályozása, melyet a kor szokásának megfelelően az európai államok is ratifikáltak. A civil lakosságot vagyona és megtakarításainak, betéteinek biztonság szempontjából is igyekezett az egyezmény védeni. Magyarország 1913-ban ratifikálta a két egyezményt. A 43. törvény kimondja: „46. *Cikk:* A becsületet és a családi jogokat, az egyéni élet biztonságát és a magántulajdont, valamint a vallási meggyőződést és a vallásnak szabad gyakorlatát tiszteletben kell tartani. A magántulajdon el nem kobozható. 47. *Cikk:* Kifejezetten tilos a fosztogatás. 48. *Cikk:* Ha a megszálló a megszállott területen az állami adókat, vámokat és illetékeket beszedi, ezt, amennyire lehetséges, a kivetésükre és felosztásukra nézve fennálló szabályok szerint kell tennie és ebből az a kötelezettség háramlik rá, hogy a megszállott terület közigazgatásának költségeit abban a mértékben fedezze, amelyben erre a törvényes kormány kötelezve volt. 49. *Cikk:* Ha a megszálló a megszállott területen az előbbi cikkben említett köztartozásokon kívül más pénzbeli szolgáltatásokat is szed, ezt csakis a hadsereg vagy az illető terület közigazgatási szükségleteinek fedezésére fordíthatja. 50. *Cikk:* Az egész lakosságot nem lehet pénzbüntetéssel vagy másnemű büntetéssel sújtani egyes egyének cselekményei miatt, amelyekért az egész lakosság egyetemlegesen felelősnek nem tekinthető. 51. *Cikk:* Kényszerszertartozásokat csak írásbeli rendelet alapján és önállóan parancsnokló tábornok felelőssége mellett lehet beszélni. Az ily tartozások behajtását lehetőleg csakis azon szabályok szerint kell eszközölni, amelyek a köztartozások kivetésére és fölosztására nézve fennállnak. Az ily szolgáltatásokról az azokat teljesítőknak elismervényt kell adni. 52. *Cikk:* A községektől és a lakosoktól természetbeli szolgáltatások és szolgálatok csakis a megszálló hadsereg szükségleteire követelhetők. Ezeknek az ország vagyoni képességével arányban állóknak és oly természetűeknek kell lenniök, hogy a lakosságra nézve ne jelentsék a hazájuk ellen irányuló hadműveletekben való részvétel kötelezettségét. E szolgáltatások és e szolgálatok csakis a megszállott hely parancsnokától nyert felhatalmazás alapján követelhetők. A természetben igénybe vett szolgáltatásokért, amennyire csak lehetséges, készpénzzel kell fizetni, ellenkező esetben pedig azokról elismervényt kell adni. 53. *Cikk:* Az a hadsereg, amely valamely területet megszáll, csakis az Állam tulajdonában álló készpénzt, értékeket és az Államot megillető

behajtható követeléseket, a fegyvertárakat, szállítási eszközöket, raktárakat és élelmezési készleteket és általában az államnak csakis oly ingó tulajdonát foglalhatja le, amelyet a hadműveletekre lehet használni.”¹² A valóságban láthattuk, hogy ezek a szabályok csak töredékesen érvényesültek, biztonságérzetet nem igen teremtettek a háború kirobbanásakor a társadalomban.

A háború kezdetén¹³ a Monarchia általános pénzügyi felkészültségével – különösen egy gyors lefolyású konfliktusra gondolva – alapvetően elégedettek voltak a szakemberek. A jegybankot elég erősnek gondolták, ráadásul megtörtént a betakarítás nagyobb része, ami egy rövid háborúhoz megteremti az élelmiszerellátás biztonságát.¹⁴ „Jegybankunk teljesítőképessége ily módon mai fedezeti politikája mellett is nagy és a bankvezetőségnek a háború előtti ügyes manőverei által még fokozható. Minden amellet szól, hogy a válság szükségleteivel a bank meg fog birkózni, ha kell, jegyforgalmának végső megfeszítése árán is.”¹⁵

A szarajevói merénylet és a részleges mozgósítás a pénzpiacokon pánikot nem okozott, a tőzsdék is nyugodtan viselkedtek. A helyzet néhány hét alatt teljesen megváltozott. 1914. július 26-án a tőzsdemara elhatározta, hogy a következő három napon a forgalom szünetel. Ez az ideiglenesnek szánt intézkedés a politikai fordulatok, a katonai események eszkalációja, a világháborúvá válás miatt azonban állandósult. Az uralkodó Ausztriában augusztus 4-én kiadta a felhatalmazást a szükségrendeletek meghozatalára az osztrák pénzügyi területen. Pénzügyi értelemben is kibontakozott a háborús állapot. A meglévő bankjegyek mennyisége nem volt elégséges a hadsereg és a hadviselés igényének fedezésére, így felgyorsult azok kibocsátása, ami mutatja a háborús pénzügyi helyzetet. A bankjegynyomda képes volt valamivel több mint két hét alatt több mint 1 milliárd koronát előállítani.¹⁶

Az államkötvényeket a korábbi formában sem itthon, sem külföldön nem lehetett értékesíteni. A még meglévő szerény mértékű külföldi kölcsönök nem lehettek elegendők a katonai célokra. Az 1914. október 7-én megszületett megegyezés értelmében a jegybank 2 milliárd korona értékben váltókölcsönt folyósított a Monarchiának, melyet kvótaarányosan osztottak

¹² <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7239> (2018. február 20.)

¹³ A háború gazdasági hatásairól: POGÁNY ÁGNES: A Nagy Háború hosszú árnyéka: az I. világháború gazdasági következményei. In. TOMKA Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala, 257–282. p.

¹⁴ A jegybank első és a bankok első világháború alatti szerepéről lásd még: TOMKA BÉLA: *A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947*. Budapest, 2000, Aula, 76–103. p.

¹⁵ HANTOS 1915. 171. p.

¹⁶ POPOVICS 1926. 44. p.

szét Ausztria és Magyarország között. Kamatozása évi 1% volt. Ezt 1915 áprilisában egy újabb kibocsátás követte.

Az új politikai helyzet beállta után július 30-án ült össze a Monarchia pénzügyi vezetése. Döntöttek bizonyos pénzügyi intézkedések meghozataláról – pl. kölcsönfelvétel, kamatlábemelés –, de ekkor még abban reménykedtek, hogy különösebb rendkívüli intézkedésekre nem lesz szükség. Minden megnyilatkozás a bizalom erősítését és a megnyugtatót szolgálta. Minden rendkívüli intézkedést átmenetinek gondoltak. A megnyugtatót szolgálta a sajátosan értelmezett hírzárlat is a jegybankra vonatkozóan. „Az elrendelt kivételes intézkedéseket nem tették közhírré. Megegyezés történt azoknak teljesen belső ügyként való kezelése iránt. A jegybank ügyvezetőségének statútumszerű helyzetét ezen a módon a háború egész idejére szabályozták. Ez a szabályozás 1914 decemberében azáltal nyert szabályozást, hogy a bank ideiglenes felmentést kapott a mérleg és évvárlat, a nyereség- és veszteség-számla közzététele, valamint a bankrésztvényesek közgyűlésének megtartása iránti kötelezettsége alól is.”¹⁷

A háború kirobbanásakor a vele járó bizonytalanságok miatt megrendült külföldön a Monarchia valutája iránti bizalom. Ennek nem pusztán a bizonytalanság okozta általános pszichológiai helyzet, hanem az is, hogy 1915. július 31-ig a pénzügyi vezetés moratóriumot vezetett be, melynek értelmében a pénzintézetek nem voltak kötelezhetőek kifizetni a 200 korona feletti betéteket. Augusztusra Zürichben a korona értéke már kb. 10%-kal esett.¹⁸ Az osztalékok kifizetésének felfüggesztése, ill. korlátozása a pénzintézetek számára rövid távú előnyöket is hozott. „A hazai pénzintézetek nyeresége 1913-ban 214 millió korona volt, amiből körülbelül 160 millió esik osztalékra. Ily arányok mellett az osztalékkorlátozás 30–35 millió korona megtakarítást jelent, amellyel a pénzintézetek tőkeereje gyarapodott.”¹⁹ Meg kell azonban jegyezni, hogy rövid távon a pénzintézeteknek ez kedvező volt ugyan, a befektetők körében azonban növelte a gyanakvást és a bizalmatlanságot, megtakarításaik értékét más formában igyekeztek megőrizni.

A rövidnek hitt háború egyre inkább elhúzódott, a pénzügyi igények, a katonai kiadások nőttek. A háború vége és kimenetele beláthatatlanná vált. Új formákat kellett találni a pénzügyi szükségéletek fedezésére. Külső pénzügyi források bevonására nem volt lehetőség. Ez a helyzet hozta létre az október 7-i újabb megállapodást a jegybank és a pénzügypolitikuskok kö-

¹⁷ POPOVICS 1926. 50. p.

¹⁸ TOMKA 2000. 76. p.

¹⁹ HANTOS ELEMÉR: *Pénzügyeink a háborúban*. Budapesti Szemle 1915. 162. kötet 396. p.

zött. Döntés született hadikölcsön kibocsátásáról, de ezzel együtt felmerült az esetlegesen elszabaduló inflációtól való félelem is. Ezek az intézkedések – leginkább a hadikölcsön – hat hónapra fedezték a Monarchia háborús pénzigényét. 1915 áprilisában újabb hadikölcsönöket bocsájtottak ki. Ezt később több is követte.

1. ábra. 1916 áprilisában kibocsátott negyedik hadikölcsön²⁰

²⁰ Forrás: <http://ww1.habsburger.net/de/themen/die-schwierigkeiten-der-kriegsfinanzierung-und-die-inflation> (2017. november 8.)

Olaszország hadba lépése a Monarchia katonai és általános politikai, gazdasági helyzetét tovább rontotta. 1915. június 3-án ült össze a pénzügyi vezetés a válságos helyzet kezelésére. Ezen azonban lényeges megállapodás, új elemeket magában hordozó intézkedés nem született. A pénzügyi vezetés – az események mai ismeretében talán naiv módon – a Monarchia katonai irányítótól arra volt kíváncsi, hogy véleményük szerint a háború még meddig húzódik el, azaz meddig kell pénzügyi szükségintézkedéseket hozni. A pénzügyminiszterek és a jegybank 1915. július 15-én fogadták el azt a megállapodást, mely a háború végéig meghatározta a pénzügyi finanszírozás módját. A jegybank ad folyamatosan kölcsönöket az államnak, megpróbálják a bankjegyforgalom növekedését korlátozni, és elejét venni az elszabaduló inflációnak. Szükséges kiemelni, hogy a háború során mind Ausztriában és Magyarországon, de Németországban sem volt olyan mértékű infláció a háború utáni időszakhoz képest, mely Németországban ún. hiperinflációhoz vezetett. Elmondhatjuk, hogy a háború első éveiben sem a társadalomnak, sem a pénzügyi vezetőknek nem tűnt olyan tragikusnak és kezelhetetlennek a pénzügyi helyzet, mint amilyen valójában volt. Ezt a visszafogott optimizmust – még a háború elején – jól mutatja egy kortárs gazdasági szakíró elemzése: „A több mint félévi tapasztalat azt bizonyítja, hogy közgazdaságunk a háború által okozott óriási munkaerő- és tőkeelvonások mellett is képes hivatásának, az egész nép és a nagy hadsereg élelmezésének, valamint a jövő gazdálkodási üzemmenet biztosításának megfelelni, feltéve, hogy erőtényezőit helyesen és gazdaságosan alkalmazza ott, ahol épen szüksége van.”²¹

Ez a látszatnyugalom a háború vége felé, különösen a Monarchia szétesése után katasztrofálisan megmutatta valódi arcát. Az infláció háború alatt történt kibontakozásával olyan jelenségek is megfigyelhetőek voltak, mint pl. az inflációs konjunktúra, mely bizonyos termékek – pl. luxuscikkek, tartós fogyasztási javak stb. – esetében megnövelte a keresletet. Ez tovább növelte a látható szociális, vagyoni különbségeket és rövid időre elfedte a problémák hosszú távú, valóságos következményeit, amit sokan már a háború előtt is előre láttak. Ilyen volt a költségvetés instabilitása, ami a háború előtti években is sorozatosan deficitet mutatott. Voltak elképzelések a bevételi oldal megreformálására, hatékonyabb adózási formák kialakítására, de ezek nem valósultak meg. A háború alatt új költségvetést nem fogadtak el, hanem az 1914–15-öst vették alapul.

Ha a háború pénzügyi kiadásait akarjuk összegezni, ahhoz számos tényezőt kell figyelembe venni. A kiadások jellegét, az infláció mértékét, az aranykoronában vagy dollárban való átszámítását. Bizonyos segítséget jelente-

²¹ HANTOS ELEMÉR: A világháború gazdasági okai és hatásai. *Magyar Figyelő*. 1915. 2. sz. 107. p.

nek a kibocsátott hadikötvények mértéke. Magyarország a háború során 17 alkalommal bocsátott ki hadikölcsönöket közel 19 milliárd korona névértékben, melyből csaknem 18 milliárd korona folyt be. Ausztria 8 alkalommal, kevéssel több, mint 35 milliárd korona névértékben, melyből 33 milliárd fogyott el.²² A hadikölcsönök alkalmazása a háború finanszírozására azért is tűnt célszerűnek, mivel a hagyományos bevételnövelő intézkedések, pl. adók emelése vagy újak kivetése csak igen lassan, vagy esetlegesen hozott volna bevétel növekedést.

1. táblázat. A bankjegyforgalom és az aranytartalék a háború alatt²³

Időpont	Bankjegyforgalom 1000 koronában	Aranytartalék 1000 koronában
1914. július 31.	3 061 925	1 094 938
1914. december 31.	5 136 694	1 055 069
1915. december 31.	7 162 355	684 885
1916. december 31.	10 888 619	290 024
1917. december 31.	18 439 695	265 136
1918. október 31.	31 483 231	267 711

A háború alatt a forgalomban lévő bankjegyek mennyisége egyre inkább növekedett, míg az aranytartalék folyamatosan csökkent (lásd! az 1. táblázatot).

Tovább zajlott, illetve felerősödött a korona értékvesztése a külföldi valutákkal szemben (lásd! a 2. táblázatot).

2. táblázat. Az osztrák korona svájci frankhoz viszonyított értéke.²⁴

Időpont	100 korona értéke svájci frankban kifejezve
1914. augusztus	97,50
1915. június	80,19
1916. június	66,75
1917. június	44,02
1918. október	43,74

²² POPOVICS 1926. 68. p.

²³ Popovics könyvének adatai alapján közli TOMKA 2000. 81. p.

²⁴ Forrás: <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-aufbringung-der-kriegskosten> (2017. november 10.)

Pénzügyi számítások szerint Magyarországnak csaknem 18 milliárd aranykoronába került a háború.²⁵ Az egész Monarchiára kivetítve ez 52,7 milliárd aranykorona.²⁶ Egy kortárs pénzügyi szakember korabeli dollárban is kifejezte a háború pénzügyi költségeit (lásd! a 3. táblázatot).

3. táblázat. A háború pénzügyi költségei korabeli dollárban kifejezve²⁷

Ország	Költségek dollárban kifejezve
Magyarország	7,8 milliárd
Ausztria	12,8 milliárd
Németország	37.7 milliárd
Franciaország	24,2 milliárd
Anglia	35.3 milliárd
Olaszország	12,3 milliárd

Az eredetileg remélt három hónap helyett öt éven át tartó háborúra a hadviselők összességében felkészülni nem tudtak, így a korábban említett rendkívüli pénzügyi intézkedések sorozatát kellett meghozni. Az államháztartásra nehezedő nyomást jól mutatja a 4. táblázat, melyből jól látható, hogy a hadikiadások sokszorosan meghaladták a bevételeket. Ezek hosszú távú következményei a háború után jelentkeztek.

4. táblázat. A háború összes kiadásai az adott állam egy évi bevételeihez viszonyítva²⁸

Ország	A háború kiadásai
Magyarország	34.23 szorosa
Ausztria	33.35 szorosa
Németország	63.71 szorosa
Franciaország	29.66 szorosa
Anglia	45.38 szorosa
Olaszország	32.58 szorosa

²⁵ TELESZKY 1927. 407. p.

²⁶ Uo. 415. p.

²⁷ Uo. 419. p.

²⁸ TELESZKY 1927. 414. p.

2. ábra. Háborús ingyen konyha Bécsben.²⁹

A hadikölcsönök kibocsátásának, a bankjegyforgalom növekedésének, az inflációnak, a háború alatti rendkívüli intézkedések alkalmazásának, a háborús költségek végső finanszírozásának vesztese végeredményben a társadalom volt, mely tényrt jól mutatják a reáljövedelmek csökkenése és a megélhetési költségek növekedése (lásd! az 5. táblázatot).

Az 5. táblázat adatait akkor tudjuk értelmezni, ha hozzátesszük, hogy ezen idő alatt a korona – a 2. táblázat adatai alapján – értékének több mint felét elvesztette. A bankjegyforgalom gyors növekedése szintén az árszínvonalat növelte. Egy kortárs gazdasági szakíró ezt a folyamatot így összegezte: „Mi a háborús közgazdasági helyzet fő jellemzője? Az áruhiány és a magas árszínvonal.”³⁰ A bérek nem követték a pénz elértéktelenedését.

²⁹ Forrás: <http://ww1.habsburger.net/de/medien/schlange-von-wartenden-vor-der-kriegskueche-nr-xxi-wien-3-sophienbrueckengasse-32-fotografie> (2017. november 10.)

³⁰ SZENDE PÁL: Az ipar szervezése. *Világ*. 1918. június 26. 2. p.

5. táblázat. A heti bérek alakulása Bécsben és környékén (korona)³¹

	1914. június	1915. június	1916. június	1917. június	1918. június
Nyomdászok	38	38	38	38	54
Szállítómunkások	24	34	40	46	46
Kőművesek	38	34	36	36	60
Pékek	38	40	39	56	56
Fém munkások	40	50	56	66	74

A háború gazdaságpolitikai hatásai súlyos társadalompolitikai következményekkel jártak, melyet felerősített a háború után elszabaduló infláció. A felgyorsuló infláció a középréteg elszegényedésének, az általános szociális különbségek erősödésének és a politikai konfliktusok kiéleződésének egyik meghatározó oka. Ezen jelenségek nélkül nem lehet megérteni azokat a politikai folyamatokat, társadalmi radikalizálódást, mely Ausztriában, Magyarországon és Németországban is végbement 1918 őszétől.

³¹ Forrás: <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-inflationsverlierer-massive-reallohnverluste-der-lohnabhaengigen> (2017. november 10.)

A KÖTET SZERZŐI

ANKA LÁSZLÓ – VERITAS Történetkutató Intézet, Dualizmus kori Kutatócsoport, tudományos munkatárs

BRAUN LÁSZLÓ – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék, tanár

CSATÁRY GYÖRGY – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont, igazgató

CSERNICKÓ ISTVÁN – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont, intézetvezető; Pannon Egyetem, Többnyelvűségi Nyelvtudományi Doktori Iskola, egyetemi docens

FEDINEC CSILLA – MTA TK Kisebbségkutató Intézet, tudományos főmunkatárs

KEREPESZKI RÓBERT – Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens, intézetigazgató-helyettes

LIGETI DÁVID – VERITAS Történetkutató Intézet, Dualizmus-kori Kutatócsoport, tudományos munkatárs

MOLNÁR FERENC – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont, kutató

PALLAI LÁSZLÓ – Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, egyetemi adjunktus

PILKHOFER MÓNKA – Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Modernkori Történeti Tanszék, egyetemi adjunktus

SZAMBOROVSKYNÉ NAGY IBOLYA – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Apáczai Csere János Könyvtár, igazgató

«Indivisibiliter ac Inseparabiliter» – «Неподільно і нероздільно» Збірник доповідей наукової конференції, присвяченої 150-й річниці австро-угорського компромісу. Берегове, 16 листопада 2018 року / Редактор: Імре Сакал – Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. – 216 с. (угорською мовою)

ISBN 978-617-7692-17-0

У збірнику розміщено доповіді, які прозвучали на науковій конференції «Indivisibiliter ac Inseparabiliter» – «Неподільно і нероздільно», яка відбулася 16 листопада 2017 року в Берегові. Науковий форум був організований кафедрою історії та суспільних наук Закарпатського угорського інституту ім. Ф.Ракоці II з нагоди 150-річчя австро-угорського компромісу. Видання розраховане на істориків та всіх, хто цікавиться питаннями минулого.

УДК: 94(439.23)"1867/1918"(061.3)

I – 57

*Наукове видання
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II*

**«INDIVISIBILITER AC INSEPARABILITER»
«НЕПОДІЛЬНО І НЕРОЗДІЛЬНО»**

**Доповіді наукової конференції,
присвяченої 150-річчю австро-угорського компромісу
Берегове, 16 листопада 2017 р.**

2018

Підготовлено видавничим відділом, кафедрою історії та суспільних
дисциплін і Науково-дослідним центром ім. Тіводора Легоцькі
Закарпатського угорського інституту ім. Ф.Ракоці II

Редактор: Імре Сакал (Закарпатський угорський інститут ім. Ф.Ракоці II)

Передмова: Юрій Чотарі (ЗУІ ім. Ф.Ракоці II, Науково-дослідний
центр ім. Тіводора Легоцькі)

Науковий консультант: Іштван Орос, академік, професор-емерит
(Дебреценський університет)

Коректура: Ільдико Гріца-Варцаба

Верстка: Аттіла Лукач, Вікторія Товтін, Олександр Добош

Обкладинка: Аттіла Лукач

УДК: Бібліотечно-інформаційний центр “Опацої Черє Янош” при ЗУІ ім. Ф. Ракоці II

Відповідальний за випуск:

Ільдико Орос (Закарпатський угорський інститут ім. Ф.Ракоці II)

Олександр Добош (ЗУІ ім. Ф.Ракоці II, Видавничий центр)

За зміст доповідей відповідальність несуть автори.
Видання вийшло за підтримки Угорської академічної ради Закарпаття.

Видавництво: ТОВ «РІК-У»

88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36. E-mail: print@rik.com.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК 5040 від 21 січня 2016 року*

Підписано до друку 03.12.2018. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 17,4.
Формат 70x100/16. Замовл. № 83/17. Тираж 200.

Поліграфічні послуги: ПП Лац Ч. С.
90202, м. Берегове, пл. Кошута 4. E-mail: kalvin.nyomda@gmail.com